Національна академія державного управління
при Президентові України

А.М.Михненко
В.Д.Бакуменко
С.О.Борисевич

Історичний нарис: проблеми управління суспільним розвитком

Навчальний посібник

Київ
Видавництво НАДУ
2007

УДК 321.11
М 69

Схвалено Вченою радою Національної академії державного управління при Президентові України. Протокол № 123/8-10 від 29 червня 2006 р.

Рецензенти:
В.В.Токовенко, доктор наук з державного управління, завідувач кафедри соціології і соціального управління Київського міжнародного університету;
М.М.Зелінська, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри управління охороною суспільного здоров'я НАДУ.

М 69 **Михненко А.М., Бакуменко В.Д., Борисевич С.О.**
Історичний нарис: проблеми управління суспільним розвитком: Навч. посіб. - К.: Вид-во НАДУ, 2007. - 204 с.

ISBN 966-619-220-9

У навчальному посібнику, підготовленому колективом кафедри управління суспільним розвитком Національної академії державного управління при Президентові України, системно викладена історія еволюції суспільно-політичної думки від найдавніших часів до сьогодення щодо принципів і закономірностей функціонування людського суспільства, причин та джерел виникнення держави, сутностей природного і позитивного права, яке визначає відносини людського суспільства з державою. У процесі підготовки видання використані численні джерела суспільно-політичної думки видатних філософів та мислителів людства.

Навчальний посібник розрахований на слухачів, студентів, науковців, викладачів, працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших фахівців, які виявляють інтерес до проблем управління суспільним розвитком.

ISBN 966-619-220-9 **УДК 321.11**

© А.М.Михненко, В.Д.Бакуменко, С.О.Борисевич, 2007
© Національна академія державного управління при Президентові України, 2007

ВСТУП

У сучасних умовах людство переживає епоху глобальних змін. Ці процеси потрібно розглядати не як хаотичне нагромадження певних явищ, а як етапи становлення нової цивілізації. Протягом усієї історії людства, коли відбувались суттєві суспільні зміни, надзвичайно актуальною поставала проблема сутності суспільного розвитку, в дослідженні якого застосовувались різні підходи.

Нарешті й Україна здобула повноцінне право на існування й вивчення наукової дисципліни про суспільний розвиток і управління процесами, які відбуваються в ньому. Наукові знання про суспільство повертаються в коло вітчизняних наук, швидко поширюючись у системі освіти. Актуальність цих наукових знань весь час зростає, адже ми є свідками значних зрушень у суспільно-політичному житті української спільноти: розвиваються демократичні процеси, зароджується громадянське суспільство, існує прагнення до побудови правової держави.

Кожна освічена людина мусить розуміти: для благотворного функціонування демократії, для ефективного підтримування і нарощування її позитивних наслідків необхідно, щоб суспільно-політичні знання циркулювали по всій сфері суспільних відносин. Демократія як влада народу - це безкінечне багатовладдя, вершину якого посідають політики, між якими відбувається гігантське змагання для задоволення людських інтересів, яке має “свої правила”, ігнорування яких зумовлюють непередбачувані та радикальні наслідки як для всього суспільства, так і для окремих суспільних груп чи особистостей.

У зв’язку з цим підготовлений навчальний посібник спрямований на допомогу слухачам, студентам, управлінцям і державним службовцям, залученим до роботи на різних рівнях державного управління та місцевого самоврядування. Його передбачається застосовувати в межах навчальної програми “Управління суспільним розвитком”, розробленої в Національній академії державного управління при Президентові України за спеціальністю “Управління суспільним розвитком” для підготовки вищих керівних кадрів (I-III категорії державної служби та прирівняні до них посадові особи місцевого самоврядування). Навчання за цією програмою здійснюється в заочній і заочно-дистанційній формі. До нормативних дисциплін програми належать: “Теоретичні та організаційні засади державного управління”, “Верховенство права”, “Євро-

пейська інтеграція", "Суспільно-політичні реформи", "Геополітика і національна безпека України", "Розроблення та аналіз державної політики", "Стратегічне планування та реалізація політики на центральному, місцевому та регіональному рівні", "Макроекономіка для аналізу державної політики", "Макроекономічна політика", "Соціальний і гуманітарний розвиток", "Державні фінанси і бюджетний процес", "Інформаційна політика та зв'язки з громадськістю", "Становлення і розвиток демократії: світовий досвід для України", "Управління людськими ресурсами", "Керівник в органах державного управління та місцевого самоврядування", "Етика в державному управлінні", "Логіка, методологія та методика наукових досліджень", "Моделювання, інформаційні системи та технології в державному управлінні", "Ділова українська мова в державному управлінні".

Актуальність навчального посібника в тому, щоб познайомити слухачів, студентів, управлінців і державних службовців з еволюцією суспільно-політичної думки і розглянути досвід їх реалізації в різних країнах.

Основні завдання: оцінити практичну цінність різноманітних суспільно-політичних ідей на управління суспільними процесами, зрозуміти які зміни в різних сферах суспільного розвитку найбільш актуальні в конкретних соціально-економічних та політичних ситуаціях для моделювання, планування, та регулювання суспільними відносинами.

Акценти навчального посібника: дати загальне уявлення про становлення та еволюцію суспільно-політичної думки і формування предмета з проблем управління суспільним розвитком; висвітлити сучасні методи та підходи, запропоновані сучасними дослідниками у сфері управління суспільними процесами, адже як писав "батько менеджменту" П.Друкер: "Нема слаборозвинених країн, а є слаборозвинене управління"[1] .

В умовах масштабності та проблемності суспільного управління наукові методи та підходи до їх розв'язання набувають сьогодні особливого значення. Перспективне прогнозування, моделювання, стратегічне планування, організаційне проектування, створення ефективних та раціональних мотивацій у підході до проблем управління людськими ресурсами, розроблення ефективного контролю, сучасних методів комунікацій, підвищення ефективності прийняття управлінських рішень - це завдання, вирішення яких вимагають наукового обґрунтування на базі світового досвіду та суспільно-політичної думки мислителів минулого.

З точки зору історичної перспективи можна встановити п'ять чітко відособлених суспільно-історичних світогляди, а отже п'ять періодів в історії суспільно-політичних та правових вчень: *Стародавнього Сходу античності, середньовіччя і сучасний, і епох Відродження, Просвітництва та Нового часу.*

Таблиця 1

Історія розвитку суспільно-політичних знань та політичної думки

Основні етапи	Особливості та характерні риси	Основні представники
Суспільно-політичні вчення стародавнього Сходу (Єгипет, Індія, Китай)	Суспільно-політична думка не виділилась у самостійну галузь знань, а відображалась у міфологічній формі, панувало розуміння божественного походження влади	Конфуцій, Лао-цзи, Шан Ян
Суспільно-політичні вчення Давньої Греції і Древнього Риму	Поступове звільнення суспільно-політичних поглядів від міфологічної форми, відокремленість їх як відносно самостійної частини філософії; Аналіз устрою держави, класифікація форм державної влади, визначення найкращої ідеальної форми правління	Гомер, Піфагор, Геракліт, Демокріт, Пратогор, Сократ, Платон, Арістотель, Лукрецій, Ціцерон
Суспільно-політичне вчення середньовіччя	Розвиток суспільно-політичної думки в основному зусиллями релігійних діячів; Обґрунтування теологічної теорії політичної влади; Роль релігії і держави в політиці	Августін, Фома Аквінський
Суспільно-політичні вчення епохи Відродження та епохи Просвітництва	Розвиток гуманістичних начал в політичній теорії, звільнення від теології; Аналіз проблем прав і свобод людини, закону і держави, демократичного устрою суспільного життя	Н.Макіавеллі, М.Лютер, Т.Мор, Т.Кампанелла, Ж.Боден, Т.Гоббс, Г.Гроцій, Дж.Локк
Суспільно-політичні вчення Нового часу	Формування ліберальної суспільно-політичної ідеї; Обґрунтування необхідності розподілу влад; Характеристика правової держави; Аналіз цінностей і механізму функціонування буржуазної демократії; Формування концепції прав людини і громадянина	Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, О.Конт

Для *античного* світогляду є характерним те, що він не розрізняє державу і суспільство, право і мораль.

Для *середньовіччя* характерним є прагнення до звільнення від земних пут, перенесення ідеалів у загробне життя. Водночас, держава і церква зливаються в одне, норми права збігаються з релігійними канонами.

Новий період, який охоплює і сучасність, характеризується боротьбою людини: спочатку за свободу совісті, політичні та соціально-економічні інтереси і, зрештою, до комплексу прав і свобод людини, який знаходить своє закріплення в Міжнародній хартії прав людини.

Становлення та формування політичної думки відбувається на тій стадії розвитку суспільного виробництва, коли з'являється

приватна власність на знаряддя і засоби виробництва, йде поділ суспільства - родів, племен, общин, - на різноманітні соціальні спільності, виникають стани, різноманітні соціальні верстви, утворюються держави. Становлення і розвиток політичних ідей у всіх стародавніх народів сягає корінням у джерела міфології і оперує міфологічно-релігійними уявленнями про місце людини у світі. Традиціоналізм общинного життя, незрілість класів і класової самосвідомості впливали на зміст політики. Головне місце в політичній свідомості первісних класових суспільств займали міфи про божественне, надприродне походження суспільних порядків. Із міфами пов'язані традиції обожнення існуючої влади та її розпоряджень. Політичні вчення Стародавнього світу залишались суто прикладними і торкались мистецтва управління, механізму здійснення влади і правосуддя. У політичних доктринах відображались не стільки теоретичні узагальнення, скільки конкретні проблеми техніки та методів здійснення влади. Державна влада ототожнювалась з владою царя. Верховний правитель вважався втіленням держави. Політичні вчення не відокремлювались від моралі й становили своєрідні етико-політичні доктрини. Політичні вчення освячували соціальну нерівність, привілеї знаті, владу політичної верхівки.

З огляду на таку періодичність суспільно-політичного досвіду і думки побудована структура навчального посібника.

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНІ ЗНАННЯ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Фактично політичні знання зародились у глибокій давнині в країнах Стародавнього Сходу. Стародавні джерела свідчать, що соціально-політичні уявлення в Стародавньому Єгипті, Індії, Китаї, Вавилоні, Персії тощо мали спільний релігійно-міфологічний характер. На ранньому етапі свого розвитку політико-правові погляди в цілому ще не встигли виділитися у відносно самостійну ділянку людських знань і були тільки складовим елементом цілісного міфологічного світогляду.

Для міфів стародавніх народів характерне уявлення про божественне походження існуючих відносин влади і порядку. Так, у Рігведі (священних гімнах аріїв) усі події у світі розглядалися, як прояв Ріти - світового порядку, - дотримання якого вважалося правильним шляхом і виконанням обов'язку. Версія божественного походження земної влади і порядку - провідний принцип і основна модель її влаштування і одночасно панівна ідеологія, яка не має конкуренції у вигляді інших точок зору[2].

Різні версії міфів дають можливість прослідкувати різноманітність форм впорядкування суспільних відносин і різних шляхів формування і розвитку держави та права. Так, у Стародавньому Китаї, відповідно до міфу про божественне походження і характер земних порядків, вся влада безпосередньо сконцентрована в особі верховного правителя. В Єгипті, Вавилоні, Індії можна спостерігати дещо інший підхід, згідно з яким боги, будучи джерелом влади правителя, разом з тим і самі продовжують вирішувати земні справи та людські долі. Певна своєрідність притаманна релігійно-міфологічним уявленням стародавніх євреїв. За їхньою версією, єдиний істинний бог перебуває в особливих договірних відносинах зі всім єврейським народом, будучи його верховним законодавцем, правителем і суддею. Закони єврейського народу, згідно з цими уявленнями, отримані Мойсеєм прямо від бога. У звичних умовах здійснення влади проводиться людьми від імені бога, але в екстраординарних ситуаціях він діє й безпосередньо через одкровення, чудеса тощо.

Ці міфологічні версії про божественний характер державної влади лежать в основі більш конкретних уявлень про зміст влади, управління, закон і порядок. Відповідно до релігійно-міфологічних уявлень давніх єгиптян, правду, справедливість і правосуддя

уособлює богиня Маат. Судді носили зображення цієї богині і вважалися її жерцями. Божественний характер земної влади і офіційно визнаних правил поведінки, в тому числі й основних джерел тодішнього права, означав, що всі вони відповідають природно-божественному порядку, справедливості, яка в пізніших природно-правових концепціях стала визначатися як природне, або природно-божественне право[3] .

Право і закон на стадії початкових релігійно-міфологічних уявлень ще не виділилися в особливу систему норм й існували у вигляді органічної частини релігійно-міфологічно схвалюваного порядку державного і суспільного життя. У законах того часу тісно переплiталися міфологічні, релігійні, моральні, соціально-політичні та інші аспекти, а законодавство в цілому виводилося з божественного першоджерела. Закони походили або прямо від богів, або від їхніх ставлеників - правителів. Безпосередньо з богами пов'язували право і законодавство давні індуси, єгиптяни, євреї.

Поява держави в Єгипті відноситься приблизно до IV тисячоліття до н.е. Відповідно, від цього часу починають формуватися первісні теоретичні уявлення про державну владу, суспільство, право, їхню появу і розвиток. Стародавній Єгипет був теократичною східною деспотією, тобто державою, всю владу в якій - як світську, так і духовну - зосереджував у своїх руках фараон. З огляду на це, наскрізною ідеєю міфологічних творів є божественне походження верховного правителя, його рівність з богами. Тобто в Єгипті бере початок розвиток теократичної доктрини державної влади. Власне вже в цей період починають формуватися не тільки, або не стільки політико-теоретичні знання, скільки повсякденні практично-політичні знання, які закріплюються у численних "Посланнях". Конкретними джерелом політичної та правової думки Єгипту є "Повчання Птахотепа" (приблизно до III тисячоліття до н.е.). У ньому основою державного буття є соціальна ієрархія. Покора старшим і керівництву відповідає велінню бога. Надзвичайно цікавими є ідеї, викладені в настановах фараона Тутмоса III. Він зазначав, що представники влади завжди на виду у суспільства і нічого не залишається в таємниці, тому їм потрібно суворо додержуватись букви законів у своїй діяльності. В "Повчанні Гераклеопольського царя своєму синові" міститься ряд практично-політичних порад, зокрема щодо боротьби з повстаннями, проявами незадоволення з боку простого народу і вельмож тощо. Але особливий інтерес викликають поради, які мають суто гуманістичне загальноморальне спря-

мування. В “Повчанні Аменемопе” вказується на необхідність поміркованості та обережності у державних справах. Автор підкреслює, що часто причиною соціальних конфліктів є порушення або зловживання з боку влади. Цікавим є те, що в цій праці зустрічаємо звернення до суддів із вимогою неупередженості і з докорами на хабарництво. Таким чином, в Стародавньому Єгипті на практично-політичному рівні появляється осмислення ряду проблем, які й у пізніші періоди зберігають свою гостроту і актуальність[4].

Політичні та правові ідеї Стародавньої Індії знаходять своє закріплення вже в найдавніших літературних пам’ятках, релігійних книгах аріїв (“Веди” кінець II тисячоліття до н.е.); священних книгах брахманізму, до яких належать “Рігведа” - перший і найстаріший збірник, - “Самаведа”, “Яджурведа” та “Атхарваведа”; пізніших релігійно-філософських творах “Упанішади”; в поетичних епопеях “Махабхарата” і “Рамаяна”; а особливо, в юридичних збірниках, які являють собою не стільки пам’ятники законодавства і запис звичаєвого права, скільки релігійно-філософські і політичні трактати. З огляду на це заслуговує на увагу збірник, відомий під назвою “Закони Ману”, який відносять до III ст. до н.е. В цьому документі, який, очевидно, відповідав кастовому устрою давньоіндійського суспільства, міститься ряд цікавих ідей з права та його ролі не тільки в суспільстві, але й у людському бутті. В них вперше проголошувався принцип невідворотності покарання. Підкреслювалась роль та суть покарання, яке слугує запорукою дотримання закону та сприяє управлінню суспільством.

Ряд політичних проблем піднято також у трактаті “Артхашастра” (“Книга про користі”), автором якого вважають Каутілью, державного діяча IV-III ст. до н.е. В цьому трактаті містяться поради цареві стосовно організації адміністрації та суду, законодавства й управління, зовнішньої та внутрішньої політики. За його висловленням державне управління суспільством визначає сім елементів: цар, міністри, територія, столиця, казна, військо і міжнародні союзники. Зародження державної організації пов’язується із занепадом моральності серед людей, оскільки там, де немає влади моралі чи закону, сильний “пожирає” слабшого. В “Артхашастрі” підкреслено, що влада є найважливішим елементом, без якого суспільство не могло б існувати. Фактично доктрина доходить до самої суті державної влади і права, які в підпорядкуванні суспільства опираються на примус, а примус на фінанси[5] .

Перші правові і політичні ідеї давнього Китаю знаходять своє закріплення у книзі історичних переказів "Шу дзвін" (приблизно VIII ст. до н.е.). Походження державної влади пояснювалося божественним походженням. Втіленням бога на землі був син неба (Ті) - володар, який, завдяки знанню законів неба, міг добре панувати на землі. Він був посередником між небом і землею, встановлював гармонію між небом і землею і через те міг впливати на регулярність атмосферних явищ, що гарантувало населенню врожай. Образним вираженням принципу загальної закономірності, що пронизувала небо і землю, були шляхи, накреслені рухом планет, який лежить у основі китайської філософії, - "дорога неба" ("дао").

Основним завданням володаря було забезпечення у світі гармонії, яку накреслив Великий план (Хунг фан). У суспільних відносинах гармонію повинно було забезпечувати додержання восьми елементів управління, а саме: турбота про харчування, забезпечення предметами широкого вжитку населення і принесення жертв, піклування про публічні роботи, науку, запровадження справедливих кар, гостей та військо. Великий план вказував на справедливість, суворість і лагідність, як на три засоби, якими повинен користуватися добрий володар, щоб забезпечити п'ять благ для своїх підданих: довге життя, здоров'я, багатство, любов до всього доброго і смерть, яка завершує життя. Тут же було викладено п'ять основних залежностей, які гарантували процвітання суспільства: залежність сина від батька, дружини від чоловіка, молодшого брата від старшого, підданого від володаря, друга від друга.

У середині IX ст. до н.е., коли в Китаї панувала династія Чжоу, формуються чотири суспільно-політичні напрями. Даосизм започаткував Лао-цзи, прихильники якого висловлювались проти будь-якого втручання влади у справи суспільства. Конфуціанство заснував Конфуцій. Засновником третього вчення був Мо-дзи, в основу якого покладалася ідея всеосяжної любові, на якій повинні були базуватися відносини між людьми. До четвертого напряму належала школа юристів ("Фадзя"), які вперше рішуче виступили за безумовне дотримання писаного права, як основи охорони власності та особи[6].

Основи вчення Лао-цзи, який жив у VI ст. до н.е., викладені у книзі "Дао де цзін". Основоположною категорією даосизму є "дао", що символізує природний, незалежний ні від кого і ні від чого перебіг подій, втілення чеснот, природної справедливості та загальної рівності; "дао" - це щось невидиме, нечутне, невловиме,

нематеріальне, але всепроникне, від якого залежить початок і кінець всього. Людина може наблизитися до "дао" через цілковиту відірваність, абстрагування від оточуючого світу. У світі велике розмаїття речей, але всі вони повертаються до свого початку. Повернення до початку називається спокоєм, а спокій - поверненням до суті, що є постійністю. Знання постійності породжує ясність, а незнання постійності призводить до безладдя і, як наслідок, до лиха. Знання постійності породжує досконалість, яка зумовлює справедливість. Той, хто набув справедливості, стає володарем, який слідує небу і "дао". Найкращий правитель той, про кого народ знає лише те, що він існує. Говорячи про державу, Лао-цзи вважає її природним утворенням, яке не залежить від волі і діяльності людей, отже впливати на неї не можна. Всякі спроби втручання завжди засуджені на невдачу і руйнують єдність. Даосизм у всіх сферах орієнтується на поміркованість, стриманість[7] . На думку В.Бебика, Лао-цзи можна рахувати одним з перших анархістів, який засудив державу як штучну структуру[8].

Основи вчення Конфуція (551-479 рр. до н.е.), викладені у праці "Лунь-юй". Головною метою, яку він ставить перед собою у суспільному плані, є повернення втраченої рівноваги в державі і сім'ї; шлях до цього лежить через вдосконалення людини. Конфуцій створив концепцію державного управління і висловив конкретні поради, які можна і сьогодні брати на озброєння. Він вчив правителів методам завоювання довіри народу, обґрунтував принципи управління суспільством і забезпечення загального щастя. Вчення Конфуція за характером етико-гуманістичне, яке обґрунтовувало необхідність будувати відносини між людьми на взаємній повазі і любові. Він повчав, що управляти державою покликана знать на чолі з государем - сином неба. До представників знаті люди зараховуються не за походженням, а за моральними якостями і знаннями. Саме за такими критеріями пропонував мислитель висувати людей на державну службу, які повинні були виховувати у представників суспільства людяність. У поняття людяність Конфуцій вкладав особливу, що не збігається із сучасним смислом, суть: виховання поведінки людей, яка б відповідала моральним цінностям сімейно-кланових колективів, що передбачали повагу до батьків і старших у родині. Він запровадив моральний принцип: "не роби людям того, чого не бажаєш собі". Цей принцип доброчинності мав стати фундаментом державного і суспільного управління. Ідеальна держава, на його думку, повинна уособлюва-

ти в собі велику патріархальну сім'ю. В ній влада має опиратися на особистий авторитет, а відносини в державі і суспільстві повинні регулюватись мораллю. Конфуцій був прибічником ненасильницьких методів у суспільному управлінні. Усі негаразди в житті суспільства він пояснював поганими звичаями людей. Законотворчість неспроможна виправити суспільство, оскільки завжди знайдуться можливості "обійти" закони. Але Конфуцій був прибічником системи контролю за діями правителя, аби унеможливити його перетворення у тирана.

Після смерті Конфуція його вчення розпалось на вісім шкіл. Найбільш яскравим його послідовником був Мен-цзи, відомий під латинізованим іменем Менцій, який підкреслював, що без царя і батька, без держави і сім'ї людство повернулося б до тваринного світу. Він один з перших висловив сумнів в абсолютності влади правителя і відкидав ідеї демократії, як непридатних для умов Сходу[9] .

Мо-дзи (До Ді) жив і творив через два покоління після Конфуція, 479-400 рр. до н.е. Він заснував напрям, який отримав назву моїстичної школи, яка пропагувала взаємну любов між людьми. Найзначнішим досягненням моїзму є чітке обґрунтування теорії суспільного договору в утворенні держави. Мо-дзи висунув ідею федерального державного устрою. Пропонувався механізм побудови жорсткої адміністративної системи з доктриною казарменого рівноправ'я. У нього, як і у даосистів, дуже сильні ідеї соціальної рівності[10] .

У IV ст. до н. е. Шан Ян (390-338 рр. до н.е.) започаткував вчення під назвою "легізм". Легісти, на відміну від конфуціанців, вважали моральне виховання людей недостатнім і основний наголос робили на суворості законів і покарань за їх недотримання. Вони створили теорію деспотичної держави з командно-адміністративною системою управління суспільством та придушення інакомислячих, розробили критерій образу ідеального правителя та теорію державного регулювання економікою.

Співзвучною "легізму" була школа юристів, які вбачали головне джерело гарного суспільного ладу в політичних і правових установах. Його представники вперше рішуче виступили за дотримання писаного права, як основи охорони власності та особи. Представник школи Сунь-цзи (VI-V ст. до н.е.) (автор видатного трактату про військове мистецтво та зв'язок війни і політики) стверджував природність зла у людини, а тому закликав до самовдосконалення індивідуума у суспільстві. На його думку, неможлива

рівність між людьми і відносини між ними формуються на основі сили, права та закону[11] .

Раціоналізація державно-правових уявлень, яку можна спостерігати в I тисячолітті до н.е., означала відхід від міфологічної ідеології і, одночасно, усунення монополії жерців. Цей процес відбувався у напрямі десакралізації змісту міфів. У різних державно-організованих суспільствах він проходив по-різному, маючи відмінні форми і наслідки. Але в цілому тенденція відходу від початкових релігійно-міфологічних уявлень до більш раціонального погляду на державу і право в VIII-IV ст. до н.е. спостерігається скрізь. Особливо значні успіхи цей процес мав в античній Греції та Римі, де були досягнуті значні успіхи в галузі раціонально-філософського і наукового дослідження політико-правових явищ.

Запитання для самоконтролю

1. Які існують етапи розвитку суспільно-політичної думки?
2. У чому полягають особливості політичних уявлень народів Стародавнього Сходу?
3. Як поєднувались моральні та політичні уявлення в країнах Стародавнього Сходу?
4. Вплив звичаєвого права на політичні уявлення в Стародавньому світі?
5. Як формувалось уявлення про владу і суспільство в Стародавній Індії?
6. Що в уявленні стародавніх китайців було джерелом влади?
7. Які основні принципи державного управління панували в китайській філософії?
8. Що становить основу вчення даосизму про людину і суспільство?
9. Яка особливість конфуціанської концепції державного управління?
10. Хто вперше висловив думку про федеративний устрій держави?
11. У чому полягає відмінність ідей легізму і конфуціанства в питанні управління суспільством?

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В АНТИЧНІ ЧАСИ

Особливо велика роль належить давньогрецьким мислителям. Саме вони розробили перехід до раціонально-логічного способу пізнання і пояснення суспільних явищ. На цій новій теоретичній базі ними вперше було поставлено і концептуально оформлено фундаментальні проблеми політико-правової тематики. У багатоманітності форм філософсько-правових уявлень давньогрецьких мислителів можна прослідкувати всі ідеї, які стають визначальними в європейській і світовій правовій та політичній думці. Особливо велика цінність античної політичної та правової думки полягає в тому, що вона оформилась і розвивалась як ідеологія вільних людей.

В античній Греції на рубежі II-I тисячоліть до н.е. формуються суспільно-громадські центри, в яких розвиток соціально-політичного вчення проходить три періоди: IX-VI ст. до н.е. - становлення державності у стародавніх греків, що відображалось у творчості Гомера, Геосіда, "семи мудреців", Піфагора, піфагорійців та Геракліта; V- перша половина IV ст. до н.е., коли розвивається політична думка про державу, що відображається в учені Демокріта, софістів, Сократа, Платона і Арістотеля; друга половина IV-II ст. до н.е.-епоха еллінізму.

В епосах Гомера і Гесіода в міфічній формі розвиваються правові і політичні ідеї. В цей період право і справедливість пов'язані між собою. Порушення справедливості є антигромадський і антибожественний акт, за який неминуче наступає божа кара. Формується звичаєве право. В поемах Гомера і Гесіода протиставляється справедливість силі і насильству. У Гесіода вперше зароджується поняття "природного права" і право, встановлене людьми, або поняття про природне і позитивне право. Гомер і Гесіод здійснили спробу раціоналізувати уявлення про етичний і морально-правовий порядок у людських відносинах, що отримує своє продовження у творчості "семи мудреців" (Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул і Хілон). Вони сформували вже раціональні і світські політичні сентенції, які пронизує повага до закону. Фалесу приписують максиму "Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших". Солон як практик-законотворець уперше зрозумів, що демократія - це відповідальність усіх громадян за стан справ у державі[12] .

На думку Піфагора (VI ст. до н.е.) законослухняність є найвищою чеснотою людини, а самі закони - найвищою цінністю. Для

піфагорійців найбільшим злом вважалась анархія. Вони відзначали, що людина за своєю природою не може обійтися без керівництва та належного виховання. Виховання і управління упорядковує індивідуальні і спільні справи та гармонізує людські відносини. Піфагорійці були прихильниками аристократії, адже не всім Богом дано мислити. Під впливом їх суспільно-політичного вчення формуються концепції Сократа, Платона та інших[13] .

Згідно з теорією Геракліта (кінець VI- початок V) люди не можуть бути рівні між собою через свої природні здібності. Тому він відкидає "демократію" як правління "нерозумних". Його соціально-політичне вчення можна характеризувати як елітариське. Він був прихильником писаних законів, які вважав не людським витвором, а божественним. На відміну від Геракліта, Демокріт вважав суспільство, демократію і закони людським витвором. На його думку, закон покликаний допомогти людям співіснувати в суспільстві, але лише тоді, коли люди самі прагнуть жити щасливо. Саме він висунув ідею про те, що держава створюється для "спільної справи" суспільства[14] .

Софісти (цей термін спочатку використовувався для визначення людей компетентних у своїй справі) були сміливими новаторами у сфері політичних знань. Вони раціоналізували погляди на природу, суспільство, державу, політику, право, мораль, форми та норми людського спілкування. Оголошення людини мірою всіх речей було головним принципом цього античного просвітницького руху. У них не було єдиної політичної та правової школи. Ще за античних часів вони поділялись на два покоління: старше (Протагор (близько 480-410 рр. до н.е), Горгій (близько 480-380 рр. до н.е.), Продик, Гіппій, Антіфонт та ін.) і молодше (Фрасімах, Каллікл, Лікофрон та ін.). Старші софісти пропагували повагу до законів. Гіппій уперше протиставив природне і позитивне право. Природне право - це справедливість, а позитивне право - це примус у дотриманні штучних вимог, які нерідко суперечать справедливості. Головним його аргументом проти писаних законів визнавалось те, що вони мінливі і тимчасові та залежать від думки законодавця. Антіфонт вказує, що від природи люди рівні між собою, нерівними їх робить закон. Віддаючи перевагу природному праву, Антіфонт визнавав справедливістю не порушення законів держави. Він припускав, що таємне порушення законів держави може залишитись без покарання, а за порушення законів природи обов'язково наступить покарання. Протагор висунув ідею, що людина є ос-

новним мірилом усіх речей. Лікофрон вперше висунув ідею про те, що поява держави виникає внаслідок взаємного договору людей, а законодавство є лише простим формальним договором. Саме софісти були першими світськими теоретиками політики, держави і права та мали величезний вплив на подальшу політичну і правову думку. Сучасні концепції природного позитивізму та природно-правового напряму, ідеї не відчужених прав людини тощо беруть свої витоки від софістів[15] .

Сократ (близько 470-399 рр. до н.е) як і софісти розрізняє природне і позитивне право, але на відміну від них не перетворює їх у протилежність. Він вважав, що і те, і те право є критерієм законності та тотожні між собою. Принцип законності Сократ визнає критерієм при класифікації і характеристиці різних форм державного устрою та правління. Владу, засновану на волі народу, він називав царством, а на свавіллі правителя - тиранією. Якщо управління здійснюють люди, які дотримуються законів, то це аристократичне правління, якщо влада походить від багатства - плутократія, якщо від волі всіх - демократія. Він широко обґрунтував ідею Лікофрона, перетворивши в концепцію про договірні відносини між державою і членами суспільства. Він сформулював ідею громадянства як добровільне визнання законного порядку в державі та поняття "політичної свободи" як законні обов'язки вільних і рівних громадян в умовах розумно та справедливо сформованої держави. На відміну від подальшого розуміння дефініції "аристократія", Сократ розумів цю форму правління як управління державою кваліфікованими професіоналами, які чітко дотримуються законів[16].

Від поглядів родової спадкової знаті багато чим відрізнялась суспільно-політична думка рабовласницької аристократії. Ідеологи рабовласницької аристократії переглянули свої застарілі погляди і створили доктрину, яку протиставили ідеям демократичних сил. Необхідність подолання кризи міфологічного світогляду стало поштовхом до розвитку філософії. Політична ідеологія старогрецької аристократії найвищого розвитку досягає в ідеалістичній філософії Платона і Арістотеля.

Платон (428 чи 427 - 348 чи 347 рр. до н.е), як учень Сократа і засновник об'єктивного ідеалізму, у своєму вченні про суспільство виклав концепцію ідеальної аристократичної держави. Він сформував ідею станового поділу суспільства, що вважав осно-

вою міцності держави. Людина повинна займатись своєю справою, як представник певного стану, і не втручатись в іншу компетентність - це і є справедливість. Визначивши цим справедливість, Платон виправдовує суспільну нерівність людей, яка виникає від народження, як божий промисел. Він був прибічником регламентації приватного життя з вихованням у громадян почуття єдності і колективізму, суворе покарання за порушення законів та інакомислення, що дало підстави звинувачувати його як ідейного предтечі тоталітаризму[17]. Характеризуючи форми держави, він визначає правильними з них монархію і аристократію, а неправильними тимократію (панування честолюбців, які прагнуть збагачення і займаються поборами та корупцією), олігархію (панування купки багатіїв, здатних на все заради наживи), демократію (влада більшості, яка може бути законною чи незаконною, якщо народ насильно захоплює владу), тиранію (влада однієї особи, яка приходить на заміну виродженої демократії). Головною причиною зміни всіх форм правління державою він вважав псування людських звичаїв. Індивідуальна чесність та порядність вступає у суперечність із суспільною справедливістю або уявленнями про неї. Вихід з порочного кола Платон вбачав у поверненні до правління мудрих. Ідеальна форма управління державою і суспільством, на його думку є поєднання основ демократії та монархії. В "Діалогах" Платон визначає політику як мистецтво управління людьми. Філософ вважав, що поява держави - це акт добровільної згоди людей, які в умовах розподілу праці добровільно пішли на укладання суспільної угоди з метою координації своїх інтересів. У своїх "Законах" він писав, що в ідеальній державі вводиться регламентація всього життя громадян. Значне місце він відводив політичному й ідеологічному вихованню членів суспільства в дусі законослухняності і глибокої віри в божественне походження держави. Платон був першовідкривачем у сфері філософського осмислення значного комплексу суспільно-політичних та правових проблем. Більш широке їх обґрунтування і розвиток у майбутньому відбулись під впливом платонівських ідей, які були в центрі уваги чи мали значний вплив на формування політичних і правових поглядів ранньохристиянських та середньовічних авторів[18]. Як зазначав Сергій Рахманін в "Дзеркалі тижня", що Платон створив науку про динаміку державного життя, і довів, що будь-якій державі властива не лише еволюція, але й деградація, що ідеальна держава - це мета не зав-

жди досяжна, що причина криз і занепадів, між іншим, у банальній зіпсованості людської натури[19] . Стародавній мислитель вважав, що приватна власність становить основу всіх соціальних суперечностей і конфліктів[20] .

Учень Платона Арістотель (384-322 рр. до н.е.) теж звертався до пошуків принципів, форм і конструкцій узгодженої взаємодії суспільства і держави, держави і права. З ім'ям Арістотеля пов'язане зародження політичної науки як окремої галузі знань людства. Він зробив спробу всебічного дослідження науки про політику, пов'язуючи її з етикою. Арістотель визнавав існування в суспільстві політичної справедливості, яка має два види: розподільну і зрівняльну. Розподільна справедливість - це поділ загальних благ пропорційно внеску в суспільну справу. Зрівняльна справедливість базується на принципі цивільно-правових угод, відшкодування шкоди, покарання. Він вважав, що політична справедливість є принципом політичної форми влади. На відміну від Платона Арістотель вважав, що держава виникла природнім шляхом для задоволення людських потреб, а мета її існування - досягнення блага членів суспільства. Він вважав, що держава виникла не з добровільної волі людей, а є засобом виникнення приватної власності, яку вона повинна захищати.

Він характеризував державу як достатню для самостійного існування сукупності людей, і в порівнянні з сім'єю вона є вищою формою спілкування. Громадянство він кваліфікував як невід'ємну складову держави, яке характеризував як право брати участь в законотворчій та судовій владі. Для кожної форми держави відповідає своє поняття громадянства. Для Арістотеля форма держави - це політична система, уособлена верховною владою. Тому форма влади визначається кількістю правлячих. Як і Платон він визначає правильні і неправильні форми державного управління (табл. 2). До правильних Арістотель відносить монархію, аристократію та політію, а неправильних - тиранію, олігархію і демократію. Найбільш правильна форма правління - це політія, тобто форма держави, в якій править більшість в інтересах загального блага, це своєрідне поєднання кращих сторін олігархії та демократії. Політія за Арістотелем, це теоретична конструкція політичної форми влади, яка слугувала еталоном для реально існуючих форм суспільного правління.

Таблиця 2

Основні форми правління

Форма правління	Суть “в двох словах”
❖ Автократія	Самовлада (autos-сам), необмежена влада однієї особи (монарха, президента)
❖ Аристократія	Влада знаті, привілейованої меншості (кращих)
❖ Плутократія	Влада багатих (plutos - богатство), панування “грошових мішків”
❖ Тимократія	Влада привілейованної верхівки, заможніх людей (time - ціна)
❖ Теократія	Влада церкви (teos - Бог) і духовенства
❖ Геронтократія	Влада старійшин (gerontis - старий)
❖ Демократія	Народовладдя, влада всього народу, широких верств суспільства
❖ Охлократія	Влада натовпу (ochlos - натовп), людей з площі, здатних до непродуманих дій
❖ Монархія	Влада одного правителя - монарха (шаха, султана, царя, короля тощо)
❖ Олігархія	Влада небагатьох, невеликої групи людей (багатіїв, політиків, військових тощо)
❖ Поліархія	Влада багатьох (poly - багато): 1) влада в руках трьох або більше осіб (військова хунта, Політбюро ЦК КПРС тощо; 2) форма демократії на дії уряду помітно впливають різні громадські організації (профспілки, союзи підприємців, фермерів тощо)
❖ Анархія	Відсутність влади, безвладдя, яке викликає де зорганізованість в суспільстві
❖ Диктатура	Необмежена влада однієї особи (диктатора), групи осіб, політичної партії
❖ Бюрократія	Надмірна влада чиновників в суспільстві, які турбуються про себе

Розкриваючи роль політики в суспільному житті, Арістотель наголошував, що вона відіграє морально-виховну роль для полегшення досягнення загального блага, тобто справедливості. Інструментом політики він визначав державу. Він писав, що “розумна політика” спрямована на приборкання страстей і прагнень індивіда. Політика покликана облагородити поведінку людини та забезпечити панування її раціональної діяльності. Він концентрував увагу на тому, що людина істота суспільна і тому лише держава забезпечує розквіт індивідуума. З цього постулату Арістотель виводить, що суспільство передує появі особи. Він започаткував концепцію солідарності. Визначивши, що демократія може бути успішною, лише опираючись на середні, за матеріальними статками, верствами населення.

Право Арістотель визначає як норму політичного спілкування між людьми, як критерій політичної справедливості. Він не визнавав існування неполітичного права, тобто його існування в неполітичних формах спілкування. Фактично він визнавав лише позитивне право, тобто створене людьми. Природне право є таким лише тому, що воно політичне. Будь-яке політичне право повинно втілюватись в закон. Відхід закону від права означає деспотичну форму правління. Законодавство - частина політики, тому мистецтво законодавця полягає в умілому й адекватному відображенні в зако-

нах існуючої системи суспільних відносин. Арістотель визначив політичне правління як правління законів, а не людей. Адже правління людей замість розуму і закону може призвести до зловживання владою, прямий шлях до тиранії. Цікавим у його вченні є те, що Арістотель вважав закон розумним, оскільки в ньому правильно відображена ідея права. Наслідуючи Солону, він визначив закон як поєднання сили і права.

Від арістотелевої ідеї поліса сягає поняття "громадянського суспільства". Хоча філософ і не так окреслив це поняття, але вперше окреслив його суть. У нього вперше зароджується ідея поділу влад[21] .

В історію суспільно-політичної думки Арістотель ввійшов як ідеолог "здорового глузду середнього класу", адже він вважав критерієм справедливості відсутність радикальних суперечностей між бідними і багатими[22] .

Для політико-правового вчення Арістотеля характерно те, що в ньому здійснюється пошук природно-людських, а не божественних підстав політико-правових явищ. Він акцентує увагу на поличній природі людини, як на об'єктивній підставі, що визначає специфічні суспільні відносини в сфері політичного, морального і правового життя. Саме це стало визначальним етапом на шляху розвитку раціонально-теоретичних уявлень про специфічні закономірності в суспільному житті. Всесвітньо історичне значення його політичної концепції полягає в тому, що він надав політичній думці наукове спрямування, започаткував політичну етику та політичне правознавство. Обґрунтував право народу на законодавчу владу та заклав основи теорії держави, збагативши правові доктрини. *У його працях знаходимо ґрунтовний вклад в теорію суспільства*, передумови якої зустрічаються в ідеях мислителів Стародавнього Сходу, переважно в Стародавніх Індії та Китаї. Будову суспільства він уявляв як ієрархічну драбину: сім'я, община, держава.

У творчості Епікура (341-270 рр. до н.е.) обґрунтовується етична автономія людини, яка, тільки завдяки пізнанню природи і розумному дотриманні її законів, може звільнитися від страху і марновірства та досягнути щастя. Етика - основна частина вчення Епікура. Вона являє собою ту ланку, яка пов'язує його фізичні та політико-правові погляди. Провідним принципом етики Епікура є індивідуальне задоволення, яке полягає у свободі від тілесних страждань і від душевних тривог. Розсудливість - основа всіх чеснот. Вона полягає у розумінні того, що не можна жити приємно (в

задоволення), не живучи, в той же час, розумно, морально і справедливо. Свобода людини, згідно з Епікуром, це її відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Сфера людської свободи - це сфера її відповідальності за себе.

Епікур вважав, що головна мета державної влади і основа людського спілкування полягає у забезпеченні взаємної безпеки людей, подоланні їхнього взаємного страху, не нанесенні ними шкоди один одному. З цією думкою пов'язане й епікурівське трактування держави і закону, як результату договору людей між собою про їхню загальну користь - взаємну безпеку. "Справедливість, яка походить від природи, є договір про корисне з метою не шкодити один одному і не мати шкоди". У концепції Епікура "справедливість" у її співвідношенні із законом являє собою природне право зі змінним, залежно від часу, місця і обставин, змістом, яким є загальна користь людського спілкування. У цій конструкції співвідношення природного права і закону рушійною основою і, разом із тим, джерелом "природних уявлень про справедливість" є мінливі практичні "потреби взаємного спілкування людей". Для Епікура характерне трактування закону, як засобу захисту "мудрих", тобто людей етично досконалих.

Притаманні етиці Епікура мотиви аполітичності не означають, звичайно, його повної політичної індиферентності. Його концепція договірного походження справедливості, держави і законів за своїм соціально-політичним змістом об'єктивно носила демократичний характер, оскільки жоден з учасників договору не мав жодних привілеїв перед іншим. Проте, як переконаний індивідуаліст, Епікур був противником крайньої демократії, різко протиставляючи "мудру" людину "натовпу", дистанціювався від нього самого і від його ідеалів. Отже, епікурівській етиці відповідає така форма поміркованої демократії, при якій панування законів поєднується з максимально можливим ступенем свободи і автономії індивідів, але сфера людської свободи - розуміється як сфера відповідальності людини за себе[23] .

Людська природа, згідно з етикою стоїків (засновник цього філософського напряму був Зенон (між 336 і 332-між 264 і 262 рр. до н.е.), частина загальної природи і світобудови в цілому. Звідси випливає головна етична вимога стоїцизму - жити відповідно до природи, що означає жити відповідно до розуму, природного закону світобудови, вести чесне і добросовісне життя.

Відштовхуючись від універсального характеру природного закону Зенон і Хрісіпп (біля 280-208/205 рр. до н.е.) та їхні послідовники обґрунтували космополітичне уявлення про людей, за їх природою і законами світобудови, вказавши, що людина - громадянин всесвіту.

Видатний стародавній грецький історик і політичний діяч Полібій (біля 200-120 рр. до н.е.) у своїй суспільно-політичній концепції наслідував Платона і Арістотеля. Аналізуючи кругообіг державних форм, визначених Арістотелем, він прийшов до висновку, що нестійкість притаманна кожній формі, адже вона уособлює тільки одне начало, яке неодмінно вироджується у свою протилежність. Тому для стійкості держави необхідно поєднати декілька форм державного устрою, які врівноважували б себе. Найбільш бажаним поєднанням форм державного устрою він вважав царську владу, аристократію і демократію. Ця його концепція поєднання різних форм правління розрахована на той же ефект, що й теорія розподілу влади, адже вона передбачала таку конструкцію державної влади, при якій повноваження правління не зосереджені в одному центрі, що передбачає взаємостримування і взаєморівновагу владних начал.

Отже, мислителі Стародавньої Греції зробили суттєвий внесок у розвиток суспільно-політичних та правових уявлень, у теоретичну розробку проблем взаємодії суспільства, держави і права. Це зумовило їх помітний вплив на наступних мислителів і вони посіли значне місце в історії політичних та правових вчень.

У стародавніх греків вперше формується поняття "громадянського суспільства". В їх розумінні громадянське суспільство або політична держава є взаємозамінними термінами, оскільки у них поняття "політичне" охоплювало всі найважливіші сфери життя суспільства: сім'ю, релігію, освіту, мистецтво тощо. Бути членом політичного суспільства означало бути громадянином, тобто членом держави. Такий підхід, підхоплений римлянином Цицероном, залишився майже у незмінному стані до XVIII ст.

Всесвітньо-історичне значення духовної спадщини античної Греції, складовою частиною якої є суспільно-політичні та правові вчення, зумовлене тим, що давньогрецькі мислителі були першовідкривачами в багатьох галузях людського пізнання. Йдеться не про ординарний внесок античних греків в історію філософської, суспільно-політичної та правової думки, а про створення ними фундаменту у формування ідей та концепцій в різноманітних сфе-

рах теорії та практики. Частково безпосередньо, частково через римських авторів головні суспільно-політичні та правові ідеї, концепції та поняття давньогрецької теорії стали основою всієї європейської політичної та правової думки.

Суспільно-політичне вчення Стародавнього Риму мало багато спільного з суспільно-політичним вченням Стародавньої Греції. Це пояснювалось тим, що тут сформувалась держава на основі однотипних соціально-економічних та політико-станових відносин з спадковістю у розвитку культури. *Суспільно-політичне вчення Стародавнього Риму формувалось на теоретичних досягненнях грецьких філософських шкіл. Але новизна і оригінальність суспільних поглядів римських дослідників полягала в тому, що ними запропоновані ідеї, що відповідали зрілому рабовласницькому суспільству.*

Суспільно-політична думка в Стародавньому Римі розвивалась на основі інституту сім'ї. У своїх теоретичних конструкціях римські автори використовували природно-правові ідеї грецьких мислителів, їхні вчення про політику і політичну справедливість, про форми держави, про "змішані" форми правління і т.п. У Стародавньому Римі, як і в Стародавній Греції, поняття держава зливалось з розумінням суті суспільства.

Проте римські автори не обмежувалися простим запозиченням положень своїх попередників, а застосовували їх творчо і розвивали далі, з врахуванням специфічних соціально-політичних умов і завдань римської дійсності. Наприклад, характерна для давньогрецької думки ідея взаємозв'язку політики і права отримала свій подальший розвиток і нове втілення у трактуванні Цицероном (106-43 рр. до н.е.) держави, як публічно-правової спільності. Погляди грецьких стоїків щодо вільного індивіда були використані римськими авторами (Цицероном і юристами) при створенні, по суті, нової концепції - поняття юридичної особи (правової особи, персони). Значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки - юриспруденції. Римські юристи детально розробили значний комплекс політико-правових питань в галузі загальної теорії держави і права, а також окремих юридичних наук (цивільного, державного, адміністративного, кримінального та міжнародного права). Римські автори у своїх конструкціях теоретично відобразили ту нову, відмінну від давньогрецької, історичну та соціально-політичну реальність, в умовах якої вони жили і творили. Це, зокрема, криза полісної форми держави та старої полісної ідеології, перетворення Риму в імперію тощо. Давньоримські мисли-

телі внесли суттєвий вклад в історію вчень про державу і право і мали суттєвий вплив на подальший розвиток політичних та правових вчень у середньовіччя та новий час.

Один із впливових ідеологів римської аристократії видатний оратор Марк Тулій Цицерон виклав своє вчення про державу на основі теорії Платона і Арістотеля, але суттєво розвинув їх. Він вважав, що держава природно виростає з сім'ї. За його поглядами, державна влада вручена мудрецям для осягнення божественного Розуму. Метою держави є охорона майнових інтересів громадян. Мислитель твердив, що держава не лише природній організм, але й штучне формування, утворене народом, тобто вона постає не лише як вираз загального інтересу всіх громадян, що було властиво для суспільно-політичної думки стародавніх греків, а й як узгоджене правове спілкування громадян, як певне правове утворення. Цицерон висунув ідею "народного суверенітету", що було досить важливо на шляху усвідомлення правової основи і правового сенсу державності. Тобто, його суспільне вчення про джерело влади було еклектичним, адже він рахував, що влада і від Бога і від громадянської спільноти. Його суспільно-політичне вчення суперечливе в тому, що він визнавав рівність всіх людей від народження, але визнавав природність рабства. У той самий час Цицерон досить виразно подає концепцію *"істинного правителя"* - мудрого, справедливого, обачного, знайомого з вченням про державу; *"ідеального громадянина"* котрий осягає істину, велич духу і благопристойність, поважає приватні права інших людей, захищає вітчизну; *"істинного права",* яке виникло задовго до держави, без втручання людей, котре повністю відповідає божественним настановам, відповідає природній справедливості, адже воно вічне, і поширюється на всіх без виключення людей. Він розрізняє природу права і законів, зазначаючи, що "істинні закони" встановлюються людьми і не порушують природній порядок і право. Він одним з перших зазначив, що приватна власність не мала природне походження, а виникає за давністю володіння чи за законом, вказавши ознаки відмінності особистої і приватної власності, але ще чітко не розрізняючи їх.

Цицерон погоджується з думкою видатних греків, що держава є виразником спільного інтересу всіх громадян, але як правове утворення, тобто визначаюче її як божественне утворення і як результат "суспільного договору". Величезною заслугою Цицерона є створення правових основ міжнародного політичного спілкування, міжнародного права[24] .

Важливе місце в історії суспільно-політичної думки посідає Луцій Анней Сенека (близько 4 р. до н.е. - 65 р. н.е.), який був представником римського стоїцизму. Він найбільш послідовно, у порівнянні з іншими представниками цього напрямку, відстоював ідею духовної свободи всіх людей, незалежно від їхнього суспільного становища. Він вважав, що неминучий і божественний за характером закон долі відіграє роль природного права, якому підкорюються всі суспільні відносини, а також держава і закон. Природне право походить від всесвіту, який Сенека визнавав природною державою, а людей її громадянами. Окремі держави - це випадкові утворення. Сенека свою індивідуалістичну етику намагається пов'язати із завданнями суспільства і держави. Його етичне вчення найсуттєвіше вплинуло на формування християнської ідеології, оскільки було однією з джерельних баз християнства[25] .

Подібні ідеї розвиває й Епітет (близько 50- близько 140 рр.), який головний акцент робив на проблемі особистого морального самовдосконалення і належного виконання ролі, визначеної кожному долею. Взаємовідносини людей, при цьому, повинні чітко базуватися на принципі: "Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим"[26] .

Ідеї грецьких та римських стоїків, зокрема обґрунтований ними індивідуалізм та природно-правова теорія, мали суттєвий вплив на погляди римських юристів. Їх зусиллями була створена нова наука - юриспруденція. В їхньому полі зору знаходилося широке коло проблем загальнотеоретичного та галузевого характеру. Особливе значення як для самого римського права, так і для наступної історії права, мала ґрунтовна розробка ними юридичних питань майнових відносин з позицій захисту інтересів приватної власності. Вони, по суті, розробили юридичну основу права людини на власність.

В античному Римі розвиток суспільно-політичних ідей відійшло на задній план, що зумовлювалось започаткуванням світської юриспруденції, яке пов'язують з іменем Гнея Флавія. Римські юристи виступають, як спеціалісти в галузі всіх соціальних норм, кваліфікуючи юриспруденцію як галузь знань про всі ці норми і їх аномалії.

Римські юристи визнавали, що вимоги і властивості природного права пронизують собою не тільки цивільне право, але й право народів (jus gentium), яке означає право, спільне для всіх народів, а також право міжнародних відносин. Ідею взаємозв'язку і єдності різних складових права найбільш чітко виразив юрист

Павло. Термін “право” він вживав у кількох розуміннях. “Право” означає те, що завжди є справедливим і добрим, тобто природне право, і “право” - це те, що корисне всім або багатьом в якійсь державі, тобто цивільне право. Всі ці розуміння одночасно присутні у загальному понятті “права”. Включення римськими юристами природного права у поняття права в цілому відповідає їхній засадничій уяві про право, як моральне явище[27] .

Вершиною цього суспільно-політичного напряму було обґрунтування принципу недоторканності приватної власності, визнавши божественність її походження.

Питання для самоконтролю

1. Який визначний внесок у суспільно-політичну думку вніс Геосид?
2. Кого можна вважати засновником “теорії еліт”?
3. Хто вперше запропонував ідею, що держава виникла на підставі “суспільного договору”?
4. Коли і ким була запропонована ідея про природне і позитивне право?
5. Кому належить ідея про становий поділ суспільства?
6. Хто вперше запропонував концепцію про форми влади?
7. Що на думку Арістотеля було причиною появи держави?
8. Як трактував Арістотель поняття “громадянство”?
9. Як Арістотель співвідносив суспільство і державу?
10. Хто вперше запропонував поняття “громадянське суспільство”?
11. Кому належала ідея космополітизму?
12. Яке значення має теоретична розробка суспільно-політичних ідей у Стародавній Греції?
13. Що різнило суспільно-політичну думку Стародавньої Греції та Стародавнього Риму?
14. Хто був автором ідеї про “народний суверінітет”?

РОЗДІЛ 3. ХРИСТИЯНСЬКА МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Християнство виникає в I-II століттях н.е. в східних провінціях Римської імперії як релігія рабів, за допомогою якої вони висловлювали свій пасивний протест проти соціального гноблення. Розпач, породжений невдалою боротьбою з іноземними гнобителями та рабовласниками, розгубленість перед дійсністю, підштовхнуло до пошуку нового опертя, яке б дало надію на майбутнє. Саме цією опорою знедолених стала нова релігія - християнство.

Середньовіччя - це період панування християнських догм у тогочасній свідомості суспільства і в усіх сферах людських знань. Одним із перших, хто досконало обґрунтував християнську модель соціального порядку був Августин Аврелій (354-430). Віддаючи пріоритет Богові та вірі, він разом із тим пам'ятав і про людину, її реальне життя, прагнення, інтереси. Це й було новим кроком у філософському обґрунтуванні християнства. Августин поєднав побутово-людське з "величним Божим" в єдине ціле. Останнє виявило додаткові евристичні можливості теологічного осягнення суспільного життя і сприяло популярності його праць до XIII ст. Він вказав, що Боже царство складають праведники, а земне - себелюбці, грішники. Після приходу Христа Боже царство зміцніло і розширилось. Людям, які належали до нього, притаманні покора і смиренність перед богом і церквою. Августин один із перших вводить ***ідею прогресу людства***, яку не можна не визнати як геніальну[28].

Роздуми та ідеї Августина досить довго панували в духовній атмосфері середньовіччя, поки не з'явився на небосхилі "нового світобачення" соціальної організації суспільства англійський мислитель Роджер Бекон (1214-1294). Він висловив думку, що вершину соціальної ієрархії повинні зайняти вчені-священики, які забезпечать перебудову всієї соціальної організації на істинно християнських ідеях та ідеалах. За допомогою філософії і гуманітарних наук вони мають реставрувати початковий зміст Святого письма і осягнуть його дійсні соціальні настанови. Підґрунтям соціальної структури Бекон вважав три верстви: духовні керівники суспільства, військові захисники держави, землероби та ремісники. *Визнанням ієрархічної будови суспільства, він наслідував античну традицію, зокрема Платона. Утопізм його соціального вчення очевидний. Але цінним у його ідеях було те, що він пропонував систематизо-*

ване обґрунтування перспектив перебудови суспільного життя[29] .

Розвиток науки і освіченості ускладнили ідеологічні завдання церкви. Духовні орієнтації все більше витискали августиніанство і посилювали авторитет арістотелізму, потребуючи нових філософсько-теологічних узагальнень. Цю проблему розв'язали професори Паризького університету Альберт фон Больштедт та його учень Фома Аквінський (1250-1274). Папа Лев XIII визнав філософію Фоми Аквінського єдиною, що відповідає християнським догматам. Фома Аквінський обґрунтовував переваги віри над розумом тим, що розум неспроможний пізнати Бога, а тому наука і релігія не суперечать одна одній. Він вважав, що людина являє собою єдність душі і тіла. Пізнання Бога - головна мета життя людини, яке є підготовкою до вічного життя після смерті. Його етична концепція лежить в основі "ідеї суспільного порядку". Вона побудована на засадах етики Арістотеля, стоїцизму і неоплатонізму. Вихідним його положенням є свобода волі людини. Метою людської моральності є блаженство, що досягається споглядання Бога, і виховує в людині всі її чесноти. Суспільно-політичне вчення він запозичує у Арістотеля, тлумачачи людину як суспільну істоту і, що суспільне благо є вищим порівняно з благом кожної окремої людини. Держава становить прояв божественного порядку, тобто джерелом будь-якої влади є Бог. Кожний член суспільства повинен виконувати свої природні функції, в чому і полягає запорука суспільного блага, яке перетворюється на блаженство не в земному, як вважав Арістотель, а в потойбічному житті. Порівняно з церквою держава має вторинний характер, адже вона турбується про чуттєво-тілесне життя людини, а церква піклується про вічне життя. Саме цим Фома Аквінський підпорядкував державу церкві. Філософ засуджував демократію як некомпетентну владу і підносить монархію як найоптимальнішу форму організації державно-суспільного життя. Доцільність монархії він обґрунтовував тим, що Бог єдиний в усьому світі, душа єдина в людському тілі, тому і влада монарха божественна. Але якщо єдиний державний керманич зловживає владою, то народ має право на повстання і повалення тирана.

Ідея "божественного порядку" панувала досить довго й поширена сьогодні. Але з розвитком науки і соціальної практики більшість мислителів намагалось прорватись з "кола" ідей Фоми Аквінського. В оновленому вигляді трактувалась ідея "суспільно-

го порядку" в епоху Відродження, Реформації та Просвітництва. Епоха Відродження зробила спробу повернути ідею порядку до людини, мислителі епохи Реформації з'єднати її з внутрішньою духовною свободою, а в період Просвітництва - інтегрувати ці ідеї засадничими принципами розуму, пізнання та знання як основи і сили суспільного поступу[30].

Отже, в середньовіччя християнство і церква наклали глибокий відбиток на розвиток суспільно-політичної думки та практики, як і на все тодішнє інтелектуальне життя. На противагу античному світогляду твориться теологічний світогляд. Античний світогляд ґрунтувався на двох базових засадах: 1) споконвічний порядок природи є основа універсально діючого, об'єднуючого всіх воєдино права; 2) людський розум є орган надійного пізнання права. Християнська релігія поставила під сумнів і відкинули обидві ці засади. На противагу їм вона висунула тезу про створення світу богом із нічого і вчення про божественне одкровення, яке переходить межі того пізнання, яке здійснює розум, що сприяло поглибленню ірраціоналізму середньовічного релігійного світосприйняття.

Другою ідеологічною конструкцією, яка мала визначальний вплив на зміст і формування політико-правових поглядів у цю епоху, *є теоретична модель соціального розшарування суспільства*. Спершу, схема Августина з його поділом людей на два розряди: пануючих і підлеглих, володарів і рабів; пізніше її витіснила тричленна модель соціальної структури: воїни, клірики та трудівники.

Визначальною для розвитку правових та політичних вчень вказаного періоду є і боротьба між світською та духовною владою за панівне становище. Власне, однією з центральних проблем політико-юридичних знань в цей період є питання про те, яка влада повинна мати пріоритет: духовна (церква) чи світська (держава). Ідеологами першої були - Августин, Фома Аквінський, другої - Данте, Марсілій Падуанський, Вільям Оккам. Важливо також відзначити, що, незважаючи на ці суперечності, непохитною залишалася монархічна ідея, саме вона належить до найбільш значимих і стійких компонентів політико-правової свідомості середніх віків, хоча і вона змінювалася протягом розглядуваного періоду.

У цілому, правова свідомість середньовіччя, як і тодішня політична ідеологія, головним джерелом таких ключових понять, як справедливість, право, законодавство, мали Біблію, хоча це джерело не перекрило впливу на середньовічну правову думку етико-юридичних поглядів давньої Греції та Риму. Разом із тим, вона

мала ряд своїх, тільки їй притаманних рис. Наприклад, середньовічна правова думка заперечувала, що і суспільство винне за вчинення злочину окремою особою, не визнавала обмеженої осудності людини, відкидала можливість допущення помилок суддями тощо. Вона вважала, що справедливість зобов'язує застосовувати до винних тільки два крайніх заходи: або жорстоке покарання у повному обсязі, або помилування. У правосвідомості тогочасного суспільства присутня повага до закону, переконаність у його безперечності, віра в його фундаментальне значення для нормального людського співжиття.

У цілому ж, слід зазначити, що найвищі результати Відродження і Реформації стали органічними і неперехідними компонентами всього наступного розвитку людської цивілізації, серед них є й певна сукупність політико-юридичних ідей і цінностей. *Головна увага приділялася таким ідеям, як свобода індивіда, його самоцінність. Саме під цим кутом зору актуалізувалась антична спадщина.* Під поняття загального блага почали підводити уявлення про державу з республіканським устроєм, яка опиралась на принципи рівності і справедливості. Гарантія рівності і справедливості - запорука свободи особи - вбачалася у виданні і дотриманні законів, зміст яких узгоджується з сутністю людини. У період Відродження оновлюється давня концепція суспільного договору, яким пояснювалась як причина виникнення держави, так і легітимність державної влади; акцент робився на значенні вільного виявлення своєї волі всіма організованими в державу людьми, звичайно добрими від природи. В цілому, в епоху Відродження і Реформації закладаються основи раціонально-логічного, вільного від схоластики і догматизму, підходу до розуміння державно-правових явищ та їхньої суті.

Марсилій Падуанський (між 1275 і 1280 - близько 1343) належить до тих середньовічних мислителів, чия творчість свідчить про рішучий розрив із теологічною традицією у поглядах на державно-правові явища. Він висунув ідею народоправства, яка випереджувала час на кілька століть. Тільки значно пізніше ця ідея знову знайшла своє відображення в доктрині великого французького просвітителя Руссо. Розглядаючи погляди Марсилія на державу, необхідно зазначити, що він розглядає її відповідно до античних поглядів, називаючи її формою досконалого устрою суспільства. Держава для нього - це світський інститут, який розвивається за власними законами і має "власну субстанцію". Розглядаючи походження держави, він вважає, що вона виросла з сім'ї, як первин-

ного, найпростішого елементу людської асоціації. Саме з появою держави він пов'язує і появу політичної влади. Згідно з Марсилієм, держава - це результат природного прагнення кожної людини до досконалого життя. Саме йому належить перше "політичне" трактування миру, як засобу для досягнення "громадянського щастя", а не як універсального порядку, що підтримується божественним правом. Досягається він у тому випадку, коли кожна людина в державі отримує можливість безперешкодно займатися своєю діяльністю, завдяки узгодженому функціонуванню всіх органів держави, досягненню певного правового порядку. Саме у примусовості, як специфічному юридичному атрибуті, він бачить суть законів, які виступають, як приписи людської влади. Призначення людського права полягає, з одного боку, у регулюванні відносин в державі, як універсальний суддя громадянської справедливості і загальної користі, а з другого, - в утриманні людської влади від свавілля, тобто у контролі за здійсненням влади правителем на основі права. Основою політичного вчення Марсилія Падуанського є його трактування народного суверенітету, згідно з яким сувереном у державі є народ-законодавець. Відповідно до цієї концепції, народ створює закони держави. Він призначає уряд і контролює його діяльність, а в разі необхідності змінює їх. Важливою функцією народу-законодавця є контроль за тим, щоб закони переслідували "загальну користь", справедливість. Виконавчі функції в державно-правовій концепції Марсилія виконує уряд, на чолі якого стоїть правитель, який обирається народом і йому підзвітний. Головне завдання правителя - проводити на практиці те, що вважає необхідним народ-законодавець. Важлива функція правителя - здійснювати правосуддя: він повинен судити, здійснювати свою владу і виконувати свої рішення на основі закону. Якщо ж правитель відступає від законів або перетворюється у тирана, то народ може покарати і, навіть, скинути його. За вченням Марсилія, законодавець завжди незмінний, у той час як правитель може мати різний устрій, який обумовлює форму правління: виконавчі функції можуть бути довірені одному, багатьом або всім. Щодо форм держави, то він, так як і Арістотель, розрізняє три правильні і три неправильні форми. Марсилій виступає за монархію, тобто правління одного, але за монархію виборну, оскільки у такому випадку "народ завжди зможе вибрати найкращого, тоді як при інституті спадкового правителя ця умова дотримується дуже рідко[31].

Значення та вплив Марсилія Падуанського на формування пізнішої європейської думки досить значні. Його називали "родоначальником всіх демократичних авторів нового часу" та підкреслювали, що його з найбільшим правом можна зарахувати до передвісників правової держави в новому розумінні, що він створив нове вчення про державу, побудоване на раціоналістичних засадах.

Питання для самоконтролю

1. Якою є характерна риса суспільно-політичної думки в епоху середньовіччя?
2. Хто автор ідеї "прогресу людства"?
3. Хто вперше запропонував систематичне обґрунтування перспектив перебудови суспільного життя?
4. Хто класично обґрунтував концепцію "вся влада від Бога"?
5. Що собою уявляє модель соціального розшарування суспільства, запропонована Августином?
6. Які дві течії суспільно-політичної думки існували в середньовіччі?
7. Хто автор ідеї "народоправства"?
8. Кого вважають передвісником концепції "правової держави"?

РОЗДІЛ 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СВІТОБАЧЕННЯ В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЇ

Наприкінці XIII- на початку XIV ст. складається нове філософське світобачення, новий соціальний та ідейний рух, який дістав назву "Відродження" - *це період переходу від середньовіччя до Нового часу.* У цей період філософська і суспільно-політична думка пройшла три періоди розвитку: *гуманістичний* (кінець XIII-середина XV ст.) - протиставляє середньовічному геоцентризму інтерес до людини в її стосунках зі світом; *неоплатонічний* - (середина XV- перша третина XVI ст.) - окреслення проблем суспільного життя; *натуралістичний* (з другої третини XVI- початок XVII ст.) - намагання застосувати закони природи до пізнання соціальної дійсності. У період становлення гуманістичної культури центром світу проголошується людина. Філософія звільняється від теології, обґрунтовується теорія нових соціальних орієнтирів. І все ж засновником системної та цілісної концепції "християнського гуманіз-

му" був Еразм Ротердамський (1469-1536). Концепція являла собою моральне вчення, витлумачене через призму основних догматів християнства. Еразм Ротердамський розвінчував церкву як найвищу інституції божественної влади на землі і закликав вірити у Бога і не обов'язково церкві. Він не тільки не сприймав, але й засуджував революційно-насильницькі засоби суспільних перетворень, розуміючи їх руйнівну силу, обстоював реформаторський шлях перетворень, підкреслюючи роль пропаганди гуманістичних ідей, упровадження моральних цінностей і культури. Мислитель був продовжувачем закладеної Лоренцо Валла (1405 чи 1407-1457) *ідеології "гуманістичного просвітництва"*. В Англії прибічником ідей Еразма Ротердамського був політичний діяч та вчений-гуманіст Томас Мор (1478-1535). Будівництво гуманістичного суспільства, вважав фундатор утопічного соціалізму, слід розпочинати з реформи соціального устрою, а не релігійних інституцій. Схожі думки висловлював пізніше і Томазо Кампанелла (1568-1639)[32].

Але найбільш видатним представником суспільно-політичної думки епохи Відродження вважається Нікколо Макіавеллі (1469-1527). Він першим розпочав розглядати політику як особливу сферу наукового дослідження. В історію політичної думки він увійшов передусім як автор теорії про мораль у політиці. Багато років після його смерті політики, дипломати, філософи сперечались про його ідеї, не завжди погоджуючись із ними. Але все одно використовували його рекомендації. У своїй творчості Н.Макіавеллі відходить від релігійного світогляду і рішуче виступає проти теологічних уявлень про політику, право, державу. На зміну середньовічній концепції божественної визначеності, він висуває ідею історичної необхідності і закономірності, яку він називає fortuna (доля). При цьому, значне місце відводиться вільній волі індивіда. Людина зв'язана певними умовами, обставинами життя, з якими вона узгоджує свої вчинки, проте Н.Макіавеллі, на відміну від середньовічної християнської концепції, відстоює образ людини-борця, творчої особистості, яка йде навіть проти долі. Людина любить "показувати свою владу" тоді, коли в людях немає мужності. Тому, поряд із долею, другою рушійною силою політики і всієї історії він вважає virtu - свого роду особисту енергію, яка проявляється, як сила, хоробрість, винахідливість індивіда. Цікавими є погляди Н.Макіавеллі на релігію, яку він розглядає суто прагматично, тобто з точки зору служіння державним інтересам, консолідації народу і виховання активних учасників політичного

життя. Він відкидає питання про істинність релігійних догм і розглядає їх тільки з позиції користі для суспільства. Релігію і бога, заявляє він, винайшли мудрі люди, для того щоб переконати простий народ у корисності встановленого ладу. Тому для нього важлива не суть віровчення, а те, як люди розуміють його і використовують у політиці: для виховання рабської покори чи формування високих якостей громадянина. Аналізуючи політичне життя суспільства, Н.Макіавеллі приходить до висновку, що в основі політичної поведінки лежить не християнська мораль, а користь і сила. Він виводить дієві політичні принципи з реальних якостей людини, людської природи та інтересів окремої людини чи групи людей[33].

Н.Макіавеллі вперше сформулював завдання і зміст політичної науки. Завдання науки полягає у поясненні реального стану справ, основаному на аналізі фактичного матеріалу та історичного досвіду. На його думку, не дійсність потрібно підганяти під канонізовані схеми, а, навпаки, на основі пізнання реальної дійсності виводити дієві політичні принципи і відповідно до них творити історію. По суті, Н.Макіавеллі став тією ланкою, яка поєднала античну і сучасну політичну науку[34].

Важливе місце у поглядах Н.Макіавеллі відводиться державі, яку він розуміє, як політичний стан суспільства, тобто взаємовідношення влади і суспільства, наявність відповідним чином організованої політичної влади, юстиції, права та законів. Трактування держави, як політичного стану суспільства, підтверджується також поглядами мислителя на походження держави. Держава виникає із збільшенням чисельності людей, які об'єдналися для захисту, вибравши найхоробрішого, зробивши його своїм керівником і почали йому підпорядковуватися. І для того, щоб не було взаємних образ, люди встановили закони і покарання для їхніх порушників. Звідси виникає усвідомлення потреби правосуддя. Тому, при виборі правителя люди стали надавати перевагу вже не сильному, а мудрому і справедливому. Важливим компонентом держави у концепції Н.Макіавеллі є політична влада, яку він тлумачить як силу, що проявляється у здатності правлячих осіб примушувати підданих до покори. Завдання науки полягає, перш за все, у тому, щоб виявити закономірності руху різних політичних форм, фактори їх стабільності, їхній зв'язок з певним станом політичних сил, причини революцій тощо[35].

При аналізі політичних форм Н.Макіавеллі звертається до найрізноманітніших факторів, що впливають на їх виникнення, роз-

виток і зміну: економічні, військові, територіальні, географічні, демографічні, етнічні. Особливу увагу він приділяє психологічним аспектам політики. Н.Макіавеллі був чи не першим, хто виявив взаємозв'язок морального і психологічного стану суспільства з його політичними формами. Він також виводить самостійні правила політики, вільні від моральних критеріїв, або, точніше, він формулює правила політичного мистецтва відповідно до конкретних політичних умов та політичних цілей. Але для нього аморальні засоби є не самоціллю і, тим більше, не абсолютною цінністю. Вони виправдані тільки з метою об'єднання та зміцнення держави в боротьбі з реакціонерами, які не бажають розмовляти на жодній іншій мові, крім мови отрути і стилету. Вказані засоби є неминучим злом, спрямованим проти ще більшого зла. Жорстокість, підкреслював Н.Макіавеллі, можна виправдати тільки тоді, коли вона застосовується один раз і для користі підлеглих; якщо ж вона систематично використовується на пригноблення підвладних, їй не має виправдання. Наскільки одноособова диктатура необхідна при надзвичайних обставинах, настільки вона шкідлива при звичайному розвиткові справ. Абсолютна влада дуже швидко псує як правителів, так і підданих. Вивести суспільство із кризового стану може лише диктатура вождя, диктатура неминуче правова, як тимчасовий правовий захід до нової якості суспільства.

Утопічним елементом політичної ідеології Н.Макіавеллі варто вважати те, що керівник держави, в його уявленні, був чисто теоретичною абстракцією, символом вождя, а не політичною реальністю. Н.Макіавеллі підкреслює, що найоптимальнішою формою правління є республіка. При республіканській формі правління держава стає стабільнішою і міцнішою. Республіка забезпечує свободу і рівність громадян, а отже і велич держави. Н.Макіавеллі тісно пов'язує воєдино республіку, свободу, рівність і процвітання держави. Тільки вільна держава може досягти величі і могутності, бо вона базується на загальному благоденстві, а не на виключній вигоді правителя і привілейованого стану. Він переконує, що держава може стати сильною лише невпинно піклуючись про благо народу, чому може сприяти лише демократія як ідеальний державний устрій.

Н.Макіавеллі вважав прийнятним способом боротьби із супротивниками шляхом фізичного усунення непокірної і небезпечної меншості аби ця акція мала в очах громадян більш-менш законний вигляд. Найбільшою загрозою для спокійного правління він вважав приховане невдоволення народу, що приводить до змов і

заколотів. Він писав, що правитель не повинен зловживати владою і зазіхати на власність підлеглих, а навпаки домагається свідомої підтримки народу[36].

Політична концепція Н.Макіавеллі складна і багатогранна, що зумовлює різні підходи до його наукової спадщини. Його проголошували "аморальним радником тиранів", його праці були заборонені у середньовічній Європі, а їх читання ще в XVIII столітті в Росії вважалося важким політичним злочином. У той же час, прогресивні мислителі високо цінували його творчість, правильно підкреслюючи важливість дослідження ним тогочасної політичної ситуації, а також правильний аналіз реально існуючих політичних методів боротьби. На вчення Н.Макіавеллі спирається і такий напрямок політичної соціології США, як "політичний реалізм", представники якого виступають за деідеологізацію політичної науки та необхідність об'єктивного політичного аналізу. І в теорії, і в політичній практиці Н.Макіавеллі був реалістом. Він прямо і чесно писав про те, про що політики і філософи вважали за краще промовчати.

Підкреслюючи роль Н.Макіавеллі як великого реформатора суспільно-політичної і філософської думки, хотілось звернути увагу ще на одне його визначне відкриття. Йдеться про розуміння мислителем співвідношення двох реальностей: суспільства і держави. Філософська традиція від античності до епохи Відродження ці реальності ототожнювала. Він вперше показав, що ці реальності різні, ***що суспільне життя є реальністю більш широкого масштабу, ніж держава, що держава є однією зі складових суспільства, його організаційного стрижня***. Це відкриття дало поштовх для розвитку нової теоретичної дисципліни - політології, яка відокремилась з соціальної філософії. Суспільно-політичне життя, стверджував Н.Макіавеллі, визначає "фортуна", тобто об'єктивна закономірність. Людина може пізнати її і використовувати для досягнення суспільного блага. На його думку розвиток історії людства відбувається суперечливо, адже її "дієві особи" переслідують не тільки загально історичні, але й власні цілі. Для підпорядкування різноспрямованих прагнень потрібна сильна держава, а для керівництва - досвідчений і твердий у своїх рішеннях політик[37].

Одним із найбільших політичних мислителів пізнього Відродження був італійський філософ-гуманіст та історик Франческо Гвіччардіні (1483-1540). Продовжуючи традиції гуманістів, він вірив у здатність людини належним чином, тобто відповідно до

розуму і природи, влаштовувати своє політичне буття. Йому належить конституційний проект для Флоренції, який, продовжуючи (характерні для епохи Відродження і для античності) традиції, базується на змішаній формі правління (монархії, аристократії і демократії). Важливе місце у політико-правовому світогляді Ф.Гвіччардіні займає проблема свободи і справедливості. Він зазначав, що фундаментом свободи повинно бути народне правління. Розробляючи раціоналістичні ідеї про свободу, справедливість, рівність, закони, він підкреслював, що влада повинна дотримуватися у всьому справедливості і рівності, бо тільки так у суспільстві можуть бути створені відчуття безпеки, загального добробуту і закладені основи для збереження "народного правління". До певної міри, можна стверджувати, що для мислителя більш важливим є забезпечення прав та інтересів конкретної особи, ніж забезпечення загального народоправства. Для нього свобода тісно взаємопов'язана зі справедливістю, ***тобто головним є не форма правління, як така, а вміння організувати управління державою на основі законів і справедливості***.

Значну увагу у своїх працях мислитель приділяє також самій дії добре продуманих законів та системи ефективних покарань за їхнє порушення. Якщо те чи інше явище не врегульоване законом, вважав мислитель, оскільки неможливо охопити загальним правилом всі окремі випадки, воно повинно передаватися на розгляд судді, який, розібравши всі обставини справи, виносить рішення, керуючись "голосом своєї совісті". Проте і в таких випадках суддя не повинен порушувати принципів закону. Важливим елементом законності є система ефективних покарань. При цьому, він підкреслює, що справа не стільки в жорстокості покарань, як в однаковому підході до однакових правопорушень та у тому, щоб жодне правопорушення не залишалося безкарним.

Порівняно з Н.Макіавеллі, вплив Ф.Гвіччардіні на подальший розвиток європейської правової та політичної думки значно менший. Це пояснюється рядом факторів. По-перше, жодна з праць мислителя не була опублікована за його життя. По-друге, виступаючи за конфедеративний устрій Італії, він не знайшов прихильників. Більше того, Ф.Гвіччардіні критикувався діячами національно-визвольного руху італійського народу вже у пізніші періоди. Проте слід зазначити, що, тим не менше, у творах мислителя піднято і розроблено ряд проблем, які тільки значно пізніше знайшли належну увагу в європейській правовій та політичній думці, що, влас-

не, і виводить Гвіччардіні в ряд найбільших представників політико-правової думки середньовічної Європи[38].

Значний внесок у розвиток нової світської політико-правової теорії зробив французький мислитель Жан Боден (1530-1596) - **основоположник ідеї суверенітету**. Спираючись на античну традицію, він розглядав політику, право, суспільство і державу на основі узагальнених фактів дійсності, а не на основі догматичних схем. Під поняттям держави (республіки) Ж.Боден розумів правове управління багатьох сімей під суверенною владою. Тобто, для мислителя держава - це, перш за все, правове управління, вона має справедливий, правовий характер. Цим держава відрізняється від неправових, несправедливих суспільних груп, наприклад від банди розбійників. На відміну від Арістотеля, Ж.Боден розглядав державу як справедливе спілкування, правове управління. Він наголошував, що держава створюється для підтримки і забезпечення внутрішнього миру, справедливості і соціальної гармонії, а також захисту від зовнішніх ворогів. Соціальне спілкування на різних його рівнях є, розподілом людей на дві категорії: тих, хто управляє, і тих, хто підпорядковується. Без цього соціальне спілкування перетворюється в анархію, що призводить до розпаду і загибелі суспільної організації.

Ж.Боден рішуче виступав проти рабства і кріпацтва. Він вважав, що рабство суперечить справедливості, заперечував тезу Арістотеля про те, що рабство відповідає природі. Ж.Боден також піддавав рішучій критиці комунізм. На його думку, приватна власність економічно цементує сім'ю, а отже і державу.

Мислителю належить першість у виробленні сучасного поняття громадянства. Об'єднання багатьох сімей в державу означає, що глави сімей перетворюються в громадян держави, тобто пов'язуються відносинами державної влади і підпорядкування. Однак, політичне підпорядкування не знищує свободу людини: вона обмежується, але не зникає повністю. Громадянин держави - це вільна людина, підпорядкована державній владі. Тобто *головна і визначальна ознака громадянства - це підпорядкування політичній владі*[39].

Об'єднання сімей і громадян в державу досягається шляхом їх підпорядкування загальній політичній владі. Головною ознакою, властивістю цієї влади Ж.Боден вважав її суверенний характер. Він підкреслював, що суверенітет є постійна і абсолютна властивість держави. Своїм корінням вчення Ж.Бодена про суверенітет сягає давньої традиції політичної думки, на якій базувалися становлення і розвиток самостійних національних держав у боротьбі

з іншими організаціями, що претендували на політичну владу. Саме базуючись на концепції суверенітету, він обґрунтовує нове розуміння держави, як такого політичного спілкування, яке має свою власну незалежну владу і не підпорядковане ніякій іншій політичній владі, наприклад владі церкви, імперії, сюзеренів тощо.

Розвиваючи це розуміння, мислитель вперше формулює положення про суверенітет, як ознаку державної влади взагалі і тісно пов'язує суверенітет з державою в цілому. Розкриваючи ознаки і зміст суверенітету, Ж.Боден пояснював, що суверенна політична влада має постійний характер. Тобто тільки така влада є суверенною, яка надана її суб'єкту на невизначений строк, тобто постійно. Далі, верховна влада повинна бути абсолютною, тобто не обмежуватися жодними умовами. Абсолютний характер влади передбачає, що її носій може користуватися і розпоряджатися нею безумовно, необмежено, аж до передачі цієї влади іншому суб'єктові. Тобто народ, як суверен, вправі передати свою владу монархові. Суверен не повинен бути зв'язаний законами: ні своїми власними, ні своїх попередників. Тобто юридично суверен не зв'язаний законами будь-якої людської влади. В іншому випадку ця влада не буде абсолютною, тобто суверенною. Надзаконний характер державної влади випливає з того, що над нею не стоїть ніяка інша політична влада ні в даній державі, ні поза нею.

Разом із тим Ж.Боден чітко визначає межі абсолютизму державної влади у зв'язку зі справедливістю, правдою, правом, а також цілями та завданнями держави як політичного спілкування. Саме на "законах Бога, природи і спільних людських законах" базуються фундаментальні людські інституції і принципи людського співжиття. До них, перш за все, належать: приватна власність, сім'я, політичне спілкування і його цілі, тобто мир і правопорядок, справедливість в людському спілкуванні, у визначенні та розподілі благ і покарань. Звідси випливає ряд фундаментальних засад соціально-політичного життя, а також певні властивості і прагнення людини у політичному спілкуванні, на які суверен не повинен посягати. Зокрема, з права недоторканості приватної власності випливає положення про те, що суверен не може встановлювати податки для підданих без їхньої згоди. Суверенна влада, підкреслював Ж.Боден, є єдина і неподільна. Суверенітет - це властивість влади бути абсолютною і незалежною від кого б то не було. А це означає, що така влада і її рішення загальнообов'язкові для всіх у державі. Суверенітет реалізується у повноваженнях державної влади вирі-

шувати найважливіші питання життя країни: видання законів та заміна їх, право війни і миру, призначення посадових осіб, правосуддя в останній інстанції, чеканка монети, стягнення податків і зборів.

Залежно від того, в чиїх руках зосереджений суверенітет, Ж.Боден виділяє три форми держави: *монархію, аристократію і демократію*. *Демократія* - це держава, в якій вся або більша частина громадян, незалежно від того, як вони організовані, наділені верховною владою над всіма. При *аристократії* менша частина громадян наділена верховною владою над всіма взагалі і над кожним зокрема. В *монархії* верховна влада належить одній особі. Так звані неправильні форми, які виділяв Арістотель та інші мислителі, Ж.Боден вважав не окремими формами, а тільки певним станом, якістю тих самих форм. Тобто відмінність між ними полягає не у формі, а в якості та в змісті форми.

Важливе місце у політико-правовій концепції мислителя належить аналізові причин та факторів стабільності і змін, революцій і заколотів у різних формах держави. Головною причиною переворотів і революцій Ж.Боден вважав нерівномірний розподіл багатства, різку майнову поляризацію між багатими і бідними. Виходячи з цього, завдання державної влади полягає в запобіганні цим процесам шляхом зміцнення і збільшення прошарку людей середнього достатку та у тому, щоб не допустити надмірного збіднiння народу, з одного боку, і надмірної концентрації багатства в руках небагатьох представників олігархії, з другого. Стабілізуючим фактором у суспільстві є і релігійна толерантність. Міцність держави і влади, за переконанням Бодена, посилиться, якщо буде допущена свобода віросповідання. Тобто, він фактично виступає за відокремлення церкви від держави.

Значну увагу Ж.Боден приділяє тому, як впливають на політичне життя та форми держави історичні особливості розвитку того або іншого народу, його звичаї і побут, звички і психологія. Як і Арістотель, Ж.Боден розглядає вплив геофізичних умов (клімату, ґрунтів тощо) на державну владу. Однак він не надає цим факторам фатального значення і, в дусі Відродження, більший акцент робить на творчих зусиллях політичних керівників. Мудрий правитель, за допомогою законів і цілеспрямованої політики, може і повинен запобігти небажаному впливу вказаних факторів. Політичне мистецтво правителів саме й полягає у тому, щоб на основі врахування найрізноманітніших факторів передбачити тенденції

політичного розвитку і своєчасно нейтралізувати негативні процеси, для того щоб зберегти і зміцнити державу[40].

Суспільно-політичні вчення епохи Реформації являли собою широкий антифеодальний і антикатолицький рух першої половини XVI ст., який заклав початок протестантизму. Цей рух визнавав необхідність удосконалити церкву, світські порядки, правові інститути. Якщо для Відродження головним було визнання людської гідності, то провідною тенденцією Реформації було прагнення відновити чистоту християнської релігійності. Для Реформації дуже показова обов'язковість жорстокого підпорядкування людини громаді. Лідером Реформації був Мартін Лютер (1483-1546), який виступав не лише проти засилля папської влади, але й за зменшення влади церкви взагалі. Він вимагав безумовного послуху людей світській владі, ідеалом якої була абсолютна монархія, яка вільна від морально-релігійних обмежень, а дії монарха підвладні лише "суду розуму" і "вищим законам". Лютер визнавав за підданими монарха право на незалежні переконання, а у випадку переслідування за них - право на опір верховній владі. Реформація в розумінні Томаса Мюнцера (близько 1490-1525) - це соціально-політичний переворот селян і міської бідноти. Він був прихильником встановлення такого суспільного порядку в якому для дійсних християн не існувала б приватна власність і не посідав державних посад. Його ідеалом був суспільний устрій без майнового розшарування, адже всі люди рівні перед Богом. На відміну від лютеранства, яке підпорядковувало церкву державі, кальвінізм (Ж. Кальвін) визнавав їх незалежність. Жан Кальвін (1509-1564) *пропагував право непокори і повалення тирана, а також легальні форми боротьби з владою. Найкращою формою правління він вважав олігархію*[41].

Таким чином, розвиток суспільно-політичної думки в епоху Відродження і Реформації виявився "своєрідним містком" між середньовіччям і Новим часом, коли були закладені ідеологічні підвалини суспільно-політичних новацій епохи капіталізму. Суспільно-політичну думку цього періоду характеризують такі особливості: 1) гуманізація уявлень про суспільні відносини; 2) намагання виявити їх закономірності; 3) визнання ядром суспільно-політичних взаємовідносин людини; 4) звільнення від теологічних догм; 5) закладення підвалин утопічного соціалізму; 6) поява поглядів про закономірності історичного розвитку та людські інтереси як двигун суспільних процесів, народного і державного суверенітету; 7) окреслене співвідношення моралі і політики; 8) розмежовані поняття

“суспільство” і “держава”, з визнанням суспільного життя реальністю більш широкого масштабу ніж держава; 9) формулювання ідеї, що головним є не форма правління, а вміння організувати управління державою на основі законів і справедливості; 10) окреслена проблема взаємовідносин суспільства, держави і права; 11) сформульоване сучасне розуміння поняття “громадянство” та висловлена ідея обов’язковості жорстокого підпорядкування людини громаді; 12) висловлена думка про право народу на боротьбу з неправовою політичною елітою. Отже, в епоху Відродження та Реформації відбулось “пробудження” людської суспільно-політичної думки та “народжені” ідеї, які були розвинуті в Новий час.

Запитання для самоконтролю

1. Яка провідна суспільно-політична ідея панувала в епоху відродження і Реформації?
2. Які періоди розвитку суспільно-політичної думки існували в епоху відродження?
3. Кого вважають ідеологом “гуманістичного просвітництва”?
4. Хто засновники утопічного соціалізму?
5. Яке значення для розвитку суспільно-політичної думки мали ідеї Н.Макіавеллі?
6. Що на думку Н.Макіавеллі є основою політичного життя суспільства?
7. Хто вперше сформулював завдання і зміст політичної науки?
8. Як Н.Макіавеллі трактував сутність держави?
9. Які правила політичного мистецтва запропонував Н.Макіавеллі?
10. Як співвідносив суспільство і державу Н.Макіавеллі?
11. Хто вперше зазначив, що якість управління суспільством не залежить від форми правління?
12. Хто є засновником ідеї суверенітету та в чому полягає її сутність?
13. Хто вперше запропонував сучасне трактування поняття “громадянства”?
14. В якій суспільно-політичній течії епохи Відродження і Реформації висловлювалась думка про право народу на боротьбу з неправовою політичною елітою?

РОЗДІЛ 5. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НОВОГО ЧАСУ

Для суспільно-політичних поглядів Нового часу властивим було поширення на цю сферу знань матеріалістичних і натурфілософських ідей. Один із перших мислителів цієї епохи і цього спрямування суспільних концепцій був знаменитий голландський мислитель Гуго Гроцій (1583-1645), який вважається одним із творців концепції ранньобуржуазного вчення "природного права" і "суспільного договору". Він розумів державу як добровільний суспільний договір вільних людей, укладений заради дотримання природних законів і загальної вигоди.

Згідно теорії Г.Гроція, існує право природне і право волевстановлення. Джерелом першого є природа людини, людський розум, в якому закладено прагнення людей до спокійного і раціонального співіснування. Природне право вимагає непорушності приватних прав. Волевстановлене право Г.Гроцій поділяє на божественне і людське (сімейне, цивільне, міжнародне право). Появу приватної власності він вважав причиною появи держави. Ознакою держави Г.Гроцій визнавав верховну владу, не підпорядковану іншій владі, а до її атрибутів належали: прийняття законів, правосуддя, призначення і керівництво державними чиновниками, збирання податків, вирішення питань війни і миру, укладання міжнародних угод. На думку мислителя, форма державного правління не має суттєвого значення, оскільки джерелом будь-якої її форми є суспільний договір, але Г.Гроцій негативно ставився до тиранії і віддавав перевагу аристократичній формі правління. Особливу увагу він приділяв питанню права народу чинити опір верховній владі. Мислитель вважав, що піддані повинні підкорятись владі, джерелом якої є суспільний договір[42].

Логічним продовженням ідей, висловлених мислителями епохи Відродження, на рубежі XVII-XVIII ст. стали суспільно-політичні погляди мислителів епохи Просвітництва. Ідеалом загальнокультурного руху було утвердження на Землі "царства розуму" шляхом поширення знань. Політичні та економічні інтереси буржуазії вимагали рішучої відмови від теологічних уявлень про державу і владу. В основу цього процесу були покладені принципи раціональності, закономірності, дотримання природних, рівних для всіх прав людини.

Теорія природного права і суспільного договору знайшли свій подальший розвиток у творчості іншого великого голландсь-

кого філософа і політичного мислителя Баруха Спинози (1632-1677). Він вважав, що необхідність у самозбереженні штовхало людей до переходу з допомогою суспільного договору від природного до громадського стану, тобто до суспільства і держави, які він ототожнював. Укладанням суспільного договору право і сила кожної людини переносяться на суспільство та державу, які приборкують пристрасті і примушують їх жити за "законами розуму". Але Б.Спиноза не поширював на природне право владу держави, визнаючи за людьми свободу слова і совісті. Філософ заперечував право підданих чинити опір верховній владі, але в разі порушення державою суспільного договору, вони отримують природне право на опір владі. Б.Спиноза засуджував абсолютну монархію і найкращою формою правління вважав демократію, яка найбільш повно забезпечує спільне благо, панування розуму і свободи. Філософ розробив проект обмеженої парламентом монархії як однієї з форм демократичного державного управління[43].

Погляди одного з найвидатніших англійських мислителів Томаса Гоббса (1588-1679) відобразили всю суперечність суспільно-політичного життя Англії у післяреволюційний період. ***Т.Гоббса можна вважати одним з авторів концепції громадянського суспільства***. Він як і Б.Спиноза дотримувався погляду, що страх смерті, інстинкт самозбереження і природний розум приводить людей до укладання "суспільного договору" та створення держави, відмовляючись від своїх природних прав у тій мірі, яка вимагається інтересами миру і самозахисту. Він був одним із перших мислителів, які досліджувало державу раціональними методами. Його ідеї природного права і суспільного договору використовувались для захисту абсолютної монархії і засудження революцій. Мислитель пропагував ідею, що люди, уклавши одного разу суспільний договір, втрачають можливість змінити обрану форму правління, звільнитись з-під дій верховної влади і не можуть вести боротьбу проти неї за винятком тих випадків, коли існує загроза самому їх існуванню, адже закон самозбереження є найвищим законом природи й не може порушуватись навіть державою. Але в той самий час він вказує, що повноваження влади щодо підданих необмежені, тому, що носій її - суверен - з народом не зв'язаний договором і не несе перед ним відповідальності. У його розумінні, держава - це живий організм, який має душу; суверен, нерви та сухожилля - державні службовці; суглоби - виконавчі та судові органи; очі - таємна поліція. Як громадянин, так і суверен повинні дотримува-

тись законів і забезпечувати громадянський мир для збереження держави, добробуту громадян і величі суверена.

Т.Гоббс вважав, що поділ влад веде до руйнування держави, оскільки розділені влади знищують один одного. Стан громадянської війни він визначав "як хвору державу", після якої настає шаленство, розклад та занепад. Саме тому філософ звеличує громадянський мир і засуджує руйнівні революції та бунти. Отже, Т.Гоббс був ідеологом всесильності держави, яка є своєрідним "земним Богом", хоча і має природне походження, і повністю підпорядковує собі як окрему людину, так і весь народ. Мислитель вважав, що людина займає проміжне становище між природою і суспільством. Усі люди рівні між собою, але різниця у вихованні і тілесній будові породжує у них неоднакові прагнення, що викликає суперництво та ворожість у відносинах. Саме тому, на думку мислителя, людина найбільш небезпечний хижак. Він називає "війну всіх проти всіх" природним станом людей. *Протиріччя в концепції Т.Гоббса не дають підстави вважати її пропагандою тоталітарної держави, але й недемократичної*[44].

Продовжувачем державотворчої концепції Т.Гоббса був визначний англійський філософ Джон Локк (1632-1704). Але на відміну від Т.Гоббса Д.Локк виступив ідеологом соціального компромісу. На його думку розум людини має перевагу над його пристрастями, а тому природнім станом людей є стан не війни, а миру. ***Д.Локк всебічно обґрунтував принцип верховенства закону***. Під законом він визнавав не будь-який "припис" держави, а лише той акт, який вказує громадянину таку поведінку, що відповідає його власним інтересам і слугує загальному благу. Д.Локк вважав, що закони лише тоді сприяють досягненню головної мети держави, коли з їх змістом знайомі всі громадяни і всі виконують. Філософ був прихильником розподілу влад, визнаючи пріоритет суверенітету народу над суверенітетом держави. Д.Локк розрізняв законодавчу (парламентського типу), виконавчу (король, міністри, судді та інші посадові особи) і союзну (федеральна) владу, яка відає питаннями війни і миру та зовнішніх зносин, якими опікуються король і кабінет міністрів. Мислитель визначив ієрархію гілок влади. Перше місце він відводив законодавчій владі, якій підпорядковувались інші. Мислитель заклав основи механізму стримувань і противаг гілок влади, який після теоретичної розробки був запроваджений в конституціях США та інших держав.

На думку Г.А.Зайченко, ***позиція Д.Локка фактично започаткувала ідею правової держави***. Мислитель визнавав законне право народу на опір свавіллю влади. Д.Локк не просто поділяв ідеї своїх попередників про природне право, суспільний договір, народний суверенітет, невід'ємність свобод особи, збалансованості властей тощо, а розвинув, доповнив та інтегрував у цілісне суспільно-політичне вчення - доктрину раньобуржуазного лібералізму[45] (табл. 3).

Таблиця 3

Принципи лібералізму

Один з ініціаторів французького Просвітництва та один із найбільш діяльних його учасників був Вольтер (Марі Франсуа Аруе (1694-1778)). Проповідуючи просвітницькі ідеї, він головну увагу приділяв боротьбі проти забобонів і марновірства, пов'язаних із

релігією, проти засилля церкви в ідеологічному та політичному житті. Будучи визначним політичним мислителем, Вольтер не залишив цілісної політичної чи правової концепції. Його ідеї з цих питань містяться у численних творах поряд із проблемами моралі, етики, філософії.

Вольтер відстоював такий суспільний лад, в основі якого лежать принципи рівності, свободи і необмеженої приватної власності. Він приділяв значну увагу утвердженню розуміння їхньої важливості і необхідності для суспільного життя. Філософ підкреслював, що людина вільна від народження. Під політичною свободою він визнавав залежність лише від законів. І саме існування свободи забезпечується наявністю в країні "добрих законів". Підкреслюючи важливість свободи, мислитель відстоював принципи віротерпимості та свободи слова, зазначаючи, що немає свободи без свободи висловлювати думки.

Одним із головних суспільних інститутів філософ вважав приватну власність. Право приватної власності є природним, воно відповідає природі. Філософ також підкреслював тісний взаємозв'язок між продуктивністю праці та приватною власністю. Він писав, що власник земельного наділу буде обробляти свою власність краще, ніж чужу. Вольтер був одним із перших у новий час, хто висунув, обґрунтував і підтримував ідею про право народу на повстання проти тиранії[46].

Трактування раціоналістичних суспільно-політичних концепцій і XVIII ст. ознаменувалось бурхливим розквітом суспільно-політичного життя і думки у Франції. Один із засновників французького Просвітництва Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755) у своїй праці "Про дух законів" спробував дослідити, які фактори визначають форму держави в різних країнах. До таких факторів він відніс клімат, рельєф місцевості, розмір території, географічне розташування, які на його думку визначають дух народів і характер суспільного розвитку. Ш.Монтеск'є розвинув загальне вчення про залежність юридичних норм держави від законів, які визначаються типом державного устрою. На його думку загальні закони історії також визначаються комплексом соціальних факторів: виробництвом, власністю, принципами правління, звичаями та релігією. На відміну від Т.Гоббса він оголосив головним законом природного права не війну всіх проти всіх, а мир. Ш.Монтеск'є як видатний філософ та історик доводив, що виникнення держави і права, різноманітних законів та установ є результатом дії об'єктивних чин-

ників і закономірностей. Він вважав, що людина за своєю природою не агресивна і властолюбна, а слабка і боязка істота, яка прагне до рівності та миру з іншими. Саме слабкість людей штовхає їх до об'єднання у суспільство, в якому вони набувають сили, але втрачають рівність і мир. Війни спонукають людей до встановлення позитивних законів: міжнародне право, політичне право (регулює відносини між правителями і підданими) та цивільне право (регулює відносини між громадянами). Ш.Монтеск'є розвив концепцію функціональної ролі релігії, необхідної для підтримання громадянського порядку і збереження моральності.

Для характеристики кожної форми правління Ш.Монтеск'є вводить поняття "принцип правління" (те, що примушує державу діяти). У республіці таким принципом є доброчесність, у монархії - честь, а в деспотії - страх. Філософ підняв глибинну філософсько-правову та суспільну проблему про співвідношення закону і свободи. З цього приводу він сформулював знаменитий вислів: "Свобода дає право робити все, що дозволено законами". Мислитель наголошував, що політична свобода реальна лише у поміркованих формах правління, тобто в монархії. Політичним ідеалом Ш.Монтеск'є була англійська конституційна монархія. Ш.Монтеск'є розрізняє природну і політичну свободу. Природна свобода існує тільки у досуспільному стані. Таким чином, Ш.Монтеск'є не пов'язував політичну свободу з якоюсь певною формою правління, зокрема з демократією, підкреслюючи, що політична свобода може бути тільки в державі, де всі відносини регулюються правом і де закони панують над волею правителів. У деспотії немає законів, а отже, немає і політичної свободи, там панує свавілля і рабство. Тобто, мірою свободи у Ш. Монтеск'є незмінно виступає право[47].

Свавілля, зловживання владою випливає з людської природи. Тому верховенство права, у концепції Ш.Монтеск'є, може бути забезпечене лише розподілом влади на законодавчу, виконавчу і судову, аби різні влади могли би взаємно стримувати одна одну. Законодавча влада у вільній державі є тільки виразом загальної волі. Її головне призначення - сформулювати право у вигляді позитивних законів, обов'язкових для всіх громадян. Найкращим Ш.Монтеск'є вважав належність законодавчої влади народові; там, де це не може бути реально здійснене через велику кількість народу, ці функції повинен брати на себе представницький орган. Виконавча влада, згідно з Ш.Монтеск'є, виступає, як виконавчий орган загальної волі держави, і розповсюджується на всіх її грома-

дян. Її функції - виконувати закони, встановлені законодавчою владою. У цьому аспекті, вона обмежена за самою своєю природою. Виконавча влада повинна концентруватись в одних руках, оскільки ця сторона правління вимагає швидких дій і тому виконується краще одним, ніж багатьма. Цю владу можуть здійснювати й інші люди, але тільки не члени законодавчого органу, так як, в іншому випадку, можлива повна втрата політичної свободи. Судова влада карає злочинців і вирішує спори приватних осіб, тоді як дві попередні влади регулюють і виконують спільні справи держави. Таким чином, свобода і безпека громадян залежить, перш за все, від функціонування судової влади.

Враховуючи принцип верховенства права в концепції Ш.Монтеск'є не йдеться про рівновагу влад, оскільки законодавча влада відіграє домінуючу роль - вона створює закони, які виражають загальну волю, дві інші влади тільки реалізують і виконують встановлені закони.

Політико-правова теорія Ш.Монтеск'є - це перший систематичний виклад величезного історичного матеріалу, набутого в XVIII ст. Власне, він систематизував усі роздроблено існуючі політико-правові знання, розглянувши їх, як єдине ціле, складові частини якого знаходяться в історичному взаємозв'язку та взаємодії. Праворозуміння Ш.Монтеск'є - одна з ключових проблем його концепції. Він був першим, хто у Франції почав розробляти систему правових поглядів, що базувалася на ідеалах Просвітництва і була світською за своїм характером. Право, на його думку, має загальнолюдську цінність, оскільки його мета полягає у свободі, рівності, безпеці і щасті всіх людей. Для праворозуміння Ш.Монтеск'є характерним є принцип історизму - порівняльно-історичного вивчення і трактування правових явищ. Ця обставина відрізняє вчення Ш.Монтеск'є від інших природно-правових концепцій, які виводили право з абстрактно зрозумілої природи людини, вічної і незмінної. Крім того, Ш.Монтеск'є чітко відзначав, що позитивні закони держави не результат свавільної діяльності законодавця, не проста проекція природних законів, що випливають з розумної і вічної природи людини, а результат закономірного впливу факторів суспільного розвитку на правотворчий процес. Ці фактори обумовлюють поведінку законодавця і проявляються у тому, що Ш.Монтеск'є назвав "духом законів". Тобто, концепції Ш.Монтеск'є притаманний і соціологічний підхід. Для успішної законодавчої діяльності правильне визначення "духу законів" - необхід-

на умова створення розумних позитивних законів, які адекватно відображають справедливе право. Законодавець, у концепції Ш.Монтеск'є, - це, перш за все, вчений, дослідник, який керується у процесі створення законів об'єктивними закономірностями, які діють у суспільстві. Заперечуючи свавілля у встановленні законів, Ш.Монтеск'є вважав, що законодавець повинен відображати у позитивних законах суспільні відносини, що склалися у суспільстві. Мислитель підкреслював, що тільки освічений законодавець, наділений достатньо розвинутими розумовими здібностями і який має знання про цілі, принципи і правила нормотворчості, може адекватно відобразити у своїй діяльності справедливе право в державі[48].

Розглядаючи державу, він був одним із перших, хто розмежував поняття суспільства і держави. Виходячи з цього, він пов'язував появу держави з певним етапом історичного розвитку суспільства. Згідно з Ш.Монтеск'є, головна мета держави - примирити суперечності, що виникли між людьми у суспільстві, і скерувати їх у русло правової форми вирішення спорів між приватними особами. Поділяючи концепцію суспільного договору, мислитель, разом з тим, розглядає державу не як довільну, а як історично необхідну умову, що визначається об'єктивними факторами суспільного розвитку. Він виділяв якісну відмінність суспільства і природи та не погоджувався з ідеями французьких матеріалістів, які стверджували, що суспільство розвивається на законах, аналогічних до законів розвитку природи, тобто суспільні явища є прямим продовженням природних явищ, тільки в інших проявах і якостях. Ш.Монтеск'є вказував на більш складну організацію соціального світу, у порівнянні зі світом природи, заперечував фатальний вплив дії суспільних законів і звертав увагу на вільну волю у вчинках людей. Закономірності соціального світу отримують у Ш.Монтеск'є концентроване втілення у категорії загального духу нації кожного історично даного суспільства, яке є результатом взаємодії фізичних і моральних причин, що впливають на суспільство і визначають його розвиток чи занепад. Мислитель заперечував теорію суспільного договору, яка розглядала утворення держави, як своєрідну цивільну угоду, де дві сторони (правителі і народи) визначають свої взаємні права і обов'язки. Розумну угоду між народами і правителями Ш. Монтеск'є трактував, як акт прийняття основних законів держави, які регулюють їхні взаємовідносини. Тобто, він обґрунтовував ідею правління законів, а не людей, ідею конституційного правління. Суверен, у концепції Ш.Монтеск'є, зобов'язаний виконувати не тільки природні, але й позитивні закони в державі[49].

У цілому, творча спадщина Ш.Монтеск'є має визначальний вплив на формування нової і новітньої європейської і світової правової та політичної думки.

Одним із найоригінальніших представників французького просвітництва був Жан Жак Руссо (1712-1778). Основою його політико-правової концепції була ідея народного суверенітету. Ж.-Ж.Руссо, як і багато його попередників, виходить з ідеї про наявність в історії людства природного стану, в якому всі люди рівні. На відміну від Т.Гоббса, він вважає цей період "золотим віком". Цей період характеризується станом свободи і рівності всіх. Появу суспільної нерівності Ж.-Ж.Руссо пов'язує з виникненням приватної власності, перш за все на землю. Люди, поступаючись своєю природною свободою, отримують свободу громадянську і, уклавши суспільний договір, створюють державу і право. У концепції Ж.-Ж.Руссо є важливим те, що він заперечує необхідність наявності правителя і того, ким правлять. Свобода, як і рівність, є найвище благо людей, підкреслював мислитель. Для досягнення такої свободи він висуває ідею народного суверенітету, суть якої полягає у тому, що, укладаючи такий суспільний договір, всі його учасники отримують рівні права. Для цього необхідно, щоб кожен індивід відмовився від прав, що належали йому раніше, зокрема права на захист своєї особи і свого майна, і замість цих прав, базованих на силі, отримав громадянські права і свободи, включаючи і право власності. Після укладення такого договору особа та її майно поступають під захист спільноти. Індивідуальні права, таким чином, набувають юридичного характеру, оскільки вони забезпечуються взаємною згодою і сукупною силою всіх громадян. У результаті суспільного договору, утворюється асоціація рівних і вільних індивідів, або республіка. Як і Ш.Монтеск'є, він заперечує договір, як угоду між правителями і тими, ким правлять. У його концепції договір - це угода між рівними суб'єктами. Підпорядковуючи себе спільноті, індивід не підпорядковує себе нікому конкретно і залишається таким же вільним, як і був раніше. Свобода і рівність учасників договору забезпечують об'єднання народу в єдине ціле - колективну особу, інтереси якої не можуть суперечити інтересам окремої особи. Власне, у цьому суть ідеї Ж.-Ж.Руссо про народний суверенітет, тобто належність суверенітету народові, як базовий принцип республіканського ладу. Суверенітет народу проявляється у здійснюваній ним законодавчій владі, оскільки політична свобода можлива тільки у такій державі, де законодавцем виступає народ.

Свобода, згідно з Ж.-Ж.Руссо, полягає у тому, щоб громадяни знаходилися під захистом законів і самі їх приймали. Участь всіх громадян у законодавчій владі виключає, на думку Ж.-Ж.Руссо, прийняття рішень, які б спричинили шкоду окремому індивіду. При народному суверенітеті, відповідно, відпадає необхідність у тому, щоб верховна влада була обмежена природними правами індивіда. Її межами служить загальна згода громадян. Загальне благо, як мета держави, за переконанням Ж.-Ж.Руссо, може бути виявлене тільки більшістю голосів[50].

Власне, політико-правова доктрина Ж.-Ж.Руссо, у значній мірі, лягла в основу державно-правової практики періоду Великої французької революції, зі всіма її позитивними і негативними рисами. Визначальним був вплив Ж.-Ж.Руссо на формування ряду нових політико-правових доктрин вже у пізніші часи. Зокрема, на формування такої течії, як радикалізм.

До суспільно-політичної течії радикально-політичного спрямування, представники якої обстоювали інтереси простого народу, належали представників французького утопічного соціалізму XVIII ст. - Жана Мельє (1664-1729), Габріеля Бонно де Маблі (1709-1785), Мореллі (XVIII ст.) і Гракха Бабефа (1760-1797). У приватній власності вони вбачали джерело всіх соціальних бід, засуджували феодалізм, політичний абсолютизм і релігію, розробляли проекти заснованого на спільній власності комуністичного суспільного устрою і закликали народ до боротьби, як засобу переходу до нього. У них, як і у їх попередників - Т.Мора і Т.Кампанелло, проекти комуністичного устрою передбачали тотальну регламентацію державою усіх сфер суспільного та особистого життя[51] .

Наприкінці XVIII ст. склалась сприятлива історична ситуація для практичного втілення у життя суспільно-політичних ідей французьких просвітників. Американська війна за незалежність стала першою такою спробою. Виділяється плеяда американських політичних мислителів, як то радикальний просвітитель Томас Пейн (1737-1809), лідер партії федералістів Олександр Гамільтон (1755 чи 1757-1804), Ф.Джей, думки яких у концентрованому вигляді Томас Джефферсон (1743-1826) зафіксував у проекті Декларації незалежності США. Цей документ проголосив природні права всіх людей на життя, свободу, власність, безпеку, щастя, суверенітет народу та принцип поділу властей. *Отже, вперше в історії положення суспільно-політичної теорії стали основою реальної державної політики.* Спроба реалізації цих положень була

здійснена під час Великої французької буржуазної революції (1789-1794), коли французьке суспільство ще не було готово до цього. І все ж ідеї видатних французьких просвітників вплинули на подальший суспільно-політичний розвиток Європи і всього світу.

Таким чином, для суспільно-політичних поглядів Нового часу було властивим поширення на цю сферу знань матеріалістичних і натурфілософських поглядів. Меркантилізм англійських філософів Нового часу започаткував доктрину лібералізму. У класичній формі були сформульовані концепції "природного права", "суспільного договору" і раціоналізму суспільних процесів, започатковане вчення про "громадянське суспільство", обґрунтовані принципи верховенства закону і верховенства права. Вершиною просвітницької суспільно-політичної думки було класичне обґрунтування теорії розподілу влад. Французькі просвітники започаткували вчення про правову державу та обґрунтували теорію про один із провідних суспільних інститутів - приватну власність. Отже, суспільно-політична думка європейських мислителів XVII-XVIII ст. стала основою суспільно-політичних теорій і доктрин, яка в тій чи іншій формі реалізовувались на практиці в XIX-XX ст. та зумовила появу суспільно-політичної концепції німецької класичної філософії.

Запитання для самоконтролю

1. В чому полягав вклад Т.Гоббса в розвиток концепції громадянського суспільства?
2. Хто започаткував метод раціоналізму в дослідженні суспільно-політичних процесів?
3. В чому полягає протиріччя суспільно-політичної концепції Т.Гоббса?
4. Хто вперше запропонував ідеологію соціального компромісу?
5. Як Д.Локк обґрунтував принцип верховенства права?
6. Кого вважають засновником лібералізму?
7. Значення суспільно-політичної концепції Ш.Монтеск'є?
8. Чим відрізнялися погляди на суспільство Ш.Монтеск'є і Т.Гоббса?
9. У чому сутність функціональної ролі релігії в суспільно-політичній концепції Ш.Монтеск'є?
10. Як розвинув Ж.-Ж.Руссо ідею "народного суверенітету"?
11. Які характерні риси для суспільно-політичної думки в Новий час?

РОЗДІЛ 6. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НІМЕЦЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ XVIII-XIX СТ.

На рубежі XVIII-XIX ст. відбувалось бурхливе піднесення суспільно-політичної думки в Німеччині, яка формувалася у рамках німецької класичної філософії. Суспільно-політичне вчення на етапі розвитку класичного буржуазного суспільства набуло найбільш повної і завершеної форми в працях Канта, Фіхте, Шилінга та Гегеля.

Родоначальник німецької класичної філософії Еммануїл Кант (1724-1804) значну увагу приділив соціально-політичним, історичним і правовим проблемам. Він захоплювався ідеями французького Просвітництва, особливо республіканством Ж.-Ж. Руссо, але й поділяв поміркованість німецького філософа Христиана Вольфа (1679-1754) та англійського агностика Девіда Юма (1711-1776). Він не сприймав будь-якого насильницького свавілля народу до чинної влади. Не лише революцію, а навіть роздуми про неї, Е.Кант, як і його шотландський попередник Д.Юм, вважав руйнівними та шкідливими для держави. На базі цієї ідеї народились його конструктивні ідеї, з якими Е.Кант увійшов в історію соціальної філософії. Він вважав, що Просвітництво - це заклик до мужності у користуванні власним розумом, який людство не почуло і тому Просвітництво не виконало своєї історичної місії. Це й стримувало історичний прогрес. Право людства користуватись власним розумом наштовхується на низку обмежень[52]. Головна з них є поглиблення "індивідуальної свободи розуму", яка не обмежує іншу "індивідуальну свободу". Функцію узгодження "індивідуальних свобод" перебирає на себе держава, яка піклується про загальний порядок, а люди повинні дослухатись до вимог держави. Він писав: "Розмірковуйте скільки завгодно і про що завгодно, лише підкоряйтеся… існуючій владі, хоч би яке походження вона мала"[53]. Отже, революційність французького Просвітництва Е. Кант перевів у поміркування річище соціального реформаторства, морального вдосконалення суспільства. Він писав, що перебіг світової історії людства відбувається згідно з "планом історії"[54].

На його думку, досягнення загального правового громадянського суспільства є надзвичайно складною справою. Їх заважає "одвічна зла природа" людини, виправити яку неможливо через одвічний антагонізм людського прагнення до індивідуального волевиявлення

та потреби жити в суспільстві. Цю проблему можна розв'язати лише завдяки розуму. Дійсно справедливий громадський устрій має бути найвищим завданням природи для людського роду.

Розвиваючі суспільні погляди Ш.Монтеск'є і Ж.-Ж.Руссо Е.Кант **гармонізував вчення про правову державу**, яка базується на приватній власності та підпорядкуванні всіх громадян єдиним законам. Він обґрунтовує теорію рівності всіх перед законом. Згідно з його вченням, держава ґрунтується на поєднаній волі осіб, які складають народ. Він підтримував ідею Ш.Монтеск'є про поділ влади на три гілки і зазначав, що цій структурі найкраще відповідає республіканський устрій. Він підкреслював, що у громадянському суспільстві людина завжди постає як самоціль, і ніколи як засіб для здійснення будь-яких завдань. Філософ вважав, що це правило повинно стати законом, який він називав "категоричним імперативом", адже надає людині можливість зробити вибір. Е.Кант добре розумів, що загальноприйнятих правил поведінки, які однозначно оцінювались би кожним громадянином як "моральні", бути не може, адже індивідуальна свобода не сприймає жодного морального авторитету, крім свого. Саме тому він зміщує центр уваги в моральній регуляції у бік раціонального розуміння індивідом свого морального авторитету з дотриманням законів. Отже, *головну домінанту моральної регуляції суспільних відносин за умови повної індивідуальної свободи Е. Кант відтворив блискуче, визначивши переваги моралі над політикою*.

Філософ не сприймав війну, революцію, міжнаціональні та міждержавні конфлікти. До вічного миру можна прийти через організацію федерації всіх народів, яка не має бути "державою народів", а їх союзом на засадах міждержавних домовленостей, невтручання у внутрішні справи суверенних держав. Сучасники Е.Канта вважали його ідею "вічного миру" утопічною. Е.Кант обґрунтував реалістичний ідеал співробітництва народів і держав, вказавши шляхи і засоби його досягнення, чим задав людству гуманістичну парадигму майбутнього, визначив магістральний напрямок історичного розвитку, заклав морально-раціональні підвалини реформаційного розвитку цивілізації. На думку В.В.Мадіссона, *в його суспільних концепціях черпали ідеї наступні мислителі*[55] .

Фундатором раціоналістичної "філософії порядку" є німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831). Його філософія увінчує справу, розпочату Е.Кантом і продовжену Йоганн Готлиб Фіхте (1762-1814) та Фрідріхом Вільгельмом Шелінгом

(1775-1854). Вона постає як завершена система "абсолютного ідеалу" з діалектичним підходом практично до всіх явищ об'єктивної дійсності, пізнання та мислення. *Г.Гегель перший у світовій філософській практиці теоретично відтворив реальну архітектоніку суспільного життя, визначив фундаментальні чинники його динаміки. Він першим теоретично описав суспільство як систему, що розвивається.*

Центральним та опорним поняттям філософської системи Г.Гегеля є поняття "абсолютної ідеї" як такої, що існує незалежно від людини і людства. "Абсолютна ідея", за Г.Гегелем, є поясненням сутності Бога. Вона втілюється в Природу, суспільне життя і сферу пізнання[56]. Філософ виходив із того, що "соціальне" є безпосереднім продовженням "природного". У суспільстві кожна людина переслідує свої приватні інтереси, цілі та завдання, які наштовхуються одне на одного, суперечать одне одному, підштовхують до діяльності в протилежних напрямках. "Хитрість розуму" дозволяючи творити видиме свавілля, "примушує" людей працювати на загальну ідею: переслідуючи свої інтереси, люди роблять значно більше, ніж замислюють, реалізуючи закономірності історії[57]. "Дійсність" історії, згідно з Г.Гегелем, забезпечує розумна високоінтелектуальна діяльність. Г.Гегель не тільки продовжив та узагальнив, а й завершив започатковане античними мислителями, відшліфоване Рене Декартом (1596-1650), І.Кантом та Й.Фіхте розуміння діяльної природи соціального. Він переконливо довів, що у своєму житті людина керується свідомістю - розумінням загального плину подій у природі та суспільстві.

Поряд із зовнішньою організацією суспільного життя, механізмом якої є право, механізмом внутрішньої організації є мораль. Діючи згідно з совістю, людина здійснює добро для себе та для інших. При цьому вона не цурається почуттів, нахилів, інтересів, а навпаки - враховує їх. Підґрунтям же моралі є не почуття, а розум. Для того, щоб здійснити моральний вчинок, людина повинна осмислити обставини, за яких вона діє, пізнати об'єктивну реальність і діяти згідно зі світом та його законами. *На думку Г.Гегеля першоклітинкою суспільного є сім'я.* Саме з сім'ї виникають витоки практично всіх соціальних імпульсів; у ній зароджуються відносини та спілкування людей як особистостей. Сім'я постає як та суспільна інституція, де природна статева визначеність завдяки своїй розумності отримує інтелектуальне і моральне значення.

Другим щаблем суспільного розвитку Г.Гегель вважав громадянське суспільство. В його уявленні громадянське суспільство - це економічні відносини між людьми, що здійснюються як реалізація їхніх багатоманітних потреб. У ньому кожна людина постає як мета для самої себе. Водночас кожен усвідомлює, що без співвідношення з іншими людьми він не може досягнути своїх цілей у повному обсязі. Ці відношення узгоджує держава, яку Г.Гегель розглядає як своєрідну "субстанційну волю", що знаходить своє безпосереднє існування в правах. Підґрунтям держави він вважав народний дух, що живе в громадянах, спонукає до утворення державних інституцій і зумовлює характер їх функціонування. У його розумінні держава - це ідея розуму, свободи і права.

Г.Гегель розрізняє громадянське суспільство і державу. Державу він вважає основою громадянського суспільства. Елементи громадянського суспільства - система потреб, відправлення правосуддя, поліція і корпорація. Структура громадянського суспільства визначається трьома станами: землевласники, промисловці (фабриканти, торговці, ремісники) і чиновники. Формування громадянського суспільства, якого не було в античності і середньовіччі, пов'язане з утвердженням буржуазного ладу. Г.Гегель помітив цей суттєвий факт новітнього соціально-економічного розвитку і філософськи висвітлив проблему держави, права і політики. Г.Гегель започаткував концепцію абстрактного права. Воно включає в себе проблематику власності, вчення про мораль і моральність, сім'ю, громадянське суспільство і державу. У своїй видатній праці "Філософія права" він розумів дефініцію "право" і як свободу, і як закон. Він виводив право із свободи волі, простежуючи процес його перетворення на закон. Г.Гегель визначав, що свобода особи реалізується через право приватної власності і в правовій рівності людей[58].

Розходження з Г.Гегелем у Людвіга Фейєрбаха (1804-1872) розпочалися з питань розуміння сутності релігії. Л.Фейєрбаху більше імпонувала позиція французьких матеріалістів XVIII ст. Критика гегелівського бачення релігії поступово переростає в критику гегелівських філософських підвалин узагалі. Щоправда, до критики Г.Гегеля молодий філософ зосередився на перегляді принципових положень християнства. Л. Фейєрбах визнавав лише "безсмертя людського роду", вічність універсального розуму, родового мислення, родової свідомості. Дослідженням "До критики гегелівської філософії" (1839 р.). Л.Фейєрбах започаткував "матеріалістичний похід" проти Г.Гегеля. Центром цього походу стало питання про

співвідношення мислення та буття, логіки і природи. Г.Гегель, як відомо, виходив із принципу життєдайної сили "абсолютної ідеї". Л.Фейєрбах назвав принцип "абсолютної ідеї" спекуляцією. Соціальна філософія Л.Фейєрбаха почала вимальовуватися як антропологія, тобто пояснення всіх явищ суспільного буття через вивчення властивостей людської природи - й водночас залишився на цьому рівні, не зміг осягнути ці властивості як зумовлені соціально-історичною практикою[59]. Головна засада соціальної філософії Л.Фейєрбаха полягає у створенні умов життя, які відповідали б людській природі, в обґрунтуванні необхідності зробити умови людяними. Сутність людини при цьому Л.Фейєрбах бачив незмінною. Почуття та пристрасті, що визначають її поведінку, філософ розглядав як головні чинники історичного процесу. Суспільство природного стану - це розпорошена, байдужа маса індивідів. Із часом шляхом угоди виникає держава, яка впорядковує відносини між людьми, контролює й регулює їхню суспільну поведінку. Проте навіть у державі Л.Фейєрбах розглядає індивіда як "ізольований атом", який, по суті, має ту ж саму міру свободи, що й у природному стані. Держава, вважав філософ, якісно не відрізняється від природного стану й тому "не приводить людей до точки зору, що якісно відрізняється від природного стану". Дійсна людяність виникає лише на засадах глибинного, внутрішнього, шанобливого почуття людини до людини. Епіцентром цього почуття, підкреслював Л.Фейєрбах, є любов. Обґрунтований Л. Фейєрбахом антропологічний принцип, безперечно, кладе початок дослідженню ще однієї грані суспільного - індивідуального буття людини в суспільстві, її чуттєвого ставлення до іншої людини. Пізніше цю проблематику розглядали представники таких напрямків, як філософська антропологія, філософія життя, феноменологія, екзистенціалізм. Проте антропологічний підхід має певні межі евристичності - він або відмежовується повністю, або враховує історичний та соціально-практичний аспекти людського буття лише частково. Поза антропологічним баченням організації суспільного фактично залишаються проблеми, розв'язання яких рихтує теоретичну платформу осягнення загальноцивілізаційних засад суспільного життя. Л.Фейєрбах, зокрема, лише побіжно торкається проблеми власності та влади й не залучав до осмислення їх надбання тогочасної економічної і політичної теорії. Через це його цікаві міркування про людину та моральні засади її існування мають абстрактний характер.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягала відмінність суспільно-політичної концепції Е.Канта від ідей французького Просвітництва?
2. Який вклад Е.Канта у вчення про правову державу?
3. Як співставляв Е.Кант мораль і політику?
4. Хто запропонував ідею "вічного миру"?
5. Який вклад Г.Гегеля в суспільно-політичну думку людства?
6. На які складові поділяв суспільство Г.Гегель?
7. Якою є суспільна концепція Л.Фейєрбаха?

РОЗДІЛ 7. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ВЧЕННЯ МАРКСИЗМУ

Марксизм як суспільно-політичне вчення виник у 40-х роках XIX ст. Карл Маркс (1818-1883) та Фрідріх Енгельс (1820-1895), аналізуючи існуючий суспільний лад, його суперечності та недоліки, прагнули з'ясувати умови і вказати шляхи реального визволення трудящих мас від будь-якої експлуатації, від усіх форм соціального гноблення і нерівності. Вони поставили перед собою завдання накреслити контури суспільного ладу, який зможе усунути відчуженість працівника від власності та влади, найбільш раціонально організує життя соціуму, створить умови для всебічного і гармонійного розвитку людини. Звернення уваги до зазначених проблем зумовило актуалізацію питань держави, права, законодавства, політики, у результаті чого і формувалась марксистська історико-матеріалістична концепція держави і права.

Специфіка марксистського підходу до вивчення держави і права полягає, насамперед, у тому, що аналіз явищ політичного та правового життя проводився, у першу чергу, як органічних складових частин класової суспільно-історичної формації, відмовляючись від того, щоб бачити у політико-юридичних інституціях феномени релігійного, психологічного, етнічного, етичного порядку. Цей підхід базується на ідеї залежності держави і права передусім від рівня суспільного розподілу праці, класової структури і співвідношення класових сил у державі.

Вчення марксизму певною мірою є спільним доробком К.Маркса та Ф.Енгельса. У "Маніфесті комуністичної партії" викладено основи марксизму, дано аналіз тогочасного суспільства і його проблем та вказані напрями вирішення цих проблем. Аналі-

зуючи минуле людства, автори "Маніфесту" стверджували, що історія всіх суспільств була історією боротьби класів. Вони вказували, що епоха буржуазії відзначається тим, що спростились класові суперечності, а суспільство все більше і більше розколюється на два великі та ворожі табори. Автори стверджують, що державна влада - це лише комітет, який управляє загальними справами всього класу буржуазії. Вони підкреслювали, що експлуатацію, прикриту релігійними і політичними ілюзіями, буржуазія замінила експлуатацією відкритою, безсоромною, прямою, черствою. Буржуазія зірвала з сімейних стосунків їхній зворушливо сентиментальний покров і звела їх до чисто грошових стосунків. Наскільки реакційною є буржуазія, настільки ж прогресивним і передовим класом є пролетаріат, який "являє собою дійсно революційний клас". К.Маркс і Ф.Енгельс зазначали, що класова боротьба наближає до розв'язки, процес розпаду всередині старого суспільства і невелика частина пануючого класу відрікається від нього і приєднується до революційного робітничого класу, якому належить майбутнє. Характеризуючи пролетаріат, вони підкреслювали принципову відмінність його з іншими класами суспільства, зазначаючи, зокрема, що у пролетарія немає власності і тому їм нічого втрачати в боротьбі проти експлуататорів. На думку засновників марксизму ключовою відмінністю комунізмом від інших течій і напрямків суспільно-політичної думки, які ставили собі за мету захист інтересів трудящих або усунення соціальної несправедливості, є національне питання. Прихильники цієї ідеології вороже ставилися до національних проблем та національних потреб. Більше того, на думку творців марксизму, "робітники не мають вітчизни".

Важливим елементом марксистського вчення є так зване матеріалістичне розуміння історії, суть якого полягає у залежності суспільної свідомості від суспільного буття. К.Маркс писав, що в суспільному виробництві люди вступають у виробничі відносини, які відповідають певному рівні розвитку їх продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб матеріального виробництва зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, суспільне буття визначає їх свідомість. На певному рівні розвитку продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відно-

синами, які базуються на певному ставленні до власності, всередині яких вони до того розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх гальма. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові. Визнаючи економічні відносини визначальними у розвитку суспільства, основоположники марксизму підкреслювали, що основним завданням комуністів є знищення старих відносин власності, тобто знищення приватної власності. Власне на цих засадах базується і марксистське розуміння суті і ролі права.

Щодо шляхів подальшого суспільного розвитку, то К. Маркс і Ф.Енгельс вважали, що наступним етапом повинна стати пролетарська революція, результатом якої стане перетворення пролетаріату у пануючий клас, який використає своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії увесь капітал і знаряддя виробництва, передавши їх в державну власність. Творці марксизму зазначали, що це може відбутися лише за допомогою втручання у право власності і в буржуазні виробничі відносини. До таких заходів втручання належать експропріація власності, високий прогресивний податок, скасування права спадкування, централізація кредиту в руках держави, обов'язковості праці для всіх, громадське і безкоштовне виховання всіх дітей. Політична влада у власному розумінні слова - це організоване насильство одного класу для придушення іншого. На місце старого буржуазного суспільства з його класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх.

Однією з основ марксистської теорії є ідея необхідності диктатури одного класу для будь-якого класового суспільства. На важливості цієї ідеї акцентували увагу творці марксизму. К.Маркс підкреслював, що вона є серцевиною його вчення про суспільство. Він стверджував, що, доки існують класи, доти відбувається їх боротьба між собою, отже з приходом пролетаріату до влади ще не зникають його вороги, не зникає стара організація суспільства, але змінюються умови продовження та поглиблення революційного процесу, який здійснюється в боротьбі класів. Прикладом диктатури робітничого класу для К. Маркса та Ф.Енгельса була Паризька комуна. На їхню думку, Комуна є прикладом не парламентської, а робітничої корпорації, одночасно і законодавчої і виконавчої. Таким чином, було відкинуто принцип розподілу влади. Ця ідея об'єднання в одному органі як законо-

давчої, так і виконавчої влади стала основою більшовицької концепції Рад.

Для марксизму характерним є те, що, гостро і рішуче критикуючи існуючі державу і право, вони намагалися окреслити їхнє майбутнє (таблиця 4.)

Таблиця 4

Суспільно-політична доктрина західноєвропейського комунізму

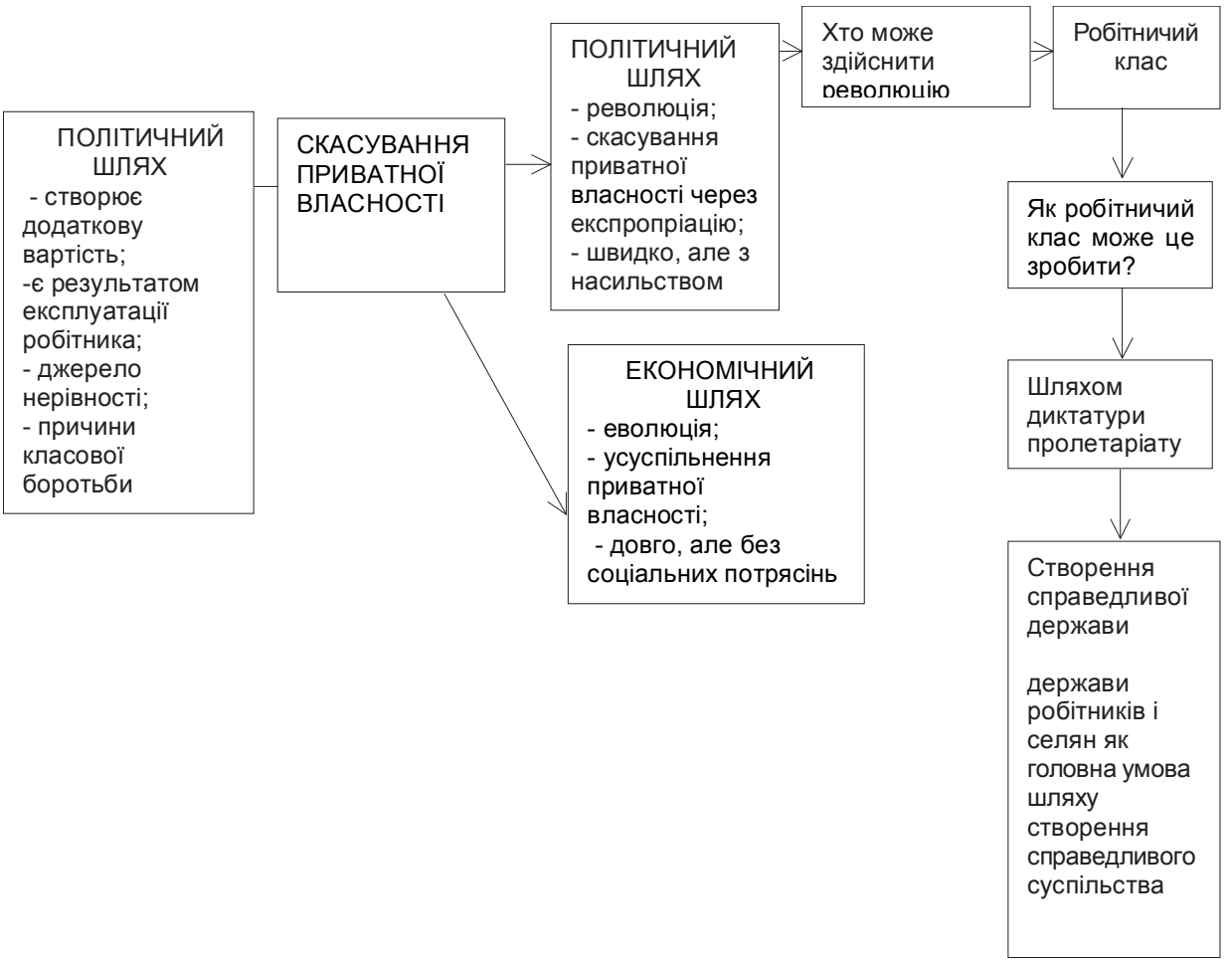

Період після повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату, К.Маркс розрізняв на три періоди: 1) перехід від капіталізму до першої стадії комуністичного суспільства - соціалізму; 2) першу (нижчу) фазу комуністичного суспільства; 3) вищу фазу комунізму. У політичному аспекті перехід від капіталізму до соціалізму характеризується тим, що держава даного періоду повинна бути знаряддям диктатури пролетаріату для придушення супротиву повалених класів і викоріненням приватної власності.

Тут засоби виробництва вже не є приватною власністю, тобто належать усьому суспільству, більше нема експлуататорських класів і тому класово-політичне насильство (тобто пригноблення якогось класу) вже непотрібне. Проте держава і право на цій стадії зберігаються, ознаками яких є організоване насильство. І на третій, вищій стадії комунізму передбачається повне відмирання держави. У "Критиці Готської програми" К.Маркс стверджував, що досягнення вищої фази комунізму можливе слідом за тим, як виробництво досягне незрівнянно більш високого, ніж за соціалізму рівня зрілості, зникне протилежність розумової та фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом до життя, а сама стане першою життєвою потребою, коли разом зі всебічним розвитком індивідів виростуть і виробничі сили. Вимоги членів комуністичного суспільства будуть задовольнятися за їхніми потребами. Сьогодні ці висновки і прогнози далеко не всім і не у всьому видаються реалістичними. Проте, як би не змінювалися підходи та оцінки тих чи інших аспектів поглядів К.Маркса та Ф.Енгельса на державу, право, закон, одне беззаперечно - ці погляди та марксистська концепція в цілому, назавжди увійшли в історію всесвітньої політичної та правової думки. Ця теорія відіграла, на жаль, значну суспільну роль. Але без урахування марксизму важко зрозуміти розвиток у другій половині XIX-XX ст. політичного та духовного життя, політичних та правових вчень.

Запитання для самоконтролю

1. Яке завдання в розробці суспільно-політичної концепції ставили перед собою засновники марксизму?
2. Чому марксистська суспільно-політична концепція називається історико-матеріалістичною?
3. Який зміст марксистської класової теорії?
4. Яке ставлення марксистської суспільно-політичної теорії до національного питання?
5. У чому суть "матеріалістичного розуміння історії"?
6. Особливість марксистської концепції про революцію?

РОЗДІЛ 8. ІДЕОЛОГІЯ АНАРХІЗМУ

Поряд з марксизмом розвивалась політична і правова ідеологія анархізму, яка завжди перебувала в опозиційності стосовно будь-якої державної влади, як правило переслідувана владою, проте вона займає видне місце в історії політичної і правової думки XIX-XX ст. Існування анархізму як політичного руху й ідеології протягом останніх двох століть, завжди виникає у суспільній свідомості в період радикальних реформ. Резонанс анархічної критики тоталітаризму і державності в цілому - усе це свідчить про актуальність вивчення феномена анархізму, його природи, форм, значення. Актуальність теми визначається і сучасною злободенністю проблем, які розглядали теоретики анархізму (проблеми свободи людини, відчуженої від влади і власності, критика бюрократизму, співвідношення права і закону, політичного і неполітичного керування, питання федералізму, самоврядування, автономії, рівня суспільного і державного регулювання соціальних відносин, прогнозування перспектив еволюції політичної системи і права, форми державних утворень тощо).

Проблеми анархічної свідомості заслуговують на увагу в даний час і у зв'язку з наростанням елементів хаосу в соціальних, політичних, правових системах локального і світового рівня в умовах розпаду колишнього СРСР, глобального перерозподілу сил у масштабах Євразії і планети в цілому, оскільки феномен анархізму виявляє визначений зв'язок з явищами хаосу. Істотна активізація анархічної свідомості - одна із ознак насування нового історичного періоду хаосу. Науковий інтерес представляє й анархічна критика державності у зв'язку з осмисленням оптимальних форм і меж державного регулювання суспільних відносин.

Термін "анархія" часто зустрічається в науковій, публіцистичній, художній літературі і вживається в декількох онтологічних і гносеологічних взаємозалежних значеннях. Він настільки ж старий як і людська цивілізація. Наприклад, ще піфагорійці найгіршим злом вважали анархію (безвладдя). Використовував це поняття й Арістотель у своїй "Політиці", відзначаючи, що у демократії безлад і анархія державного ладу викликають презирство до нього[60]. У літературі кінця XIX - початку XX ст., у період активного розвитку анархічного типу політичної свідомості, виділялося декілька підходів до розуміння анархізму. У них відбивалися політичні позиції лібералів, соціал-демократів, анархістів та інших. Ці підходи

не були однозначними, мали свої варіації, але містили і деякі загальні моменти. Для представників лібералізму характерним є широкий погляд на феномен анархізму, вони розглядають його в тісному зв'язку з осмисленням природи революції, внутрішньої логіки історичного розвитку суспільства, його політичних інститутів та політичної свідомості. Негативний зв'язок між анархією і природою держави вбачав український філософ і правознавець Богдан Кістяковський (1868-1920), який розглядав державу як засіб подолання анархії[61]. Юрист і філософ, князь Є.М.Трубецькой (1863-1920) відзначав небезпеку наслідків анархії для втрати в суспільній свідомості ієрархії цінності державних форм, зазначаючи, що люди, втомлюються від безладу і сумують за "сильною владою", кидаючись в обійми будь-якої влади, якою б поганою вона не була[62]. Філософ і правовед П.І.Новгородцев (1866-1924) вважав анархізм утопією, відзначаючи при цьому близькість "кінцевого ідеалу" марксизму "до анархічних ідей" і не заперечував проти трактування австрійського юриста Х.Кельзеном марксизму як анархічно-індивідуального світогляду[63].

Важливу рису анархізму як утопічної свідомості відзначав у 1918 р. професор-юрист І.А.Покровський. Він звернув увагу на його сприйняття в масі анархістів і осіб, що примкнули до них, як розкріпачення звіриного індивідуального егоїзму й егоїстичних апетитів[64].

Теоретик "легального марксизму", один із лідерів конституційних демократів П.Б.Струве (1870-1944) та російський теолог С.Н.Булгаков (1871-1944) ототожнювали революцію й анархію. Один з організаторів партії конституційних демократів П.Н.Милюков (1859-1943) звертав увагу на анархізм слов'янофілів, хоча і визнавав, що практично він починається в революційному русі з М.А.Бакуніна (1814-1876)[65]. Як духовне явище, пов'язане з народною психологією, розглядав анархізм відомий російський філософ Н.А.Бердяев (1874-1948). Особливу роль Росії в розробці теорії анархізму він пояснював особливостями російського характеру. Анархізм М.О.Бакуніна визнавався "крайньою формою народництва" і "слов'янсько-російським мессіонізмом", а поява перших елементів анархізму зв'язувалося з релігійним розколом. Відзначаючи, що в російському революційному русі анархісти відігравали другорядну роль, Н.А.Бердяєв вважав, що феномен анархізму має суттєвий релігійний компонент. Він звертав увагу на взаємозумовленість явищ етатизму й анархізму, на інстинктивну природу анархізму[66].

Відомий німецький теоретик права Р.Штаммлер (1856-1938) чітко розумів неоднозначність зв'язку анархізму з явищами порядку і безладдя. Він вважав помилковим розглядати анархізм лише як заперечення порядку, зауважуючи, що теорія анархізму вимагає порядку в людському гуртожитку і прагне до гармонії в суспільному житті, але порядку не державного. Німецький дослідник анархізму професор П.Ельцбахер, який у свій час мав переписку з російським революціонером і мислителем князем П.О.Кропоткіним (1842-1921), мабуть, першим звернув увагу на необхідність комплексного й обов'язково правового дослідження феномена анархізму[67].

Таким чином, у трактуваннях анархізму представниками ліберальної політичної і правової думки відзначаються деякі важливі сторони явища. Зокрема, його онтологічний зв'язок з епохою і процесами руйнування одних форм життя для створення інших, функціональну роль анархізму, як елемента механізму соціального неспокою. Ця досить важлива сторона феномена анархізму чітко не підкреслювалася представниками інших політичних течій. У ліберальних поясненнях анархізму недостатньо приділялась увага його соціальній основі. У самому анархізмі склалися неоднозначні підходи до трактування понять "анархія", "анархізм". Тенденція до поглиблення самопізнання цієї ідеологічної течії намітилася на початку XX ст. Це було пов'язано з прагненням теоретиків анархізму звірити орієнтири, цінності анархічної свідомості з даними науки, зі швидко мінливою соціальною реальністю.

Кримінально-психологічний і соціологічний підхід до пояснення анархізму, запропонував італійський судовий психіатр та криміналіст Ч.Ломброзо (1835-1909), який назвав його психо-антронологічним. Він визнавав, що з глибокої стародавності відомі злочинці і "фанатики альтруїзму", який прагнуть реалізувати його на релігійному або політичному ґрунті. У той же час він розглядав анархізм як заклик до повернення назад, у "первісний стан", але обмовляв, що *оскільки розвиток суспільства йде зигзагоподібно, то повернення назад не завжди означає регрес*. Нежиттєвість анархізму він пов'язував з його невідповідністю психології суспільства, людей, тому що вони не здатні до сприйняття і здійснення занадто швидких змін і схильні до консерватизму. У анархістів він відзначав фанатизм, що народжується на ґрунті безглуздих і суперечливих ідей, зв'язаних із "хворобливим станом їхньої нервової системи". Ч.Ломброзо вважав, що люди взагалі ненавидять усе нове, і тільки природжені злочинці і ненормальні - шукають його.

У цілому він розглядав анархізм, як біопсихічне явище, що знаходиться поза межами історичних епох. Ч.Ломброзо відзначав наявність непоправних анархістів і в стародавньому світі, посилаючись на свідчення Сократа й Арістотеля і відзначав у анархістів особистий інтерес - прагнення вибитися з убогості. У той же час він вважав за необхідне використовувати в інтересах суспільства альтруїзм анархістів, нагадував про безглуздість боротьби з ідеями шляхом страт, попереджав про зворотний ефект твердих мір проти анархізму (як приклад приводив Росію). На думку Ч.Ломброзо, *позитивне значення анархізму складається у виявленні серйозних недоліків соціальної системи.* Він називав анархістами заколотників і бунтарів узагалі, незалежно від їхній політичних орієнтації і поглядів[68].

П.О.Кропоткін, мабуть першим в анархічній літературі спробував зв'язати природу анархізму зі складними процесами, що відбуваються в природі і суспільстві, з нескінченністю мікровзаємодій, що визначають стихійність Всесвіту і суспільства. Він розглядав анархізм як синтетичну філософію природи і суспільства, що виходить з їхньої безперервної мінливості, стихійності, як результат невловимої гри нескінченної безлічі мікросил у мікросвіті, що визначає всі наступні рівні організації макросвіту. П.О.Кропоткин писав, що анархія - це світогляд, заснований на механічному розумінні явищ. Анархія розглядалася ним як альтернатива соціалізмові або наступна за ним ступінь суспільної еволюції. На думку російського філософа О.Л.Гордіна, анархізм як вища ступінь соціального розвитку, новий крок уперед по шляху історичної інтеграції людства, історично лежить після соціалізму (державного комунізму) і означає створення нової політико-економічної організації, що охоплює увесь світ. Російський філософ Н.Проферансов теж висловив гіпотезу, що анархізм незабаром може бути новою історичною формацією. Соціальна основа бачилася його теоретиками насамперед у робітничому середовищі (анархо-комунізм, анархосиндикалізм тощо), а також у селянстві, ремісниках, кооператорах (П.О.Кропоткін та ін.), або навіть у союзі всіх пригноблених і експлуатованих у соціальних, вікових, полових та інших відношеннях (як вважав, наприклад, О.Л.Гордін, висуваючи теорію пананархізма). Теоретик есерів В.М.Чернов (1873-1952), характеризуючи неоднозначність явища анархізму, констатував суперечливість і соціальну різнорідність анархізму як політичного руху[69].

Ряд істотних моментів у розумінні анархізму внесла марксистська література (соціал-демократична, більшовицька) на по-

чатку XX ст. і в перші роки після революції 1917 р. Соціал-демократичні традиції відрізнялися значною критичністю й одночасно конкретною історичністю в оцінці анархізму, мали значні особливості в різних своїх проявах і в окремих авторів. Якщо переважно реформістське крило соціал-демократії більше уваги приділяло загально-філософським аспектам проблеми, то більшовицький напрямок - політичним і, зокрема, практико-політичним аспектам.

З погляду останньої традиції в інтерпретації анархізму особливу увагу представляють роботи В.І.Леніна. Його трактування анархізму цінне з історичної точки зору як відображення поглядів на це явище значної частини революційного руху. На питанні про рухливість меж між поняттями "порядок" і "анархія" у залежності від соціально-політичної позиції, Ленін докладно зупинився в роботі "Політичні партії в Росії і задачі пролетаріату". Партії, що стояли правіше конституційних демократів, писав він, думали, що якщо цар або бравий генерал захопить владу, то це від бога, це порядок, а інше - анархія. Порядок для них звужувався до монархічного ладу. Для буржуазії - "порядок" більш широке поняття. Воно включає вже і повалення монархії, і укріплення влади буржуазії, що для монархістів було б уже анархією. Подальший розвиток революції, перехід нею границь сфери інтересів буржуа - з їхнього погляду вже безладдя й анархія. Для конституційних демократів - якщо капіталісти захоплять владу, хоч би насильством, то це порядок. На відміну від вищезгаданих партій більшовики визнавали необхідність захоплення усієї влади радами, що в більш правій частині політичного спектра характеризувалася як анархія. Ленін пояснював, що анархією називається заперечення всякої державної влади[70].

Поряд з анархізмом великий вплив на суспільно-політичну думку мав позитивізм, який почав формуватись як філософська думка ще у 30-х роках XIX ст., але утвердився в кінці XIX ст. як домінуюча філософська методологія для нового суспільно-політичного наукового напряму як соціологія.

Запитання для самоконтролю

1. Яка головна суспільно-політична ідея анархізму?
2. Які існували течії анархізму?
3. Які характерні риси трактування анархізму Ч.Ломброзо?
4. У чому принципова відмінність анархізму і марксизму?

РОЗДІЛ 9. СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Наука про соціальне управління склалася лише на початку XIX ст., коли французький фізик А.Ампер (1775-1836), що займався класифікацією наук, дав їй назву "кібернетика" (від грецького слова "кібернет", що означає керманич губернатора, правитель, що керує спільнотою людей). У 1843 р. польською мовою вийшла книга російського професора філософії В.Трентовського "Відношення філософії до кібернетики як мистецтву управління суспільством". Він розглядав суспільство і будь-яку його частину як суперечливу єдність.

Кібернет (керівник) повинен вміти узгоджувати різні погляди і прагнення, використовувати їх на загальне благо, створювати і направляти діяльність різних інститутів так, щоб із суперечливих прагнень народжувався єдиний поступальний рух. Філософ закликав керівників до серйозного вивчення об'єкта управління і вважав, що управління без серйозної теорії, подібно лікуванню без глибокого розуміння медичної науки. Під вивченням об'єкта управління він розумів, насамперед, вивчення цілей і прагнень людей. В.Трентовський стверджував, що, з одного боку, кібернет повинний вміти спостерігати, аналізувати, вичікувати, лавірувати, уникати прямого втручання, тобто отримувати користь із природного ходу речей; з іншого боку - він повинний бути активний: будь-яке його рішення повинне носити вольовий характер і неухильно виконуватися.

До кінця XIX ст. інтерес до кібернетики як науки про управління суспільством став помітно згасати через зростання ролі економічної науки, що проголосила перемогу ринкової економіки вільної від державного втручання. У центрі уваги економістів виявилася фірма як основний учасник ринку. Для її успіху у жорсткій конкурентній боротьбі знадобилася наука[71]. Таким чином, з'явився менеджмент як наука управління фірмою. Засновники менеджменту зовсім інакше поставилися до управління, ніж кібернетики початку XIX ст. Зокрема, французький теоретик менеджменту Анрі Файоль, що вперше запропонував класифікацію функцій управління, називає шість його функцій: передбачення, планування, організація, розпорядництво, узгодження і контроль. Слід зазначити, що це істотно відрізняється від законодавчої, виконавчої і судової функцій. Як бачимо, наука про соціальне управління і менеджмент мають різне походження. Позиції кібернетиків початку XIX ст. і класиків менеджменту у відношенні змісту управління істотно розходяться.

Розбіжність зазвичай пояснюють розходженням об'єктів управління (суспільство і фірма), однак воно має більш глибокі корені[72].

Одним із засновників соціології як науки про суспільство вважається англійський філософ, фундатор позитивізму - Герберт Спенсер (1820-1903). Він започаткував "органічну школу" в соціології. На його погляд, суспільство - це еволюціонуючий організм, схожий на живий організм. Суспільства можуть організовувати і контролювати свої власні процеси адаптації, і розвиватись в напряму вільної і пластичної адаптації, перетворюючись у промислово розвинуті держави. Г.Спенсер вважав, що невпинний хід еволюції робить адаптацію суспільства не випадковою, а необхідною. В основі його концепції про космічну силу еволюції знаходиться принцип індивідуалізму. Філософ вважав, що кожна людина може робити все, що забажає, якщо не порушує відповідну свободу в діях іншої людини. Запроваджуючи цю концепцію, він робить висновок, що соціальна еволюція є процесом зростаючої індивідуалізації в суспільстві[73].

Іншим фундатором і визначним теоретиком соціології і політичної економії був Макс Вебер (1864-1920). Його іноді називають "Галілеєм соціально-наукового пізнання", "буржуазним Марксом". Він був автором концепції "політичного панування". Держава і політичні утворення, які історично їй передували, є системою стосунків, що характеризуються пануванням одних людей над іншими. Це панування спирається на легітимне насилля як засіб його реалізації. Таким чином, щоб панування існувало, люди, над котрими панують, повинні підкорятися авторитету. М.Вебер поставив питання: за яких умов відбувається цей процес? У центрі свого дослідження М.Вебер поставив не поняття "держава", а поняття "панування", оскільки вважав його первинним. Панування, на думку М.Вебера, означає шанс здобути покору певних осіб для того, щоб управляти ними у певній сфері. Воно спирається не на вільну гру інтересів, а на авторитарну владу у сфері видання наказів. Визначальною рисою панування є саме покора. М.Вебер поставив й питання: яким чином, за яких умов народ буде готовий виявляти покору, погодиться на панування над ним? Використовуючи такі категорії, як спосіб організації панування, тип норм і засобів, які гарантують здійснення волі володаря, дослідник виділив три "чисті" *типи панування: традиційний, харизматичний та легальний.*

Традиційний тип панування спирається на віру у святість традицій, давно встановленого порядку і на повагу до авторитету володаря. М.Вебер розрізняв два варіанти традиційного панування: патріархальне і патримоніальне.

Харизматичний тип панування спирається на те, що є небуденним, базується на авторитеті особливого дару особистості, на повній особистій відданості та довірі, викликаній наявністю якостей вождя у певної людини. Прикладами таких лідерів є пророк, обраний князь-воєначальник, видатний демагог або політичний партійний діяч. У даного лідера є свій штаб, який складають його учні[74]. Харизматичний лідер бере на себе більше обов'язків та відповідальності, і тому штаб все більше залежить від самого лідера і стає менш самостійним.

Панування при *легальному типі* відбувається на основі віри в обов'язковість легального встановлення влади та ділової компетентності, яка зумовлена раціонально створеними правилами. Управління відбувається не в ім'я особистого авторитету, а в ім'я безособової норми. Авторитет при цьому типі панування є безособовим. Законність панування спирається на віру в легальність встановленого порядку. Легальний тип панування, на думку польського дослідника З.Красноденбського, є "специфічно сучасним"[75].

У питанні про те, який тип панування був первинним, думки польських та американських дослідників розділилися. Одні вважають, що спочатку був традиційний тип панування, а вже на базі його з'явився харизматичний тип. Інші - що спочатку був харизматичний тип. Більш вірогідною видається концепція французького лідера і теоретика французької соціалістичної партії Аллана Блума (1872-1950), в якій він визначив, що більш важливим є харизматичний тип панування. А.Блум стверджував, що "всі традиції мали свій початок, який не був традиційним"[76]. Вони мали свого засновника, який не був ні традиціоналістом, ні консерватором. Отже, харизматичний тип панування був раніше від традиційного.

Харизматична влада не пов'язана ні з формальними правами, ні з традицією. Вона з'являється в період, коли у суспільстві виникає потреба в харизматичному лідерстві. А ця потреба з'являється під час соціально-політичної кризи, тоді як традиційне і легальне панування характерні для відносно стабільних умов суспільно-політичного розвитку. Спочатку харизматичне панування виникало там, де була поширена віра в магічне. Племінні вожді зосереджували в собі усі властиві їм функції харизматичних лідерів: вони були ватажками, поводирями на полюванні та війні, жерцями, суддями тощо. Згодом економічні, владні та ідеологічні функції диференціювалися між окремими індивідами. Одначе, будь-яка систематизація керівних функцій неминуче призводить до виникнення соціальних інститутів і занепаду особистої харизми влади.

Процес виникнення криз Вебер пояснював як трансформацію харизматичної влади в традиційну: харизма як магічна унікальна сила індивіда не є постійною, після смерті харизматичного лідера з'являється проблема наступника. Учні й послідовники харизматичного вождя, а також маси намагаються зберегти й трансформувати цю силу для нащадків. Харизматична влада поступово перетворювалася на традиційну.

Яскраві приклади традиціоналізації харизматичної влади можна взяти з релігії. Коли харизматичні особи - засновники релігійних вчень (Моїсей, Ісус Христос, Магомет) залишали після себе харизматичні "завіти" (Старий і Новий Завіт, Коран) та послідовників, апостолів. Ці послідовники розповсюджували вчення і створювали релігійну організацію, яка функціонувала згідно правил і норм, зазначених в "завіті". Ці правила і норми ставали традицією того народу, де була поширена дана релігія.

На думку М.Вебера, харизматичний момент мав місце в усіх історичних епохах і в усіх регіонах. Вся історія Європи, у тлумаченні М.Вебера, - це боротьба родової харизми (влади світської знаті) з інституціональною (представленою церквою), в перебігу якої обидві сторони були змушені піти на компроміс.

Щодо традиційного панування, то основною його формою був патріархат. Споконвіку він був характерним для відносин, що складалися між членами однієї родинної групи, а економічні, владні та ідейні аспекти цих відносин були тісно пов'язані з традицією. Основна особливість традиційної влади полягає в тому, що абсолютні межі влади правителя визначаються традицією, котра обмежує його можливе свавілля. Патріархат починав втрачати свою впливовість у міру того, як правитель захоплював нові території. Виникала проблема управління ними, що вирішувалося створенням адміністративного персоналу, який здійснює владу подібно до вождів.

Мешканці захоплених територій ставали підданими правителя, але вже не особистими, а політичними. Політичні підлеглі, на відміну від особистих, володіють певними традиційними правами (власність на землю, спадщину, укладання шлюбів, носіння зброї). Обов'язки політичних підлеглих обмежені існуючими в їхніх регіонах традиціями, тоді як обов'язки особистих цілком залежали від свавілля правителя. Конфлікт традицій та волі правителя має вирішальне значення для пояснення процесів децентралізації влади.

М.Вебер розглядав традиційне й харизматичне панування як тло для аналізу раціонального легального панування, що існу-

вало на тодішній час у країнах Західної Європи та Сполучених Штатах Америки. Він вважав, що раціональна легальна влада розвивалася протягом багатьох століть у процесі раціоналізації права. Функціонування як моральних, так і правових норм базувалося на можливому використанні психологічних або фізичних засобів примусу. Часто цих норм дотримувалися через особисту зацікавленість індивіда, а також боячись кари за непокору.

Раціоналізація політичного панування, як зазначив американський політолог Р.Чілкот, вимагала "секуляризації, або розділення релігійної та державної практики"[77]. Незважаючи на те, що свого часу церква досить успішно перейняла функції правового пророка, вона не спромоглася створити бездоганну систему регуляції відносин індивідів, істотно вплинути на право. М.Вебер вважав, що головним питанням для розвитку раціональної влади було відокремлення церковного судочинства від світського. Таким же важливим чинником, що вплинув на процес раціоналізації права, був компроміс інтересів між феодальною аристократією та буржуазією. Остання вимагала чітко і ясно сформульованих правових наказів, які ліквідували б свавілля чиновників і привілеї. Там, де принципи правового порядку дотримуються й реалізовуються з опорою на переконаність у їхній справедливості, де вони узгоджені з діяльністю уряду, який монополізував право на законотворчість і реалізацію влади, там можна говорити про раціональну легальну владу.

Таке бачення характерне для західної науки. Зокрема А.Блум, аналізуючи легітимний тип панування, звернув увагу на те, що урядовці при цьому типові панування не здатні до прийняття відповідальних рішень. Вони "не можуть формулювати далекосяжних політичних програм", а приймають рішення згідно зі встановленими правилами[78]. Типологія панування, як і ціла теорія політики Макса Вебера, була явищем історичним, тому її треба аналізувати на тлі епохи. Особливо це стосується розгляду харизматичного типу панування. У цьому типі, на думку Вебера, існує "ідея внутрішнього покликання лідера в її повному вигляді": люди виявляють покору цьому лідерові не згідно зі звичаєм, а тому що вони вірять йому[79].

М.Вебер - так само, як і француз Еміль Дюркгейм (1858-1917), італійський економіст і психолог Вильфредо Парето (1848-1923), американський філософ і соціальний психолог Джорж Герберт Мід (1863-1931) та інші класики світової соціологічної думки - причетний до методологічної революції у соціології, внаслідок якої

ця наука вивільнилась від однобічних натуралістичних уявлень і спрямувала свій інтерес у бік вивчення сучасних форм соціальної взаємодії людей. М.Вебер вніс також серйозні корективи у розуміння фундаментальної проблеми взаємозв'язку між економікою і суспільством. Він надав цій проблемі більш коректного наукового формулювання, вказавши, що питання про "первинність" чи "вторинність" економічних відносин взагалі лежить за межами можливостей емпірично-наукового обґрунтування[80]. Спираючись на аналіз величезного фактичного матеріалу, вчений показав, що духовні запити людей можуть виступати не менш важливим чинником історичного прогресу, аніж їх матеріальні інтереси, що стало, зокрема, однією з причин тривалого замовчування його праць ортодоксальними марксистами. Застосувавши поняття "раціоналізація", М.Вебер дав оригінальне пояснення особливостей економічного, соціально-політичного і культурного розвитку західного суспільства нового часу, а це, у свою чергу, дозволило по-новому глянути на предмет, функції і методи соціології. Його працю "Протестантська етика і дух капіталізму" справедливо відносять до числа класичних творів світової соціологічної думки.

Наслідуючи німецькому економісту і соціологу Вернеру Зомбарту (1863-1941) і німецькому соціальному філософу Георгу Зіммелю М.Вебер характеризував капіталізм як систему господарювання, яка ґрунтується на прибутковості і економічному раціоналізмі, тобто на доцільності, планомірності та обліку. Зіммель в своїй праці "Філософія грошей" осмислив роль грошей не лише як регулятору ринкових стосунків, а й як чинника, який впливає на вселюдське спілкування і культуру[81].

Погоджуючись із деякими висновками В.Зомбарта і Г.Зіммеля, М.Вебер більшої ваги надавав питанню про специфіку того типу капіталістичних відносин, які утвердились у господарському житті розвинених країн Заходу. Це відносини, у рамках яких господарська поведінка власників засобів виробництва орієнтована не на задоволення їх традиційних потреб, а на одержання прибутку, на збагачення - однак на збагачення шляхом раціональної організації виробництва й мінімізації непродуктивних затрат. У протилежному ж випадку розвиток "раціонального капіталізму" наштовхується на серйозні психологічні перепони, пов'язані з невмінням чи небажанням людей "раціонально" перебудувати свою економічну поведінку і, до деякої міри, весь життєвий уклад. Зрозуміло, що відому тезу про "надбудову як відображення базису"

М.Вебер розглядав як надто сильне спрощення неймовірно складних взаємозв'язків між матеріальними і духовними, об'єктивними і суб'єктивними чинниками історичного розвитку.

Визначаючи глибоку внутрішню несумісність між економічним раціоналізмом і відверто ірраціональними мотивами поведінки людини, яка прагне потойбічного спасіння, М.Вебер вказує, що внутрішня логіка розвитку аскетичного протестантизму стимулювала формування уявлень про професійне покликання і професійну самореалізацію, під впливом яких складався новий стиль життєвої поведінки економічно активних верств населення. Він звертає увагу на ту обставину, що пуританська система цінностей, найбільш адекватна духові капіталізму, сама по собі вельми неоднозначна, і пряме наслідування її може привести до висновків, які важко узгодити з гуманністю. Тому його окремі репліки на адресу капіталізму не поступаються у своїй гостроті реплікам К.Маркса.

М.Вебер зазначав, що християнська ідея раціонального "поліпшення світу", потрапивши на сприятливий ґрунт західноєвропейської бюргерської культури, стала могутнім інноваційним чинником. Шляхом порівняльно-історичного аналізу господарської етики світових релігій М.Вебер підтвердив і поглибив висновки "Протестантської етики" щодо стимулюючого, або, навпаки, негативного впливу релігійних уявлень на економічну поведінку людей. Отже і тут релігійні уявлення стають чинником, який сприяє формуванню певної соціальної позиції - у даному випадку критичної, щодо існуючого соціального ладу (ця проблема була всебічно досліджена колегою М.Вебера, - Е.Трьольчем).

Критики М.Вебера - особливо ті, хто дотримувався марксистської орієнтації, - неодноразово закидали йому докір у перебільшенні значення релігійних чинників соціального життя і у намаганні видати протестантизм за єдину причину появи капіталізму. Але М.Вебер виходив із того, що і те, й інше пояснення однаково можливе, враховуючи неймовірну багатоманітність і складність явищ історії і культури та їх взаємний вплив одне на одного. Окрім того, М.Вебер неодноразово підкреслював, що в його дослідженнях йдеться про давноминулі часи, коли "дух" капіталізму лише народжувався, а не про сучасну систему капіталістичного господарства, яка вже давно не потребує релігійної опори.

Що стосується самої концепції влади та соціологічної моделі суспільства, то у політичній сфері, за М.Вебером, на основі раціональності встановлювався чіткий узаконювальний принцип

владних повноважень, згідно з яким і визначалися форми права та форми управління. У традиційних суспільствах законність належала людині в особі монарха і була спадковою; спосіб управління був високо персоналізований й обмежений звичаєвими нормами та обов'язками. На противагу владі "традиції", "раціональний" принцип законності залишався в неперсоналізованих правилах, які відокремлювали посаду від людини з її обов'язками і звільняли від тягаря родинних обов'язків чи ведення домашнього господарства. Таким чином, критерій справедливого закону полягає не в сутності його змісту, а в процедурній відповідності його механізму, отже, сам процес законотворення звільняється з-під тягаря традиційних норм. Насамкінець, "раціональне" управління перетворилося на постійну діяльність досвідчених професіоналів, обраних завдяки їх здібностям, а не тому, що вони є особистими васалами політичних покровителів. У всіх цих аспектах раціоналізація визначила розширення сфери компетенції і підвищення ступеня гнучкості політичної та управлінської систем.

Ряд західних філософів вважають, що визначальним у житті людини і суспільства є ціннісні настанови. Поняття "цінність" вперше ввів у філософію М. Вебер. Він вважав, що головним, визначальним у суспільстві має бути не загальне для всіх явище, тобто закон, а щось значиме. При цьому критерієм значимого виступають цінності, які в свою чергу є не що інше, як усвідомлені інтереси.

Саме інтереси людини спричиняють цінність кожного предмета. У сфері інтересів можна оцінити предмет з точки зору добра або зла, істини або брехні, краси або потворності тощо. Цілком природно виникає питання: де джерело цінностей, хто задає їх? Німецький філософ Генріх Ріккерт (1863-1936) вважав, що вони вічні й універсальні. М.Вебер, навпаки, розглядав цінності як явище історичне і вважав, що вони визначаються якимось інтересом епохи[82]. Із зміною епохи втрачають свою силу і цінності, на зміну їм приходять цінності іншої епохи. Цінності впливають не лише на пізнання та оцінку явищ, а й визначають норми взаємовідносин людей, устрій суспільного життя.

Запитання для самоконтролю

1. Коли зародилась соціологія як наука?
2. Хто вперше запропонував класифікацію функцій управління?
3. У чому особливість "органічної школи" в соціології Г.Спенсера?
4. У чому суть концепції "політичного панування" М.Вебера?

5. Які типи політичного панування виділив М.Вебер?

6. Які корективи у взаємозв'язок економіки і суспільства вніс М.Вебер?

7. У чому сутність "ціннісних настанов" М.Вебера?

РОЗДІЛ 10. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В УКРАЇНІ

Суспільно-політична думка в Україні була започаткована в Київській Русі і в процесі своєї еволюції "пройшла" декілька етапів (табл. 5).

Таблиця 5

Етапи еволюції суспільно-політична думка в Україні

Основні етапи	Особливості та характерні риси	Основні представники
Політична думка Київської держави	Розвивалась під впливом політико-правової думки Візантії у концепціях "богоугодного володаря" ("династичного панування") та концепції князівського одновладдя	Феодосій, Іларіон, Смолятич
Політична думка XIII-XIY ст.	Формування центрів східнослов'янської державності	Ю.Дрогобич, С.Оріховський
Політичні концепції у Києво-Могилянській академії	Синтез традиціоналізму і новаторства покладений в основу відновлення української державності. Конституція П. Орлика підтвердила демократичний устрій держави	П.Могила, С.Яворський, Ф.Прокопович, Г.Сковорода
Політична думка у XIX ст.	Початок національного відродження в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства. Розробка широкої політичної та суспільно-політичної програми боротьби за визволення українського народу. Відмова від культурно-територіальної, культурно-національної автономії, слов'янської федерації і федерації з Росією.	М.Костомаров, М.Драгоманов, І.Франко, Ю.Бачинський, М.Грушевський, К.Левицький
Політична думка XX ст.	Підвищення рівня національної політичної свідомості та боротьба за національне відродження до унітарної радянської держави, укладання військово-господарського союзу з Росією, перетворення союзу на договірну федерацію тощо	М.Грушевський, В.Вінниченко, П.Христюк, С.Бандера, Ю.Липа, Я.Стецько та ін.

10.1. Суспільно-політична думка в Київській Русі

У IX ст. в Київській Русі формується феодальне суспільство. Протягом певного часу не існувало феодальної ідеології, яка в ті часи могла бути лише в релігійній формі. Саме тому верхівка Київської Русі відчула гостру потребу нової релігії. Спершу була зроблена спроба синтезувати її з пантеону богів різних східнослов'янських племен[83]. Однак, реформа не дала бажаних результатів. Тому виникла ідея її вибору з існуючих у світі релігій. У "Повісті времянних літ" існує інформація, що об'єктом такого вибору було декілька релігій.

Вплив, заподіяний християнською релігією, сприяв бурхливому розвитку державність, право, формуються політичні погляди, наука, література, історія, філософія тощо. Особливістю тогочасної політичної думки є відображення проблем і завдань розвитку державності Київської Русі і народів, які її населяли, пошук відповідних умовам форм організації влади, інших політичних інститутів і норм політичного життя.

Разом із християнським вченням сюди стали проникати нові політичні поняття, за допомогою яких осмислювались актуальні питання суспільного життя: об'єднання земель і зміцнення державності Київської Русі. Предметом політичних роздумів стали проблеми: походження держави, правомірність, законність панування правлячої династії, шляхи зміцнення княжої влади. Обговорювались і відносини між князями, світською і духовною владами, проблеми зовнішніх відносин тощо. Проникнення у світогляд і свідомість русичів християнської моралі, безперечно, ставало визначальним у проповідях філософів та літописців. Саме вони намагаються усвідомити моральний світогляд християнства, розкрити джерела і передумови становлення державності Київської Русі.

Один з найдавніших документів давньоруської писемності є "Слово о законе и благодати" київського метрополита Іларіона[84]. Цей твір свідчить про існування у світі того чи іншого вибраного богом народу, ідеї католицької і візантійської церков про необхідність всепоглинаючої "вселенської імперії та церкви". Соціологічні, суспільно-політичні ідеї відображені також у літописі "Повесть временных лет" Нестора[85]. Головна думка літопису - єдність та незалежність Русі у боротьбі з численними ворогами. Соціально-політичні ідеї єдності Київської Русі в центрі уваги "Поучення" Володимира Мономаха. У творах митрополита Іларіо-

на, Феодосія Печерського, Климента Смолятича та ін. давніх мислителів відображено не тільки моральні принципи і настанови, але й роздуми про історію держави, значення влади у побудові сильної і незалежної Київської Русі[86].

Київська Русь була своєрідним мостом між Заходом і Сходом, що сприяло збагаченню прогресивних здобутків обох світів. Таке проміжне становище Русі й передбачало серйозну загрозу втратити політичну незалежність, своєрідність і самобутність. Вона стала природнім бар'єром між кочівниками Азії і європейською цивілізацією.

Церква і держава Київської Русі не знали протистояння, але існувала перевага політичного чинника - княжої влади - над церковною організацією. Церква стала самостійною політичною силою у XII ст., особливо у XIII ст. Властиве для церкви ототожнення власних інтересів з інтересами держави сприяло тому, що церква стала суттєвим елементом її структури. Вона зміцнювала авторитет державної влади й виправдовувала розширення володінь Київської Русі. Князь брав духовних осіб на державну службу, призначав ієрархів, залучав клір до управління державою. Подібне злиття інтересів, завдань та функції держави і церкви відбувалось ще за часів князів Володимира і Ярослава Мудрого, про що нам сповіщає "Повчання" Володимира Мономаха[87]. Взаємодоповнюваність духовного і світського полягала у визнанні ідеалу досягнення людиною повноти її призначення, що було потребою і відображенням характеру суспільного розвитку.

Динаміка історичного розвитку давньокиївської доби викликала стрімке зростання внутрішніх потреб суспільної діяльності, індивідуальної самосвідомості, що відобразилось у "Повчанні" Володимира Мономаха, "Ізборнику", "Руській правді" Ярослава Мудрого, творах письменника і християнського проповідника Кирила Турівського (близько 1130-х рр.- не пізніше 1182 р.), київського митрополита Климента Смолятича (?- після 1164), "Повісті про Акима Премудрого", а також утверджувалась активність людського розуму та етичного інтелектуалізму[88].

Необхідно зазначити, що поряд з формуванням образу доброго князя літературні пам'ятки суспільної думки Київської Русі ілюструють соціальні антагонізми, що відбивало диференціацію ранньофеодального суспільства, загальною релігійною ідеологією[89].

Релігія домінувала в теоретичному мисленні, але щодо неї існувала ідейна опозиція, яка набувала релігійної форми, вироб-

ляючи такі ідеї, які десонансували з релігійною ортодоксією. Опозиція офіційній державній релігійній ідеології формувалась у вигляді єретичних рухів, які виражали потреби певних груп населення. Єретики не посягали на державницькі підвалини, а ставили собі за мету відстояти чи поліпшити соціальне становище цих суспільних груп. У Західній Європі такими єресями були бюргерські, а на Україні єресі стригольників, для яких були характерними елементи раціоналізму та протестантизму (виступали проти церковної організації).

З середини XV ст. Київ та Галицька земля стають центрами суспільно-культурного відродження після ординської навали. Київ став центром раціоналістично-гуманістичного руху в Великому Литовському князівстві. Це зумовило, за часів князів Олельковичів, появу автономістичної суспільної думки, відображеної в "Києво-Печерському патерику" (1460-1462 рр.). Розквіту суспільно-політичного та культурного життя в Україні сприяло зародженню міського єретичного руху ожидовілих, який виник у середовищі єврейських общин. В їхній ідеології простежувалась зацікавленість у суспільному прогресі та розвитку науки[90].

Отже, суспільно-політична думка Київської Русі розвивалась під впливом церковної ідеології, яка поширювалась з Візантії та Риму, але й внаслідок спадщини слов'янських державних утворень. З падінням Київської Русі суспільно-політична ідеологія розвивалась у вигляд єресі.

10.2. Українська суспільно-політична думка періоду формування гуманістичних і реформаторських ідей (XVI-XVII ст.)

Історична доля України склалася так, що до середини XIV ст. вона втратила свою незалежність і її землі були розпорошені між різними державами. На українські землі почали прибувати не тільки польські та німецькі купці й ремісники, шляхта, а й католицьке духовенство. Тиск з боку нових господарів посилювався з року в рік. Права місцевого православного населення методично обмежувались. В епоху середньовіччя конфесійна приналежність часто визначала і національну самоідентифікацію - зміна віри означала перехід до іншої національності. Саме це і переслідувала політика нової влади у обмеженні прав православних. Перехід еліти українського населення до католицтва означала втрата місцевою людністю своєї провідної верстви, перетворювала українців на "отару без пастиря".

Уже з тих часів змагання українського народу за возз'єднання своїх земель, за відновлення державності проходить провідною ниткою через усю суспільно-політичну й економічну думку України. Ця боротьба завжди була неоднорідною, проводилась різними політичними колами, але в ті часи проходила в умовах активізації інтелектуального життя, розвитку національно-патріотичних ідей. Українська опозиція державницькій експансії Польщі намагалась вибороти адміністративну і культурно-релігійну автономію України в складі Речі Посполитої. Більш радикальні сили опозиції обґрунтували ідеал самостійної монархічної держави. У цей період відбувалося пробудження національної свідомості українців та їх духовного піднесення. Формувалося відчуття батьківщини, нерозривності зв'язку поколінь, прагнення зберегти спадкові духовні здобутки народу: самобутню культуру, мистецтво, мову, народну творчість, звичаї, обряди тощо.

Для цього періоду характерним було поширення ідей гуманізму. До найвизначніших українських гуманістів належали Юрій Дрогобич (1450-1494), Станіслав Оріховський, Павло Русин із Кросна (1470-1517), Шомон Шимонович (1558-1629). Саме їхня діяльність сприяла відродженню самосвідомості українського народу. Питання людського суспільства, держави, релігії, власності вони розглядали з позицій теорій "природного права" та "суспільного договору".

Одним із найбільш визначних українських суспільно-політичних мислителів європейського масштабу був Станіслав Оріховський-Роксолан (1516-1566). Він розглядав проблему зіткнення християнської і мусульманської цивілізацій і ставив питання про роль релігійного фактору в міждержавних і міжетнічних відносинах. Він підкреслював, що мусульманство не вимагає дотримання клятв і обітниць, які скріплюють міжнародні договори[91]. У питанні підготовки держави до війни він спирався на концепцію ідеальної держави Платона, згідно з якою суспільство повинно бути поділено на стани і виконувати чітко визначену функцію. Більшість його праць присвячено проблемі організації державної влади. Він зазначав, що головною передумовою процвітання держави і її мешканців є впевненість громадян у тому, що на верху владної піраміди знаходиться людина, яка володіє необхідними для правителя якостями і в першу чергу мудрістю[92].

Слідуючи думкам Сократа С.Оріховський-Роксолан зазначав, що той, хто володіє справжніми знаннями не може чинити не

морально. Згідно з його концепцією дотримання природного права є основою нормального розвитку суспільства, забезпечення умов для гідного життя його членів, а реалізація цього ідеалу неможлива без дотримання принципу загального блага, що виражається у патріотизмі. У протилежному випадку держава довго не буде існувати. На противагу Фомі Аквінському і Августину він стверджував, що метою держави є гарантія права і користі кожного індивіда, перед яким держава має певні обов'язки. Він один із перших європейських учених, хто почав звільняти суспільно-політичну науку від теології. С.Оріховський вважав, що король виступає інтегратором законодавчої і судової влади, а церковна влада повинна вирішувати лише свої теологічні питання. Але в той самий час, верховна влада не буде користуватись авторитетом у громадян, якщо не буде освячена церквою[93].

С.Оріховський надавав великого значення ідеям свободи і справедливого суспільного ладу. Він вів суперечку з середньовічними мислителями, які відстоювали ідею теократичної держави, котра має бути знаряддям для реалізації моральних та релігійних цілей особи. Мислитель вважав, що основою зародження держави є умови життя і воля людей з їхнім природнім інстинктом до суспільного життя. На його думку, держава мала низку обов'язків перед громадянином, зокрема гарантування права на життя кожної особи. Але громадянин має ще більше обов'язків перед державою, адже його діяльність повинна спрямовуватись заради інтересів держави. Він виступав за диктатуру закону, який повинен бути однаковим для всіх, незалежно від соціальної ієрархії. С.Оріховський говорив, що закон - душа і розум держави, а правитель лише мова, очі і вуха закону. Мислитель був прибічником "монархічної шляхетської республіки" і пропагандистом української національної гордості[94].

Отже, його погляди на проблему сутності і проходження держави, принципів організації влади, стали певним етапом у розвитку політичної думки, які передували раннім буржуазним мислителям Г.Гроцію, Т.Гоббсу, Ж.Бодену та іншим. В Україні його ідеї розвивали полеміст з Києво-Могилянської академії, зокрема Ф.Прокопович. Культуролог Д.Наливайко відзначав, що серед письменників слов'янського Відродження С. Оріховський був найбільш відомий у Західній Європі в XVI ст[95].

Пробудження національної самосвідомості викликало розгортання руху за національне визволення. У кінці XVI - на почат-

ку XVII ст. Україною прокотилася хвиля селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського (?- 1593), Северина Наливайка (? -1597) та інших народних ватажків, що згодом переросла в визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1595-1657). Тоді ж в освічених колах визріває переконання, що примусові полонізація та покатоличення загрожують самому національному існуванню народу, що польсько-католицькій експансії треба протиставити вітчизняну систему духовних цінностей, самобутню культуру тощо. Вирішення проблем тоді можливо лише через поширення писемності, освічення народу, створення різноманітних шкіл, створення політичних та історичних творів, підготовку вчителів і учених. Через братства здійснюється просвітництво українського населення. Навколо їх гуртувалися вчені, письменники, книговидавці, педагоги, політичні діячі, які підтримували зв'язки з іншими культурними осередками в Україні, Росії, Білорусії, Польщі та ін. Потяг до знань, осмислення свого існування й місця в суспільному житті сприяло пробудженню свідомості народу. Виникають різні просвітницькі школи у Львові, Стриї, Кременці, Здолбунові, Полтаві, Кременчуці, Житомирі та інших регіонах України.

Ідеї філософії про пізнання світу, походження держави і влади, свободу особи, соціальну рівність знаходимо в працях полеміста Кирила-Транквіліона Ставровецького (?-1646). Ним висловлюються думки про сутність влади, що дана богом, знаходять відображення і ідеї руху про вічність матерії, про те, що в природі і суспільстві все тече, все змінюється. Стверджується те, що суспільство та держава - це не божественне благовоління, а штучні утворення, продукт діяльності людей. Свої індивідуальні інтереси громадяни підпорядковують суспільним. Суть політичної і життєвої мудрості Кирило Ставровецький бачив у додержанні міри в усьому, не вдаючись до крайностей в особистих та суспільних справах і в нагромадженні багатства, прагненні почестей. В основі держави лежить узгодженість і гармонійність дій, вирішення непримиримих інтересів через закони, владу і мудрість. Погляди Кирила Ставровецького дуалістичні, тобто неправильно тяжіючі до ідеалізму[96].

Серед мислителів-полемістів тоді ж виділяється вихованець острозької школи філософ Христофор Філалет з Волині (друга пол. XVI ст.), який висував ідею обмеженої монархії і вважав, що відносини між монархом і народом мають ґрунтуватися на законах і

добровільній згоді. Виступаючи проти соціального і релігійного гноблення українського народу польськими магнатами, Х.Філалет відстоює соціальні свободи і зокрема, свободу совісті. На його думку, монарх не має права вершити свавілля, беззаконня над народом, відносини між монархом і народом будуються на законах і добровільній згоді. Звичайно ж, соціально-політичні погляди Х.Філалета містять ідею суспільного договору і природних прав, обмеження влади монарха законом[97].

Соціальне поневолення українського народу поєднувалося з національно-духовним - принижувалися та викорінювалися місцеві культура, мова, звичаї, православне віросповідання. Католицизм і унія стали тією підступною зброєю, за допомогою якої польські загарбники намагалися остаточно поневолити українців. Не добившись покатоличення українців, правлячі кола Речі Посполитої вдалися до впровадження ідеї єзуїтсько-церковної єдності або унії православної і католицької церков під верховенством папи Римського. Не лише православні ієрархи, а й чимало ще не покатоличених українських феодалів, заможних шляхтичів і міщан приєдналися до унії відразу чи згодом - під примусом пастирів-уніатів або під тиском погроз і репресій. Віровідступниками чи зрадниками народу прихильники унії себе не вважали, адже православний обряд залишався практично недоторканим.

Сама ідея унії в Україні була сприйнята неоднозначно і мала як своїх прихильників, так і відвертих ворогів. Вагання з приводу переходу з православ'я до унії чи в католицизм виявило нестійкість середньої шляхти. У цей період український православний монах і полеміст Іван Вишенський (між 1545 і 1550 - після 1620) сформулював концепцію соборності правління української православної церкви, в основі якої лежить ідея рівності всіх людей перед богом, що не дає права їх поневолювати (на підставі природного права). На цій основі від відкидав теорію абсолютного централізму духовної і світської влади папи римського. Він наголошував, що Бог дав владу не для того, щоб чинити свавілля, а для утвердження закону і справедливості[98].

Для ліквідації соціальної нерівності І.Вишенський висунув гуманістичну вимогу перебудови суспільства згідно з засадами справедливості, правди і рівності. Він вважав, що рівність - це головний принцип організації міжлюдських відносин, адже вона детермінована природою і Богом. Відкидаючи єдиновладдя і волюнтаризм у політичному житті суспільства, І.Вишенський висунув

концепцію соборноправності, яка випливає з основоположних принципів організації церковного і суспільного життя ранніх християн, які забезпечать рівність всіх людей в суспільно-політичному житті. Виходячи з цієї концепції він відкидав необхідність існування державного апарату для регулювання суспільного життя, яке повинно замінити громадське самоуправління, а для його успішності має бути ліквідована майнова нерівність[99].

Проникнення гуманістичних ідей в Україну, набирає своїх особливостей, адже сприяє відродженню національної культури. Особливе місце займала полемічна література, що виникла в 80-ті роки XVI ст. в ході боротьби проти унії та католицизму і мала гостру соціальну й політичну спрямованість. У полеміці з церковниками визрівала гуманістично-демократична ідея рівності всіх людей від природи. До плеяди блискучих письменників-полемістів, крім Вишенського, належали Герасим Смотрицький (1578-1633), Василь Суражський, Костянтин-Василь Острозький (1526-1608), Христофор Філарет, Стефан Зизаній (1570-1600), Мелентій Смотрицький (1578-1633), Захарій Копистенський (?-1627) та інші. Їхня ідейна боротьба проти католицизму відображала політичну боротьбу різних соціальних груп українського суспільства. Так, представники плебейсько-радикального напрямку Стефан Зизаній і Юрій Рогатинець (?- 1608) орієнтувались на західноєвропейську практику суспільного прогресу. Вони виражали інтереси городян і виступали проти монополії духовенства на освіту та були прихильниками світських наук.

10.3. Просвітництво та суспільно-політичні ідеї кінця XVII-XVIII ст.

У XVII сторіччя Україна вступила розколотою духовно і соціально. Селянство і дрібні міщани втратили довіру і повагу до української шляхти, яка швидко спольщувалася і окатоличувалася. Здавалося, що нація втрачає будь-яку історичну перспективу і перетворюється в безелітну, селянсько-міщанську масу, у середовищі якої і сформувалось нова соціальна верства суспільства - козацтво, яке виступило виразником і захисником державницьких інтересів. Саме в такій обстановці і формується якісно новий етап в українській полемічній літературі, пов’язаний з діяльністю засновника Києво-Могилянської академії Петра Могили (1596-1647). У цей період відбувається переміщення центру суспільно-політич-

ного та культурного життя в Київ та на Слобожанщину. Митрополит розумів, що католицька ідеологія століттями удосконалювалась на Заході і поставила собі на службу практично всі гуманістичні науки. Для успішного протистояння католицизму П.Могила вирішує провести таку ж саму роботу стосовно православ'я. Його увагу привертає осмислення відносин церковної і світської влади. Як священнослужитель, він, безумовно, надавав перевагу церковній владі. На його думку, ідеальний володар постає як сильна особа проти ворогів батьківщини і гуманний до підданих. Його мудрість полягає у непохитному дотриманні як громадських законів, так і моральних норм.

Розглядаючи суспільство і державу мислитель не відокремлював їх одне від одного. Держава виникає із необхідності забезпечення природних потреб людей на основі закону, організує господарську діяльність, захищає людей, піклується про виховання та розвиток душі і тіла. У творах П. Могили можна знайти роздуми про світську владу, які далеко не завжди співзвучні з ідеєю верховенства влади церкви. Розкриваючи ідею верховенства православної церкви, П.Могила зазначав, що хоча цесарська влада і важлива, але ще важливішою є влада священицька, тому що це влада від Бога. Ідеальний володар - це сильний православний цар, який відданий православ'ю, вірі в бога, від якого одержав владу і якому підзвітний. Звичайно ж, у Росії верховенство церкви ніколи не було реальним. П.Могила пропонував царю радитися з мудрими духовними наставниками[100].

Після смерті Б.Хмельницького гетьманом став І.Виговський, який засуджував рішення Переяславської ради і уклав з Річчю Посполитою Гадяцький договір. Автором деяких статей договору був Юрій Немирич (р.н.-невідомий - 1659 р.), який слухав лекції Г.Гроція у Сорбоні. Згідно договору Україна оголошувалась вільною країною, яка поєднувалась із Польщею і Литовською державою під іменем великого князівства Руського. Тобто утворювався союз трьох держав під владою одного короля, вибраного трьома народами. У внутрішньому управлінні Україна зберігала автономію, мала палату депутатів, свого гетьмана, верховний трибунал, казну, раду міністрів, своє військо і мову. Отже, пропонувалось утворити федеративну державу[101]. Ю. Немирич виступав як противник будь-якого абсолютизму. Його ідеалом був республіканський устрій держави[102].

Погляди Петра Могили на взаємини церкви і держави по різному, неоднаково сприймали і розвивали діячі Києво-Моги-

лянської академії - Стефан Яворський, Феофан Прокопович та ін. Стефан Яворський - професор Києво-Могилянської академії, а пізніше хранитель патріаршого престолу в Росії. У його працях відображається рішучий протест проти соціального та національного гноблення. Проблему державності та права С.Яворський розглядає під впливом ідей Платона й Арістотеля. Він вислював невдоволеність церковною реформою Петра І, захищав інтереси церкви, її владарювання в духовному житті суспільства, виступав проти залежності церковної діяльності від світської влади. Влада не має права втручатися в церковні справи і канони православної релігії. Намагання С.Яворського суперечити Петру І не давали бажаних результатів, хоча в певній мірі стримували царя. Протидія автономії і незалежності церкви як і децентралізованим тенденціям феодальної аристократії, неминуче вели до централізації державної влади. Ідеї С.Яворського відображали кризу церковно-феодальної ідеології, з намаганням пристосувати церкву до нових суспільно-політичних умов[103].

Одним із відомих тогочасних письменників і філософів був Феофан Прокопович (1681-1736 рр.). Він пропагував реформаторську діяльність Петра І, яку вважав прогресивною, виступав прихильниками вчення Коперніка і Галілея, прогресу та науки. Значне місце у творчості Ф.Прокоповича належить проблемам держави, абсолютної монархії, співвідносин світської та церковної влади. Суть розробленої теорії просвітницького абсолютизму він екстраполював на Російську імперію, обґрунтував пріоритет світської влади, підпорядкування церкви державі, її секуляризацію. Модифікуючи теорію природного права і суспільного договору, пристосовуючи її до умов України та Росії, Ф.Прокопович орієнтувався на інтереси купців, мануфактурників, дворянства. За теорією просвітницького абсолютизму монарх - це верховний носій державної влади, який ставиться над усіма громадянами, а всі його дії спрямовані на загальну користь. Зрозуміло, що теорія просвітницького абсолютизму визнавала верховним носієм державної влади лише освіченого, мудрого властителя - філософа на троні. Освіта і розвиток наук розглядалися як основа історичного процесу, сили держави і добробуту народу. Ф. Прокопович стверджував, що народ передавши волю володарю більше не зможе забрати у нього влади, навіть коли монарх порушує договір і не турбується про загальну користь. Він вважав, що суспільний договір обов'язковий лише для народу[104]. Він пропагував переваги спадкової абсо-

лютної монархії, адже демократія і аристократія несуть собою загрозу внутрішніх суперечностей, здатних привести до суспільного хаосу. Ф.Прокопович обґрунтував ідею підкорення церкви волі монарха, ставши апологетом ідеї цезарепапізму.

Ця ідея була властивою для ортодоксального православ'я, але за Петра І вона була доведена до абсолюту, адже це зумовлювалось бажанням царя секуляризувати церковне майно, замінивши патріаршество синодом як інструментом тотального контролю за думками підданих. Ф.Прокопович ідеологічно обґрунтував одержавлення православної церкви і божественність влади монарха[105]. Саме цим його вчення різко відрізняється від тих ідей, які проводили діячі Києво-Могилянської академії, зокрема Кононович-Горбацький і Гізель, котрі стверджували, що за порушення договору з боку володаря народ має право не тільки повстати проти нього, але й відібрати владу[106].

Вчення про просвітницький абсолютизм, який розвивали діячі Києво-Могилянської академії - результат застосування теорії природного права і суспільного договору. Безумовно, вчення вітчизняних мислителів про просвітницький абсолютизм, як і ранньобуржуазні природничо-правові теорії Т.Гоббса, Г.Гроція, було історично обмеженим. Вони виводили державу і право з незмінної природи людини. Обґрунтовуючи нові суспільно-політичні порядки, в яких була зацікавлена буржуазія, що народжувалася, вони розглядали їх як такі, що відповідають розумові та природі людини. Зображаючи державу механічним об'єднанням індивідів на основі суспільного договору, ці теорії відображали початковий буржуазний індивідуалізм.

Визначним злетом української суспільно-політичної думки XVIII ст. була Конституція Пилипа Орлика. У ній висвітлюється думка про небажання українців визнавати колоніальний статус України. Задовго до проголошення американської Декларації незалежності в ній говорилось про право українського народу на самовизначення й незалежне державне існування. У Конституції висловлювались ідеї людського і природного права і випереджальні у часі ідеї "суспільного договору" французьких енциклопедистів[107]. П.Орлик трактував народ як головного носія суверенітету і тому надавав йому право на повстання проти гнобителів, що стане основоположним аргументом для батьків-засновників США для виправдання свого виступу проти Англії[108].

Проте внутрішні процеси в Україні стали джерелом, з якого формувалось Просвітництво, соціальна і політична думка, антикріпосницькі та антисамодержавні ідеї. Його представники прагнули усунути недоліки функціонуючого суспільства, змінити його звичаї, політику, шляхом поширення ідеї добра, справедливості, наукових знань. Просвітителі не урахували вирішального значення економічних умов розвитку і тому не могли прийти до відкриття об'єктивних законів суспільства, а звертали проповіді до всіх соціальних верств. В умовах України просвітителі схвалювали феодально-кріпосницькі відносини, що суперечило нормам права. З метою теоретичного обґрунтування юридичного світогляду і юридичного способу мислення просвітителі висувають концепцію природного права. Так виникла проблема взаємовідносин між природним станом людини і її суспільним становищем і цивілізацією.

Серед просвітителів України чільне місце займає Григорій Савич Сковорода (1722-1794) - гуманіст, поет, філософ. Його філософія зводилась до основної ідеї, що сутність людини - це дух, думка і серце. Шлях до ідеального суспільства пролягає через серце людини, її мораль, самовиховання, творчу працю. Тема людини, у творчості Г.Сковороди, як і в західноєвропейських мислителів-просвітників, одна з провідних. У багатьох творах чітко окреслені три аспекти тлумачення теми природи людини: по-перше, пантеїстичний аспект - природність людини як злиття її з первинною природою, тобто натурою; по-друге, соціально-психологічний аспект - природність людини як спрямування життєвої діяльності з її природними нахилами, з внутрішнім законом буття особистості (життя за принципом "хто ти є"); по-третє, природність людини як цілеспрямованість особистості на гармонізацію відносин людина - природа і людина - суспільство.

Г.Сковорода палко відстоює рівність між людьми, право кожного незалежно від соціального становища на щастя і свободу, вважаючи свободу найвищим досягненням людини. Шлях до ідеального суспільства, де всі рівні, він вбачав у вихованні через самовиховання, на основі праці, відповідного життєвого покликання. У ліквідації ненависного світу зла, користолюбства, зажерливості, наживи бачив механізми вирішення соціальних проблем. Його творчість створила міцні передумови для становлення нової української літератури. Разом із тим Г.Сковорода попереджав, що для українського народу існує реальна загроза перетворення в аморфну етнографічну масу, приречену на денаціоналізацію[109].

В Україні серед просвітителів було немало відомих мислителів, увагу яких привертали питання соціального життя, проблеми держави і права, особистості і суспільства. До них належали випускник Київської академії - Іван Хмельницький, світогляд якого формувався під впливом ідей Е. Канта та Й. Фіхте, Яків Козельський - професор Московського університету, українець за походженням, Василь Золотницький, Павло Сохацький. Помітний слід в історії суспільно-політичної думки залишив українець - Григорій Палетика, який не тільки робив переклади праць античних мислителів, західних філософів, й був одним із вірогідних авторів "Історії Русів". Серед просвітителів привертає увагу також полтавець (випускник Київської академії) - Семен Гамалія, який активно пропагував вчення масонів у Росії.

Просвітницька інтерпретація суспільного договору та природного права притаманна відомим українським вченим і громадським діячам Володимиру Капністу, Петру Лодію (1764-1829), Василю Карабіну (1773-1842). Просвітителі вбачали суспільний ідеал у здійсненні ідеї свободи, рівності і права на власність. Свобода - це завжди прагнення всіх пригноблених. Громадянська свобода є незалежність від влади законодавців у здійсненні таких дій, які сприяють досягненню власної мети і власного свого блага, якщо тільки те здійснення дій не суперечить меті держави. Просвітницькі тлумачення понять рівності полягали у визначенні рівності людей перед законом. Право власності - це природне право, що нікому не дається в дарунок і ні від кого не забирається, це рівне для всіх право вільно купувати і володіти власністю.

У питанні про державну форму П.Лодій, Я.Козельський та інші схилялись до республіки тому, що при республіканському правлінні спільна користь виступає базою всіх людських добропорядностей та законодавства. Держава, суспільство, право не створені людиною, а створюються, формуються у процесі тривалої еволюції, вони не можуть формуватися волею людей. Представники історичної школи на Заході доводили, що нема природного права, а є лише позитивне право, що має свої закони розвитку, що не залежать від розуму. Саме право - історична спадщина народу, що не може і не повинна довільно змінюватися. Справжнім буттям, джерелом права виступає не закон, що довільно приймається державою, а звичай, що виражає дух народу. Ось чому в позиції перебудови держави Сергій Десницький хоча і не обмежував монарха в здійсненні законотворчої влади, але все ж ставив вимогу зміцнювати орган на-

родного представництва - сенат, члени якого мають користуватися рівними правами і відстоювати суспільні інтереси, вимагав і незалежності, і незмінюваності суддів, рівності всіх перед судом, а також введення суду присяжних, введення місцевого самоуправління та ін.[110].

Я.Козельський зазначав прогресивність переходу людства від природного до громадянського стану, адже воно набуло нових якостей, але змушене було поступитися частиною необмежених свобод минулого. Він зазначав, що людству краще поступитися частиною нічим не гарантованих свобод, щоб отримати гарантоване задоволення своїх потреб. Усвідомлення цього є запорукою благополуччя всього суспільства і кожного його члена. Я.Козельський надавав великого значення законам в організації суспільного життя, поділяючи їх на божественні (регулюють справи людської душі), натуральні (регулюють фізіологічні потреби), всесвітні та громадянські. Але найбільш радикальною його ідеєю була ідея про можливість переглянути суспільний договір. На його думку, основним завданням держави є забезпечення соціального миру і служіння громадинами, а не навпаки. Козельський писав, що внутрішній добробут суспільства можливий лише за умови забезпечення кожному з його членів умов для максимально можливого задоволення прав і потреб, які не суперечать правам і потребам іншого[111] .

Отже, ранні буржуазні теоретики держави і права поряд з природнім визнавали і божественне право. Вони не заперечували, а лише обмежували сферу теології. Західноєвропейські мислителі в цих питаннях також посилалися на одкровення, але вже не звертались до нього як до самостійного джерела доказу, яким у них був лише природній закон і природне право. Вітчизняні мислителі виходили з тих самих доказів, але користувались одкровенням як самостійним джерелом доказу. Це пояснювалось не тільки суспільно-економічною відсталістю країни, але й тим, що їх твори писались для широкого кола читачів, свідомість яких була релігійною.

Теорія просвітницького абсолютизму була спрямована проти обмеження царської влади боярами і церквою. На думку вітчизняних мислителів, державна влада необхідна для того, щоб стримувати злі пристрасті людей і охороняти людське співжиття. Започаткована діячами Києво-Могилянської академії буржуазна теорія держави і права знайшла свій розвиток у працях українських просвітників Я.П.Козельського, С.Я.Десницького, В.П.Капніста, В.Н.Каразіна та ін.

10.4. Основні напрями і тенденції розвитку суспільно-політичної думки в XIX - на початку XX ст.

Поступовий розпад і гостра криза феодально-кріпосницьких відносин в Україні і в Росії зумовили значне піднесення суспільної думки, що відображала економічні та соціально-політичні процеси, суспільний прогрес світової цивілізації. Початок XIX ст. - це період поширення в Україні західноєвропейської філософії і, зокрема, німецької: теорії німецького ідеалізму Е.Канта, Й.Фіхте, Ф.Шеллінга (1775-1854), Г. Гегеля, стають популярними ідеї романтиків. Саме українці одні з перших принесли ідеї німецького ідеалізму та романтизму в Російську імперію.

Серед популяризаторів вчення Е.Канта слід візначити Петра Лодія (1764-1829) та академіка Данила Кавунник-Велланського (1758-1847). Їх вчення про людину розумну стало викликом лівому крилу французького просвітництва і, зокрема, вченню про природне право. Замість дослідження вічної і незмінної суті людини, яка у своєму розвитку проходить ряд історичних стадій, Д.Кавунник-Велланський звів суть людини до суті багатства, його нагромадження. Він виступав прихильником релігійно-філософського вчення і не визнавав існування Бога та його впливу на розвиток природи і суспільства[112].

Значний внесок у розвиток філософії та політичної соціології зробив харківський вчений Андрій Іванович Дудорович. Він вказував, що суспільство - не штучне утворення, а природне становище людства: рівнозначно держава виникає не з теоретичних вигадок, формулювань, а історично. Держава - така ж спільність, як сім'я, рід, товариство, від яких її вирізняє верховна влада. Основою держави є особа, яка володіє правом верховної влади. Їх піддані мають свої права. З сімейств виникли вотчинні князівства. Базою влади у вотчинному князівстві була поземельна власність. Князь - незалежний землевласник, який мав право верховенства. Що ж стосується законів і прав підданих, то, на його думку, чим їх менше, тим краще. Паперові конституції взагалі не потрібні. У багатьох статтях А.Дудорович виступав за звільнення поневолених народів та був переконаний, що землі України і її населення заслуговують на утворення держави. Він вважав, що всякий суспільний порядок виникає в результаті тривалого історичного творення, що утверджує стабільність, традиції, звичаї, забобони, а право є похідним від народного життя[113] .

Значний вклад у розробку проблем держави і права вніс етнограф та історик Михайло Максимович (1804-1873рр.) - перший ректор Київського університету. Він приділяв основну увагу обґрунтуванню особистої волі, яку сприймав як свободу совісті, слова, підприємництва, приватної ініціативи тощо. Максимович розрізняв політичну свободу і свободу особисту. Вчений вважав, що стародавні народи знали лише політичну свободу, яка зводилась до права брати участь у здійсненні політичної влади (прийняття законів, участь у відправленні правосуддя, у виборі посадових осіб тощо). Користуючись цим правом, громадяни античних держав підкорялись державній регламентації і контролю в приватному житті. У нові часи народи зайняті промисловістю і торгівлею не тільки не мають часу займатися питаннями управління, але й дуже хворобливо реагують на всяке втручання держави в їх особисті справи. Звідси - особиста, громадянська свобода, що стоїть у певній незалежності індивідів від державної влади.

Філософ Орест Маркевич Новицький (1806-1884 рр.) багато уваги приділяв філософському обґрунтуванню держави, прав і свобод особи тощо. У проектах законодавчих реформ він виявив суттєві знання теорії держави і права. Посилаючись на вчення філософів Заходу: Ієремія Бентама (1748-1832), Вільяма Блекстона (1723-1780), Г.Гегеля, Ш.Монтеск'є, Жан Батиста Сея (1767-1832) та ін., він вносить в їх ідеї свої корективи, створюючи власну політико-правову концепцію і її теоретичне обґрунтування. Походження держави пояснював договірною теорією, а кріпосне право визнавав суперечним природі людини та проголошував народ творцем конституції, яке фіксує його вимоги до уряду. Послідовником і прихильником вчень Г.Гегеля, Ф.Шеллінга, Е.Канта був український філософ Йосиф Григорович Міхнєвич (1800-1885 рр.). Він приділяв значну увагу проблемам генези держави, прав людини, її місця в соціальному житті суспільства. Його значною заслугою в політико-правовій теорії стало те, що не зупиняючись на розробці загальних політико-правових понять, він звертається до характеристики конкретних інститутів держави і права і при тому не тільки в Росії, але й в країнах Західної Європи. В основу держави він покладав принцип "узгодженого і гармонійного діяння", де метою існування держави є погодження різноманітних суспільних інтересів через закони, владу та мудрість правителів. Всі інститути і ланки держави Міхнєвич розглядав через призму інтересів різних станів та класів тодішнього суспільства[114] .

Засновники Кирило-Мефодіївського братства в програмних документах братства ставили за мету національне і соціальне визволення України, скасування кріпацтва, станових привілеїв, проголошення свободи совісті тощо. Вони планували створити слов'янську федерацію (Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія). У цій федеральній державі вища законодавча влада мала належати двопалатному парламенту, а виконавча - президенту. В основу світогляду членів братства було покладено християнство, романтизм і слов'янофільство. На противагу реформаторському духу товариства Тарас Григорович Шевченко стояв на революційно-демократичних позиціях. Він бачив зразок демократизації державно-політичного ладу в республіканському ладі Сполучених Штатів Америки. Ідеєю природного права обґрунтовується висновок, що закон, який дозволяє полоненого продавати, купувати, зробити рабом не має ніякого права, ні справедливості. Усупереч офіційній ідеї про необхідність, насамперед, надати народу освіту, а потім уже дарувати йому свободу, Т. Шевченко стверджував, що "відполірувати" народ інакше не можна, як через полегшення його труднощів[115].

Ідею поширення серед народу освіти для побудови кращого суспільства сповідував Микола Костомаров (1817-1885). Він висловлював ідею децентралізації влади і був ідеологом федералізації слов'ян. Він виступав із тезами про повний демократизм українського суспільства і відсутність в ньому соціальних антагонізмів[116]. М.Костомаров як і М.Гулак (1822-1899) виділяв традиційні відносини земельної власності як визначальний чинник в формуванні традицій громадського життя. Він зазначав, що в російській традиції громадянин не є власником в європейському розумінні цього поняття, адже єдиним власником був монарх, а всі піддані "рабами государевими" тому, що отримують власність у "користування" з його волі і можуть бути позбавлені власності як і життя, у той час в українській традиції здавна закріплене чітке уявлення про поземельну власність як про приватну[117].

Загальноєвропейське захоплення романтизмом сприяло пожвавленню українського національного руху. Особлива роль у цьому процесі належала культурним діячам Слобідської України. У Харкові створюється громада літераторів, публіцистів, істориків, етнографів: П.П.Гулак-Артемовський (1790-1865), Г.Ф.Квітка-Основ'яненко (1778-1843), І.І.Срезневський (1812-1880) та багато інших. Важливо зазначити, що вирішенню проблем національного відро-

дження тоді сприяла діяльність вчених Харківського, а згодом і Київського університетів.

Визначне місце у середовищі інтелігенції займає Пантелеймон Куліш (1819-1897). Своєрідною спробою утвердження української ідеї стала його так звана хутірна філософія. Поняття хутір в інтерпретації П.Куліша це своєрідний символ української національної свідомості, духовний космос народу, система його традицій, колиска і скарбниця духовних цінностей. Хутір ототожнюється з поняттям культура і антипод цивілізації, яка ототожнюється з поняттям місто. П.Куліш відстоює ідею Ж.-Ж.Руссо про те, що цивілізація негативно впливає на народні звичаї, мораль і культурні традиції, але взагалі не проти технічного прогресу і досягнень західної цивілізації, заперечує лише її прояви, що руйнують національні культурні традиції, загальнолюдську мораль, рідну мову. П.Куліш наполягає також на пріоритеті національної культури і у ставленні до іноземних культур[118].

З середини XIX ст. почався бурхливий розвиток соціології та політичної соціології. Значний внесок у розвиток політичної соціології внесли і вчені України та Росії: Петро Лавров, Микола Данилевський, Микола Карєев, Максим Ковалевський, Питирим Сорокін та ін. Політична соціологія стає дедалі більше ключовою наукою, що пояснює закономірності розвитку суспільства та суспільних відносин. Чітко обґрунтовується і тенденція розвитку політичної соціології в Україні.

У другій половині XIX ст. в історії суспільно-політичної думки в Україні визначне місце займає творчість Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895), прибічника лібералізму і українофільства, члена Київської громади, який зробив великий внесок у розвиток демократичного напрямку в українській суспільно-політичній науці, зокрема у вирішенні проблем держави, права і політичної влади. Його світогляд поєднував демократичні, соціалістичні, патріотичні та космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. Він вважав, що суспільство розвивається від роду-племені, через сім'ї до держави, а від держави розвиток має йти до вищої політичної організації людей - до всесвітньої федерації.

Основними причинами, що зумовили появу держави і права був розвиток людського розуму, сім'ї, матеріальних процесів, та концентрація територій внаслідок завоювань. Класи і класова боротьба виводилась з причин суспільного розвитку. Різноманітність в розвитку політичного життя різних націй М.Драгоманов пояс-

нював різницею географічних і історичних умов їх життя. Розглядаючи феодальну монархію Росії він стверджував, що це лише певний ступінь в історії даної держави, після якого наступить час народного правління, початок чому покладений відміною кріпацтва, і внаслідок передачі влади в руки дрібного чиновництва. М.Драгоманов вважав, що головним критерієм оцінки політичної організації її служіння народу, а суть держави полягає не в формі побудови державної влади, а в правах, якими наділені громадяни. Не втратила актуальності думка М.Драгоманова, що при державній централізації не може бути справжньої свободи. Актуальними є його слова про те, що народи існують не для держави, а навпаки - держава існує для народу. Він висловлював думку про те, що в багатонаціональних державах повинні враховуватись інтереси всіх націй, а не лише вибраних. М.Драгоманов вважав абсурдом існування "державної національності і державної церкви[119]. У суспільно-політичному мисленні для М.Драгоманова визначальним фактором була ліберальна ідея, яка базувалась на переконанні в тому, що основною одиницею суспільства є особа, *добробут і щастя якої є вищим критерієм суспільного розвитку.* Він вважав, що постійною втратою народом *свободи є хибність її відновлення шляхом зміни форми державного правління.* Держава за своєю суттю є інститут, який заперечує свободу індивіда.

Вчений писав, що демократія вироджується в аристократію, аристократія в монархію та тиранію. *Всі спроби замінити суспільне життя шляхом реформування "з верху", через зміни форми державного правління, не можуть вирішити головної проблеми - повернути людям втрачену свободу.* Саме тому, *замість ідеї "народоправства" Драгоманов, як остаточний ідеал організації суспільного буття, висовує ідею "безначальства"*[120]. В цілому його суспільно-політичний ідеал, на думку В.Г.Сокуренко, характеризується як анархістський, якщо враховувати його принципово негативне ставлення до держави як інституції. Він схилявся до ідеалу П.Прудона (1809-1865): федерація вільних спілок вільних людей, а до анархізму М.О.Бакуніна і П.Н.Кропоткіна він ставився негативно, зазначаючи, що вони не розуміли необхідності держави, яка формується з народного життя[121]. М.Драгоманов вважав, *що стратегічна мета розвитку людства - забезпечення якнайкращих умов для вільної самореалізації особистості, виходячи з того, що всі люди прагнуть не лише до задоволення своїх особистих потреб та інтересів, а й спілкування та й об'єднання, де ці інтереси можуть*

бути реалізовані. Основними формами таких об'єднань є громада і товариство, які протистоять державі, як добровільні форми насильницьким. Громада - це не просто добровільне об'єднання людей, а об'єднання вільних людей. Громадський устрій, на думку вченого, є найоптимальнішою формою поєднання особистих та групових інтересів. Анархічні ідеали привели М.Драгоманова до федералізму. Це найвідоміша частина його суспільно-політичної філософії. Його федералізм був універсальним принципом подолання автономізації суспільства[122].

Розглядаючи суть права, М. Драгоманов зазначав, що закон і право є вираз всезагальної волі народу, і лише на цій все загальності може бути побудований закон. В центрі будь-якої політичної системи він ставив політичні свободи та пропагував рівність всіх перед законом. У зв'язку з цим він приділяв значну увагу боротьбі з бюрократизмом і централізацією. М.Драгоманов наголошував на тому, що право повинно закріплювати політичні свободи. А тому політична боротьба - це боротьба за право, за закон. Мислитель вважав, що визначальною характеристикою державної форми є державний устрій. Тут він був федераліст і швейцарську федерацію вважав близькою до ідеалу. Федералізм у трактуванні М.Драгоманова є не тільки, і навіть, не стільки формою територіального устрою, скільки головний способів взаємозв'язку політичних суб'єктів (індивід, їх об'єднання, держави, міждержавні союзи тощо) - сутність якого полягає у рівноправності. Лише рівноправні суб'єкти політичної взаємодії можуть так узгоджувати свої інтереси, щоб не порушувати прав і свобод один одного та уникати насильства. У М.Драгоманова федералізм був системою не лише соціальною, але й політичною, культурною і навіть моральною[123]. Він вважав, що ріст освіти й ініціативи веде до соціальної справедливості і федерація втрачає свої державні функції і переходить до адміністративної автономії й децентралізації. Певного значення М.Драгоманов надавав самоуправлінню як формі влади, яка сприяє економічному і культурному розвитку. Фактично, М. Драгоманов уперше розробив в українській суспільній думці концепцію федералізму. Він зазначав, що політичні свободи неможливі без самоуправління громад.

У національному питанні М.Драгоманов був космополітом і писав, що відкидає не національність, а націоналізм, який себе протиставляє людяності[124]. *Вчений був переконаний, що епоха державної організації міжлюдських відносин закінчується і в не дуже*

віддаленому майбутньому її замінять інші, більш наближені до потреб та інтересів кожного індивіда форми співжиття людей. Він був рішучим противником абсолютизації ролі насильства, яке є ґвалтуванням особистості[125].

М.Драгоманов не заперечував певної ролі соціальної революції в історичному розвитку суспільства, але віддавав перевагу еволюційним методам діяльності політичних сил, політичних партій і рухів, вважав, що політичною просвітою і пропагандою можна добитися більшого успіху, ніж кривавими повстаннями. Він зазначав, що одним із гарантів національного відродження українського народу є завоювання державності. Акцентуючи увагу на об'єктивних причинах загрози денаціоналізації українського народу, М.Драгоманов недооцінював суб'єктивний фактор - намагання народу досягти ідеалу національного державного суверенітету, незалежності України[126].

Близькими до поглядів М.Драгоманова були погляди С.О.Подолинського (1850-1891) на походження й суть держави й права. На відміну від Драгоманова він вважав, що заміна самодержавства повинна відбутись революційним шляхом. Він детермінував залежність влади, права і свободи від рівня господарської самостійності і розвитку продуктивних сил. Вслід за засновниками марксизму він вітав поєднання законодавчої, виконавчої і судової влади, тобто був прихильником диктатури, але виступав проти революційного терору. Поняття "політика" він трактував як сукупність практичної суспільної діяльності, яка торкається зовнішньої форми суспільного життя і спрямована на зміцнення та розвиток державного ладу в суспільстві. Він підтримував марксистську думку про відмирання держави, коли політика буде спрямована на внутрішній зміст суспільного життя[127].

С.Подолинський вважав, що в основі історичних форм людського співжиття лежать форми суспільної організації праці. Появу класового суспільства та держави не стільки зумовлено не стільки поділом праці, скільки узурпацією влади і зовнішніми завоюваннями[128]. Ідеалом суспільного ладу для С.Подолинського була громада, трактування якої дещо відрізнялась від М.Драгоманова. Для нього громада - це колективна власність на засоби виробництва, без чого вона перетворюється лише в декларацію. Але утворення громади на цих засадах здійснюється на добровільних умовах. Громада - це орган самоврядування народу, політична основа демократичної держави, яка не обмежується ні територією,

ні чисельністю населення. У різних громадах форми організації співжиття їх членів можуть різнитися, а закон, який регулює співвідношення між людьми, відімре і буде замінений звичаєвим правом. Спільними для всіх громад мають бути лише технічні норми, що забезпечують адекватність обміну продуктами праці[129].

Поєднання в громаді законодавчої, виконавчої і судової влади С.Подолинський вважав можливим і необхідним тому, що громада виступає виразником інтересів усіх своїх членів. Загроза узурпації влади та її концентрації в майбутньому втратить свою актуальність. Адже максимально будуть використовуватись форми безпосередньої демократії. Він не був категоричним противником держави і політичної влади, а розраховував на докорінну зміну суті держави - із засобу класового насильства вона мала перетворитися на механізм узгодження інтересів всіх членів суспільства. Її спрямування мало змінитись докорінно: замість забезпечення власного існування, вона повинна зосередитись на забезпеченні конкретних інтересів своїх громадян[130]. Ідеї С.Подолинського перегукуються з висновками В.І.Вернадського (1863-1945) і його концепцією ноосфери та людської думки як планетарного явища. Категорія "праця" завжди привертала увагу представників філософської та суспільно-політичної думки в XIX ст. Її інтерпретація зводилась до економічних чинників, як спонуки у створенні вартості і зростання національного багатства. С.Подолинський на цю проблему дивився під іншим кутом зору. Він осмислював "працю" як фізичну енергетичну економіку, згідно з якою "праця" є одним з мислених різновидів загальної світової енергії. Функція розуму полягає тут у регулюванні господарського життя та організації енергетичних потоків з метою перетворення світу[131].

Соратником М.Драгоманова і С.Подолинського був український демократ О.Терлецький (1850-1902), який скептично ставився до всіх революцій, які відбулись до 1848 р., і на його думку вважав, що лише спільна боротьба селянства і пролетаріату спроможна кардинально змінить умови життя. Саме йому належить одна із перших розробок ідеї возз'єднання українських земель лише тоді, коли будуть поєднані національно-визвольні рухи України[132]. Його суспільно-політична концепція була близькою до марксистської і базувалась на трактуванні політики, як феномену суспільного життя. Він наголошував, що в соціалістичному суспільстві відпаде потреба в територіальній організації держави, а політика буде спрямована на внутрішній зміст громадського життя.

М.Драгоманов, С.Подолинський і О.Терлецький зробили значний вплив на подальший розвиток суспільно-політичної думки. Під їх впливом формується галицька демократія з її видатним представником Іваном Яковичем Франком (1856-1916). Він був прихильником соціалістичних ідей, але не підтримував ідею диктатури пролетаріату, акцентуючи увагу на загальнолюдських, а не класових цінностях. І. Франко вважав федерацію найоптимальнішою формою організації життя суспільства. Він думав про проведення політики виробничого кооперування, що мало призвести до ліквідації усіх класових різниць. Він боровся за забезпечення людських прав. І.Франко притримувався погляду, що суспільне життя є прямим продовженням природного розвитку людського роду, адже природа вказала шлях суспільному життю, а люди лише свідомо вдосконалюють форми суспільного життя і свою сутність. Природу права і політичної влади він виводив із великої сили звичаїв та дотримання спеціальних правил поведінки. На його думку держава з'явилась внаслідок розподілу між людьми деяких функцій суспільної діяльності[133].

Під "всесвітньою революцією" Іван Франко розумів "не всесвітній бунт бідних проти багатих, не всесвітню різанину", а "великий ряд таких культурних, наукових і політичних факторів… які змінюють всі тогочасні поняття, основу і цілий розвиток, у якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу"[134]. Вбачаючи в соціальній революції докорінне перетворення всієї системи соціально-економічних і політичних відносин, І. Франко підкреслював і те, що соціальна революція не має обов'язково приводити до "всесвітньої різні", що є результатом тиранії та жорстокості панівних сил, низького рівня матеріального та духовного розвитку суспільства.

Далекий від думки, що в умовах капіталізму вже усунена будь-яка можливість насильства, кровопролиття у здійсненні революції, Іван Франко підкреслював, що така можливість є, але реальність її здійснення може зменшуватися з подальшим матеріальним і духовним прогресом суспільства, та з прогресом суспільства, з розширенням матеріальної і духовної сфери можливість у мирному завершенні революції зростає[135]. Цікавими були думки І.Франка про людський прогрес і доктрину лібералізму. Він критикував лібералізм за формальне дотримання права, але у той самий час достатньо високо цінував деякі його основні риси - свободу особи, демократичні права. І. Франку була близька революційна тактика, він не був прихильником політичного компромісу та політичних поступок[136].

І.Франко сприйняв ідею К. Маркса про відмирання держави та політики, які замінить діяльність громад. Об'єднані великі народності або зв'язки зможуть за власною згодою улагоджувати можливі міжнародні суперечки, вести через обраних справи міжнародного обміну та ін. На тому і завершиться вся влада в суспільному устрої. Кожна громада спілкується з іншими заради спільної праці і здійснення спільних будов, що їх не в силі здійснити одна громада, що становитиме правдиве братерство (федерацію) і тільки така спільність може забезпечити лад і добру злагоду між громадянами. Громадівсько-федеративний принцип визначає відносини між общинами, об'єднаннями та народами. Федерація зберігає і захищає найширшу і найповнішу автономію особи, общини, народу. Пізніше І.Франко змінив акценти. Не відкидаючи федералістські відносини, він вважав, що федерація може бути плідною між самостійними державами, підкреслюючи, що пропоновані концепції не можуть бути панацеєю від усіх лих і не можуть бути реалізовані в запропонованому вигляді, але сприятиме пошуку шляхів вирішення проблем.

З таких позицій розглядається ідея "народної держави", висловлена в теорії німецьких соціал-демократів, але до неї І.Франко проявляє скепсис. В контексті виникнення людського суспільства І.Франко розглядає природне право і суспільний договір. Соціокультурна національна структура має стати здатною до успадкування "загальнолюдських культурних здобутків, без яких жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може відбутися". І.Франко вважав, що "окультурення" української нації має відбуватися у двох основних напрямах: окультурення зсередини, тобто залучення нових поколінь до кращих надбань народу, розвиток етносу за рахунок акумуляції власної національної спадщини; окультурення зовні, тобто асиміляція культурних цінностей інокультур за рахунок максимально широких зв'язків українського народу з іншими народами[137].

Значною постаттю в українському суспільно-політичному житті був Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934). Наслідуючи ідею М.Костомарова, він запропонував вивчати історію народу, а не держави, оскільки держава відіграє вторинну роль по відношенню до економіки, культурних і національних факторів. Він був прихильником федералізму, як найбільш доцільного державного союзу народів. Національно-територіальну автономію М.Грушевський розумів як широку децентралізацію держави з організа-

цією самоуправління в національних територіях. Принцип такої автономії він пропонував покласти в основу всіх територіально-громадських організацій, починаючи з сільської общини. Центральній же владі залишалось займатись нормуванням загальних основ державного громадського устрою”[138].

Концепція М.Грушевського полягає в тому, що суспільно-політичний прогрес однаково визначався біологічними, економічними та психологічними факторами. Суспільний розвиток полягав у певному чергуванні двох протилежних інстинктів - колективістського та індивідуалістського. Політичну владу, джерела, що її визначають (релігійні культи, матеріальний добробут тощо) він розуміє як природне, соціальне явище. Він пропонує схему історичного процесу в Східній Європі, що розробляв, насамперед, під кутом розвитку історії української державницької ідеї. На початку 1918 р. М.Грушевський перейшов до ідеї національної незалежності та суверенітету України, її самостійності[139].

Одним із найяскравіших діячів “молодшого” соціал-демократичного покоління галицьких народовців був Юлій Бачинський (1870-1937). Він вважав, що боротьба між націями в умовах капіталістичного суспільства, лише прикриття конкурентної боротьби між різними групами буржуазії, спочатку вона маскується ідеєю захисту національної мови та культури і набирає все більшого характеру. На зміну просвітницьким лозунгам приходять ідеї політичної автономії, а потім і політично-державного сепаратизму. Він вважав, що саме буржуазія, на тому етапі історичного розвитку української нації може бути виразником національних інтересів[140]. Він був одним із засновників австромарксизму і україномарксизму. Він вперше поєднав соціалістичну і самостійницьку ідею. Його відмова від пропаганди ідей інтернаціоналізму не свідчила про перехід на позиції шовінізму[141].

Отже, українська суспільно-політична думка XIX ст. - початку XX ст., напередодні революційних потрясінь розвивалась у двох напрямках: революційно-демократичному і еволюційно-демократичному; у напрямку боротьби за незалежність, пропаганди федералізму, що на практиці було застосовано в XX ст., розбудило суспільно-політичну свідомість українського народу, перетворившись у частину нашої історії.

10.5. Українська суспільно-політична думка в 10-30-ті рр. XX ст.

На початку XX ст. в Україні посилюється суспільно-політичний рух. Виникають політичні партії, народжуються нові суспільно-політичні рухи, що об'єднують прогресивні сили українського народу. Визрівання демократичної революції було важливою обставиною, що прискорила процес політичної активізації мас, політичної організації національної української буржуазії. Багато політичних партій і рухів ставили метою створення суверенної держави Україна. Проблеми державності українського народу займають суттєве місце в процесі української національно-демократичної революції в 1917-1920 роках. У той час існувала певна свобода суспільно-політичної думки.

Представники прогресивної інтелігенції: вчені, письменники, політичні діячі, - Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Роман Роздольський, Борис Крупницький, В'ячеслав Липинський, Павло Христюк, Микола Хвильовий, Ю.Коцюбинський, Володимир Затонський, Павло Любченко та ще багато інших розробляли проблеми державності в Україні, відстоювали ідеї її соборності і суверенності. Погляди прогресивної інтелігенції і політичних діячів відображали інтереси та наміри широкого спектру політичних сил - від ліберально-демократичних, націоналістичних до соціалістичних. В умовах становлення і зміцнення радянської влади дедалі більше посилюється тоталітаризм, забарвлений по суті легалізованим російським шовінізмом. Розпуск у 1925 р. Української комуністичної партії ("боротьбистів") - легально існуючої політичної партії, що виступала за суверенітет України привело до переміщення ідеї особистості, суверенності і державності України в діаспору, за кордон.

У самій же Україні ще в 20-ті роки намітилась тенденція до повної політизації громадського наукового життя. Наявність цієї тенденції дало змогу виділити в історії української суспільно-політичної думки два етапи: перший - з початку 20-х років - до початку 30-х, другий - 30-ті роки. У рамках першого етапу суспільно-політична думка розвивалась в економічному і суспільно-політичному контексті практичної реалізації непу, коли чітко були сформовані основні постулати марксистського підходу до суспільно-політичних наук.

На XII Всесоюзній партконференції РКП(б) у 1922 р. був визначений напрямок для проведення лінії "войовничого матеріа-

лізму" та всієї ідеології революційного марксизму. На другому етапі, після публікації "Короткого курсу ВКП(б)", суспільно-політична думка зводиться до апологетики командно-адміністративної системи, авторитаризму сталінського політичного режиму. В Україні відкривається низка наукових установ для теоретичного збагачення марксизму-ленінізму та пропагування його ідей. У вузах почали викладати суспільно-політичні дисципліни. У цей період з'явився ряд праць з історичного матеріалізму, який розглядався як методика і теорія вивчення явищ суспільного життя. У першу чергу вивчались такі проблеми, як співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин, суспільно-економічних формацій, економічного базиса та його надбудови. Значна увага приділялась класовій боротьбі, диктатурі пролетаріату, державі і праву, критиці буржуазної ідеології. Але й у цей час з'явилась низка оригінальних ідей.

Володимир Винниченко (1880-1951) упродовж життя залишався соціалістом, однак негативно ставився до соціалізму в радянсько-більшовицькому варіанті. Він вважав, що соціалізм можна побудувати лише поступово, еволюційно, реформами. В.Винниченко запропонував свій варіант побудови соціалізму, який він назвав "колектократією". Суть його полягає в поєднанні еволюційного й революційного шляхів переходу до соціалізму. За його переконанням необхідно мирним шляхом розпочати перетворення приватної власності на засоби виробництва на колективну, саме на колективну, а не на державну. Соціалізм - це кооперація. Не націоналізація, а соціалізація, або колектократизація - організація промислових, сільськогосподарських, торговельних, фінансових та інших кооперативів - приведе до соціалізму. В.Винниченко був готовий відмовитися від національної незалежності на користь соціалізму.

Обґрунтовуючи необхідність перебування України у складі Російської федерації, він наголошував на історичних, економічних і культурних зв'язках України з Росією. Перебуваючи в еміграції, Винниченко змінив свої погляди на українську державність, вказуючи на нерівність у відносинах між українською і російською націями. Найповніше відродженню української нації сприятиме режим національно-української радянської соціалістичної влади. Тому В. Винниченко високо оцінював сам факт існування української державності у вигляді Української Соціалістичної Радянської Республіки[142].

Наприкінці XIX - на початку XX ст. в українській суспільно-політичній думці переважали ідеї соціалізму. Лібералізм в Україні не набув такого поширення, (зокрема ідеї Михайла Драгоманова, Богдана Кістяківського (1868-1920) та Михайла Туган-Барановського (1865-1919) та ін.) як у країнах Західної Європи. Більш помітне місце в історії української суспільно-політичної думки посідають ідеї консерватизму, які особливо активізувались у XX ст. Це було спричинено існуванням у 1918 р. гетьманату П. Скоропадського, необхідністю обґрунтування його політико-правових підстав.

Найбільш яскравим представником цього напряму суспільно-політичної думки був видатний український філософ та історик В'ячеслав Липинський (1882-1931). Він вважав, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує націю від економічного розпаду та кривавої анархії. Лейтмотивом творчості В.Липинського є слова: "Ніхто нас не хоче бачити в Європі… сильною державою…Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути"[143]. В.Липинський вважав, що тільки демократія може стати твердою опорою державності. Аналізуючи причини невдачі української національної революції 1917-1920 рр., він був розчарований національною елітою, яка розуміла демократію як необмежене народовладдя під проводом рад і отаманів, а виявилася нездатною вирішити нагальні проблеми державного будівництва. Тому найкращою формою держави для України він вважав конституційну монархію.

Ідея монархії виступає консолідуючим чинником українського суспільства, вона відповідає державницькій традиції, започаткованій Б.Хмельницьким. Це має бути трудова, правова і спадкова монархія на чолі з гетьманом. Основними підвалинами, на яких має засновуватися українська монархія, В.Липинський називає аристократію, класократію, територіальний патріотизм, український консерватизм і релігійний етнос. Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними й суспільними справами здійснює аристократія - найкращі представники нації, незалежно від їх соціального походження. Статичну складову представляють шляхта і хліборобський клас, але аристократія повинна поновлюватися, інтегруючись з іншими соціальними верствами. Такі особливості формування аристократії забезпечують представництво у її складі всіх суспільних класів і станів. У результаті аристократія виступає

як класократія - влада найкращих представників усіх суспільних класів і станів, яка забезпечує єдність нації і заперечує буржуазний парламентаризм, соціалізм і націоналізм, які роз'єднують націю за партійною, класовою і етнічною ознаками.

Нація у В.Липинського визначається як політична спільність, що включає в себе усіх громадян держави, незалежно від їхньої етнічної належності. Забезпеченню єдності нації слугує й територіальний патріотизм - усвідомлення своєї території, любов до своєї землі, почуття єдності та співпраці між усіма її постійними мешканцями, незалежно від їх походження, соціально класової та етнічної належності, віросповідання. Консервативні елементи (верхні соціальні верстви громадянства), що несуть у собі стародавню політичну культуру й традиції державного життя, здатні приборкати анархію і свавілля. Важливою умовою побудови держави Липинський вважав її релігійну єдність. Тільки християнська етика спроможна створити моральний клімат, необхідний для державного будівництва. Релігія може примирити українство, але він застерігав проти церкви, пристосованої до політичної кон'юнктури. В.Липинський наголошував, що географічне положення України, історичне минуле, економічні інтереси вимагають економічного і воєнного союзу суверенної Української держави з Росією і Білоруссю[144].

Державницької концепції дотримувався і Стефан Томашівський (1875-1930). Вона ґрунтується на ідеї особливої ролі Галичини та уніатської церкви в українському державотворенні. Основними чинниками, на яких базується його концепція, є земля, нація і держава. Другим важливим чинником є процес формування української нації. Становленню самостійної української держави мають сприяти територіальний патріотизм і **національна ідея**. *Відсутність об'єднуючої національної ідеї була однією з причин втрати Україною державності.* Якщо ця форма є недосяжною, *то необхідно спрямувати всі зусилля на формування національної ідеї, яка містила б такі економічні, соціальні, культурні й моральні цінності, котрі дали б можливість утворити незалежну державу.*

С.Томашівський доводив, що традиції українського народу, наявність внутрішніх розбіжностей між провідниками та станами українського суспільства зумовлюють необхідність впровадження в Україні монархічної форми правління як такої, що найкраще сприяє утвердженню авторитету і порядку. Монархія, на його думку, є сумісною з демократією. Не заперечував він і прийняття для України республіканського ладу. Коли республіканська форма прав-

ління утвердиться шляхом еволюції з традиційної монархічно-гетьманської форми, вона може бути прийнятною для України[145].

Український військовий діяч та історик Василь Кучабський (1895- 1945) теж вважав монархію найбільш придатною формою державного правління для України. Особливу роль у заснуванні монархічної держави була покликана відіграти провідна верства, сформована з "людей військового духу і організації", з огляду на втрату іншими суспільними верствами здібностей і можливостей стати на чолі державотворення. Ця концепція дістала назву "позитивний мілітаризм". В.Кучабський поділяє ідеї В.Липинського та С.Томашівського про те, що справу створення української держави може вирішити не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а формування психологічного складу нації на певній території її проживання. Необхідною умовою цього є державотворча національна ідея. Для початку потрібен своєрідний український П'ємонт, який зможе організувати решту України на визвольну боротьбу. Він мріяв, що роль П'ємонту відіграє Галичина. Формування з землевласників провідної верстви суспільства, на його думку, є одним із головних завдань українського консерватизму. Ця верства несе відповідальність за державну справу та гарантує стабільність її внутрішнього устрою[146].

Яскравими представниками українського націоналізму були Микола Іванович Міхновський (1873-1924), Дмитро Іванович Донцов (1884-1973) і Микола Сціборський (1897-1941), які вважали, що до революції 1917 р., коли Україна отримала реальний шанс здобути політичну самостійність, нація прийшла ідеологічно непідготовленою, а найголовніше - неготовими виявилися її провідники, які часто поступалися національними інтересами на користь соціальних демагогів. Вони вважали за свій обов'язок формувати національну свідомість українського народу, всебічно сприяти усвідомленню ним необхідності здобуття незалежної державності. Однак при цьому вони негативно ставилися до деяких інших народів, особливо російського, у тій чи іншій формі пропагували ідею національної винятковості українців.

Микола Міхновський вважав, що головною проблемою української нації є відсутність провідної національно-свідомої верстви - інтелігенції. Він висував ідею національного солідаризму, яка має об'єднати окремі частини нації в єдине ціле. М.Міхновський був одним із авторів конституційного проекту, за яким Україна мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом -

Радою представників і Сенатом. Парламентські вибори мали відбуватися з урахуванням національно-економічних особливостей дев'яти вільних і самоуправних земель. Передбачалися широкі громадянські свободи, суд присяжних, націоналізація землі за викуп і розподіл її за національною ознакою. Для М.Міхновського розв'язання національного питання мало передувати вирішенню питання соціального[147].

Філософським фундаментом поглядів Дмитра Донцова був ідеалізм. Відповідно до своєї філософської позиції мету існування нації він убачав не в матеріальних, а в духовних благах. Ідея добробуту й матеріального блага приноситься ним у жертву ідеї честі та слави, благополуччя одиниці - величі нації в цілому, тому що тільки в межах національного організму існують і творяться духовні цінності. Він заперечував традиційний український націоналізм XIX ст. за раціоналізм, лібералізм і соціалізм, федералістичні та автономістичні ідеї і сформулював концепцію нового - інтегрального, або чинного, українського націоналізму. Вихідною ідеєю інтегрального націоналізму є ідея переорієнтації українства на Захід, відхід його від Росії, як несумісного з нею за історичними політичними традиціями, національними звичаями, способом життя.

Д.Донцов зазначав, що починаючи з XVIII ст. Європа поділяється на дві частини, в одній з яких панувала воля, а в іншій - інтелект. Українські політичні мислителі та діячі XIX ст. апелювали до інтелекту, тому й не досягли успіху в національній боротьбі. У XX ст. назріла потреба в такому націоналізмі, головною рушійною силою якого були б не інтелект, а воля як інстинктивне прагнення нації до життя, влади і панування. Націю Д.Донцов розумів як об'єднання мільйонів воль довкола спільного ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона дістала у спадщину від батьків.

Боротьба за формування нації і державну незалежність повинна ґрунтуватися на романтизмі, фанатизмі та аморальності. Романтизм є догматичним, релігійним за своїм характером відчуттям, що в історії часто постає у формі різних легенд і міфів. Фанатизм випливає з релігійного характеру догматизму, бо віруючі дивляться на свої ідеї як на правду, обов'язкову для всіх. Фанатизм є аморальним, він суперечить буденній моралі, оскільки звичайні люди керуються у своїх діях не загальнонаціональними, а передусім власними інтересами, що виправдовує існуюча мораль. Аморальність у політиці означає можливість використання будь-яких

засобів для досягнення політичних цілей. Маси не можуть творити державу, оскільки їх покликанням є фізична праця, і вони прив'язані до землі як до засобу виробництва. Це люди земних інтересів і земної праці, які приносять суспільству користь тим, що сумлінно виконують своє призначення. Правляча ж верства - це аристократи духу, для яких земля - передусім арена боротьби й захисту інтересів усього суспільства. Аристократ б'ється за землю й віддає за неї своє життя; межі своєї землі він встановлює не плугом, а мечем. Для приналежності до провідної верстви необхідні шляхетність, мудрість та мужність. Д.Донцов рішуче заперечував ідею федералізму і виступав за повну незалежність української держави у формі селянської дрібнобуржуазної республіки. У 20-30-х рр., коли в Європі поширювалася фашистська ідеологія і в деяких країнах були встановлені фашистські режими, ідеї Д.Донцова набули популярності в середовищі галицької молоді. Його націоналізм став ідеологічною основою програми Організації українських націоналістів (ОУН).

Свою модель майбутньої української держави, заснованої на ідеях націоналізму, запропонував один із лідерів ОУН Микола Сціборський, який був автором політичної доктрини націоналізму. Вона ґрунтується на концепції національної революції, яка мала проводитись лише українською нацією. Рушійною силою революції мало бути селянство. Підставою революції мали стати гасла приватної власності на землю, загальної солідарності усіх свідомих сил України. Він сформулював концепцію націократії як альтернативної їм форми держави. За його визначенням, націократія - це режим панування нації у власній державі.

М.Сціборський заперечував право політичних партій на участь в управлінні державою і вважав диктатуру оптимальним засобом здійснення державної влади на час національної революції. Опорою політичного режиму мала стати революційна націоналістична організація, яка виконувала б диктаторські функції. На думку М.Сціборовського націократія є своєрідним поєднанням елементів політичної доктрини фашизму та президентської форми республіканського правління[148].

Паралельно з націоналістичним напрямом в українській політичній думці сформувався і розвивався націонал-демократичний напрям. Зародився він у Галичині наприкінці XIX ст. і був пов'язаний насамперед із державницькими ідеями І.Франка та Ю.Бачинського. Згодом націонал-демократизм набув певного поширен-

ня серед діячів Наддніпрянщини, які до революційних подій і боротьби за українську державність у 1917-1920 рр. перебували в основному на соціалістичних позиціях і поступово еволюціонували від ідеї федералізму до ідеї національно-державної незалежності. Яскравими представниками цього напрямку були Станіслав Дністрянський (1870-1935), Володимир Старосольський (1878-1942) та Ольгерд Борковський.

Отже, розвиток суспільно-політичної думки княжої доби характеризується відсутністю цілісних концепцій, нерозривним зв'язком з політичними концепціями Візантії, які переплітались з релігійними та етичними поглядами. Державні, церковні діячі та літописці окреслили основні проблеми взаємовідносин світської та духовної влади, внаслідок чого виділилось дві концепції: одна визнавала примат духовної влади, а друга передбачала сильну князівську владу. Легітимність князівської влади Рюриковичів обґрунтовувалась її договором з народом і визнання принципу старшинства у наслідуванні владних повноважень.

У період перебування України під владою Литви та Польщі суспільно-політична думка розвивалась в руслі гуманістичної традиції, з розробкою концепцій природного права, пріоритетності права і закону над рішенням монархічної влади. Порушувались питання демократизації церкви і суспільства.

У період козацько-гетьманської держави суспільно-політична думка України найбільш яскраво була представлена поглядами просвітників на державу і церкву, з розробкою правових основ української державної автономії під протекторатом Росії Польщі.

У руслі просвітницького напрямку розвивались концепції освіченого абсолютизму, згідно з якою влада монарха, передана йому народом внаслідок договору[149].

У суспільно-політичній думці XIX-XX ст. виділяються демократично-народницький, соціал-ліберальний, консервативний, націоналістичний, націонал-державницький, націонал-комуністичний.

Українська політична думка історично вирізнялася з поміж інших практичною відсутністю чистих ідеологічних концепцій.

Демократично-народницька концепція витворена цілою низкою фахівців, серед яких найвідоміші Михайло Грушевський, Сергій Шелухін, Ростислав Лащенко. Домінантою даного підходу було визнання народу (селянства) найголовнішою цінністю. Саме навколо цієї ідеї та концепції представницької демократії з елементами прямої демократії будувалися версії перебудови суспіль-

них порядків українськими народниками. Для них було властиве поєднання: ліберал - демократ - соціаліст. Навіть комуністичні концепції не набули в політичній думці України екстремізму та насильницького забарвлення, залишаючись цілком поміркованими.

У спектрі лівого центру функціонували три доволі вагомі в українській суспільно-політичній думці підходи (народництво, лібералізм та український комунізм) і саме вони спричинили до формування та осмислення теорії соціальної демократії. Водночас головною проблемою історичного підходу є практична відсутність соціально-економічних розробок в дослідженнях українських вчених та політиків минулої доби.

Ліберальні ідеї в Україні були також безпосередньо пов'язані з соціальними та розглядалися в національному контексті. Консерватизм і націоналізм української суспільно-політичної думки набув радикального спрямування, але з тими ж самими невирішеними проблемами, що й у представників народницької, соціал-демократичної та ліберальної концепцій.

Український консерватизм ґрунтувався на ідеях домінування держави в національному і соціальному розвитку. Ця суспільно-політична течія пропагувала концепцію побудови монархічної держави з принципом територіального патріотизму, пріоритету приватної власності, провідної ролі аристократії і вирішальної ролі моральних і релігійних чинників у суспільному розвитку.

Націоналістичний напрямок започаткував ідеї національної незалежності, якої потрібно досягати силовими методами. Прибічники цієї ідеології пропагували етнічний принцип формування нації. Для інтегрального націоналізму характерним був волюнтаризм, антидемократизм елітарність кастового характеру. Характеристикою демократичного напрямку націоналізму було прагнення забезпечити панування нації у власній державі за допомогою влади соціально корисних верств населення[150].

Представники національно-державницької ідеології обґрунтували принцип самовизначення нації в етнічних кордонах у формі національно-демократичної держави, допускали участь України у федеративних чи конфедеративних об'єднаннях, а також заклали розуміння політичної нації як синтезу ідей психокультурної спорідненості людей, держави і території.

Поява націонал-комунізму зумовлювалась нерозривним зв'язком попереднього національного руху із соціалізмом і порушенням державних та національно-культурницьких прав України

з боку більшовицької Росії. Представники націонал-комунізму визнавали комунізм прогресивним ладом, в рамках якого можна реалізувати національно-державницький ідеал[151].

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні риси суспільно-політичної думки Київської Русі?
2. Яких Ви знаєте найвідоміших представників українського гуманізму?
3. Що властиво для суспільно-політичної думки в Україні в XVI-XVII ст.?
4. Яка особливість ідей українського просвітництва?
5. Яка сутність теорії "просвітницького абсолютизму" Ф.Прокоповича?
6. Хто обґрунтував ідею підпорядкування церкви державі?
7. Які характерні риси суспільно-політичних ідей Г. Сковороди?
8. Яких видатних українських просвітників Ви знаєте?
9. Які основні тенденції української суспільно-політичної думки Ви знаєте?
10. Які провідні суспільно-політичні ідеї М. Костомарова Ви знаєте?
11. Які ви знаєте основні напрями суспільно-політичної теорії М.Драгоманова?
12. Яка суть ідеї "безначальства" М. Драгоманова?
13. Яка стратегічна мета людства визначена М. Драгомановим?
14. Яких видатних українських прихильників федералізму Ви знаєте?
15. Які особливості суспільно-політичної концепції С.Подолинського?
16. Якої суспільно-політичної концепції дотримувався І.Франко?
17. У чому полягало протиріччя суспільно-політичної концепції В.Винниченка?
18. Які основні риси суспільно-політичної концепції В.Липинського?
19. Які течії в українському націоналізмі Ви знаєте?
20. Яка особливість націоналістичної концепції Д.Донцова?
21. Які Ви знаєте напрями в українській суспільно-політичній думці в XIX-XX ст.?

РОЗДІЛ 11. СУЧАСНІ СВІТОВІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ

На суттєву увагу заслуговують сучасні світові концепції про націю і національний рух. Сучасна соціологічна концепція нації базується на веберівському вченні про націю. Д.Бітем виділив у ній три елементи: 1) нація існує тоді, коли є певні об'єктивні ознаки, які відрізняють один народ від інших (мова, територія тощо); 2) ці ознаки мають суб'єктивне втілення: члени спільноти сприймають їх як духовну цінність, завдяки чому виникає почуття внутрішньої єдності в протиставленні з іншими групами; 3) ця єдність, або почуття спільності, втілюється в автономних політичних інститутах чи оформлюється як вимога створення таких інститутів. Загалом, національне почуття, за М. Вебером, - це почуття належності до унікальної, неповторної і часом "вищої", престижної групи. Найменш важливими для розуміння суті поняття "нація" він вважав "расово-біологічні" чинники, спільність біологічного походження, хоча й визнавав наявність фізичних і психічних відмінностей між різними націями[152].

Незаперечним вважається той факт, що елементи цієї концепції, не обов'язково запозичені з неї, трапляються і в теоретичних розробках ідеологів-практиків (К.Каутським, В.Ленін, Й.Сталін та ін.), і в роботах науковців (К.Дойч, Е.Ґелнер, Б.Андерсон та ін.), які намагалися осмислити феномен нації і націоналізму в рамках ідеологічних доктрин або наукових дисциплін. Безперечно, М.Веберу вдалося теоретично осмислити тогочасні погляди з національного питання.

Комунікативна теорія нації і націоналізму сформувалася у 1950-ті роки під впливом інтенсивного розвитку соціологічних досліджень. Найбільш повно і чітко вона була сформульована професором Масачусетського технологічного інституту Карлом Дойчем. Основу теорії К.Дойча становлять кілька базових принципів, спільних для всіх прихильників "комунікативної" теорії нації (Д.Лернер та ін.). Передусім, вона є модерністською. Націоналізм розглядається в ній як необхідний елемент і одна з головних умов процесу модернізації (переходу від традиційного суспільства до модерного), відповідно й нація у цій схемі - модерний феномен. Визначальною рисою процесу модернізації є зростання комунікативних можливостей суспільства - здатності його членів створювати, зберігати й передавати інформацію, за допомогою спільної

для них знакової системи (мови). Це, у свою чергу, створює передумови для становлення модерних, національних культур і відповідних спільнот - націй. Цілком очевидно, що ця теорія має функціоналістський характер: "нація" визначається не за набором певних ознак (територія, мова тощо), а за певними функціональними можливостями - у даному випадку комунікативними. І, зрештою, "комунікативна" теорія нації і націоналізму є відверто євроцентристською.

Одне з базових понять у системі теоретизувань К.Дойча - взаємна відповідність, "компліментарність", здатність елементів певної структури взаємно доповнювати, замінювати одне одного. Спільнота, яка претендує на власну спільну історію є спільнотою компліментарних способів і засобів спілкування, комунікації. Вона виконує необхідні для її існування суспільні функції, які, крім усього іншого, полягають у продукуванні, зберіганні, поширенні інформації. Компліментарність або комунікативна ефективність забезпечує такий рівень функціонування комунікативних здатностей і засобів, який, власне, є необхідним для того, щоб великий людський колектив являв собою єдність, спільноту як таку.

Швейцарці можуть розмовляти чотирма різними мовами, проте вони являють собою єдину націю, оскільки кожен із них має певний набір звичок, нахилів, символів, способів соціальної поведінки, особистих асоціацій, які всі разом дають йому можливість найефективніше спілкуватися саме з швейцарцями, аніж, скажімо, з німцями чи французами, які також розмовляють мовами, уживаними у Швейцарії. *По-перше,* наявність спільного комунікативного простору зумовлює внутрішню єдність спільноти. Люди можуть належати до "позанаціональних" спільнот: класів, професійних груп, кланів тощо, і саме у межах цих спільнот їх об'єднує відповідний тип компліментарності. Компліментарність комунікативних навичок є першою передумовою внутрішньої єдності народу.

Другою передумовою є компліментарність суспільних та економічних навичок і схильностей (способу організації праці та відпочинку, узвичаєних норм соціальної поведінки тощо). Ця єдність набуває особливого значення тоді, коли починає діяти *третій чинник*: розвиток промисловості і модерної ринкової економіки створює сприятливіші економічні й соціальні умови для тих спільнот, в яких існує високий рівень внутрішньої єдності. В умовах динамічних соціальних, суспільних й технологічних змін, посилення економічної конкуренції, безпека й успіх особистості

досягаються за рахунок ефективнішої організації, узгодження інтересів і суспільних норм, координації форм суспільної поведінки. Отже, за цих умов кращі шанси мають спільноти з вищим рівнем внутрішньої комунікативності, групової солідарності. "Комунікативна" теорія нації і націоналізму справила величезний вплив на подальший розвиток досліджень у відповідних галузях. З часу її появи в науковому обігові майже кожне дослідження, присвячене конкретним чи теоретичним проблемам націй і націоналізму, містить елементи підходів, запропонованих К.Дойчем та іншими представниками цієї школи.

Водночас вона викликала чимало критичних зауважень, зокрема, з приводу її відверто "модернізаційного" характеру. Критики зазначали, що високий рівень компліментарності характерний також для багатьох домодерних спільнот і суспільств. При цьому "модерність" трактується як імператив, визначальна і необхідна умова поступу націй. Утім все це не заперечує раціональної основи "комунікативної" теорії, її цінності для пояснення умов формування націй і націоналізму, особливо на вирішальних етапах цього процесу, для розуміння причин сили чи слабкості національної свідомості тощо[153].

Етатистське визначення нації основане на досить простому принципі: ототожнення нації з державою, тобто з територіально-політичною одиницею. Нація існує лише в державі і як держава. Дане визначення стосується, насамперед, випадків, коли йдеться про формування постколоніальних націй. Корені цього підходу, як ми вже знаємо, сягають часів Французької революції, тобто епохи, яка пов'язана з дебютом націоналізму на історичній арені. У науковій і політичній термінології навіть виникло поняття "національна держава". Загалом, вважає Е.Сміт, ототожнення держави з нацією, громадянства з етнічністю виникло внаслідок специфіки формування Англії і Франції як національних держав. Класичним прикладом "національної" держави вважають Японію. Проте на початок 1970-х років, за даними В. Коннора, таких "національних держав" налічувалося лише 12. Однак термін "національна держава" нерідко поширюється на всі державні "нації", які часто складаються з різних етнічних компонентів. Звідси й виникає ототожнення понять "держава" і "нація".

Професор Кембриджського університету Ентоні Гідденс писав, що нація існує лише тоді, коли держава охоплює уніфікованим адміністративним впливом всю територію, яку вона вважає

об'єктом свого суверенітету. Ототожнюючи поняття "держава" і "нація", Е.Гідденс використовує спільний для етатистів термін *nation-state,* який перекладається як "національна держава" або як "нація-держава". Він наголошує, що нація-держава існує серед інших національних держав, є спільністю інституційних форм правління, що утримує монополію на управління територією з визначеними кордонами; її влада санкціонована законом і безпосереднім контролем над засобами внутрішнього та зовнішнього насильства[154].

К.Дейч мав своє розуміння етатистського варіанту розуміння "нації". Він пропонував відрізняти поняття "народ", "національність" і "нація", одним із головних чинників, які визначали відмінності між цими поняттями, вважав наявність держави, тобто певної форми організації влади в рамках культурно визначеної спільноти. Народ - це спільнота, внутрішня єдність якої забезпечується спільністю культури. В епоху націоналізму "народ" перетворюється на "національність", коли у нього з'являється прагнення до політичної самоорганізації, створення інститутів влади, а "нація" - це політично об'єднана чи "мобілізована" національність, якій вдалося досягти необхідного рівня політичної організації та інституалізації влади в рамках своєї культурної спільноти. Функцію цієї політичної "мобілізації" народу виконує держава. Таким чином, коли "національність" досягає рівня державної самоорганізації і володіє автономною політичною владою, вона стає "нацією". Нація, або національність - це народ, який або прагне мати власну державу, або має її. Якщо власної держави він не має ані в реальності, ані в планах, він ще не є нацією[155].

Існує ціла низка заперечень етатистської концепції нації, адже держави існували ще до націй і взагалі до появи поняття "нація", що кількість "національних" держав значно менша, аніж "багатонаціональних". До того ж, існувало й існує величезне розмаїття історичних форм держав, які аж ніяк не збігаються з не меншим розмаїттям "націй". Історичні приклади - міста-держави давнього світу (шумерські, грецькі), міста-держави середньовіччя й часів Відродження, феодальні князівства на зразок Андорри й Монако, які існують і в наші часи, поліетнічні держави (Бірма, Бельгія, Радянський Союз), імперії Габсбургів, Романових і т. ін. Чи можна їх ототожнювати з певними "націями"? Отже, методологічно етатистську концепцію "нації" в чистому вигляді є всі підстави вважати якщо не хибною загалом, то, принаймні, однобічною, хоча в ній і втілюється певний історичний досвід, реалії та суспільний ідеал,

який є загальноприйнятим, передусім для націоналістів. Однак в етатистській моделі нації можна знайти важливий раціональний момент. Йдеться про те, що необхідною умовою оформлення нації як політичної спільноти є її інституалізованість, реальна чи бажана. Держава - вища форма інституалізованості нації, це ідеал, мета, модель, довкола яких формуються національні рухи.

Попередниками теорії еліт були ідеї, обґрунтовані у працях Конфуція, Платона, Нікколо Макіавеллі, Томаса Карлейля (1795-1881), Фрідріха Ніцше (1844-1900). Як цілісна система світогляду теорії еліт були сформульовані на початку XX ст. Вільфредо Парето (1848-1923), Гаетано Москою (1858-1941), Максом Вебером, Робертом Мішельсом, Карлом Маносельмоном, Хосе Ортегою-і-Гассет (1883-1955), Арнольдом Тойнбі (1889-1975), Райтом Міллсом та ін.

Теорія еліт, яка має декілька напрямків. Один з них становлять концепції Г. Моски, В.Парето і Р.Міхельса, які належать до так званої макіавеллістської школи, другий - заснований на ціннісному підході концепції демократичного елітизму, або (в контексті теорії демократії) елітарної демократії (концепції конкуруючих еліт Й. Шумпетера і вертикальної демократії Дж. Сарторі, а також відкритості еліти Г.Лассуела, рухливих еліт Н.Боббіо і рівних можливостей К.Манхейма).

Макіавеллістська школа склалася наприкінці XIX - на початку XX ст. як критична переоцінка досвіду представницького правління й ліберально-демократичних цінностей. *Головна ідея Г.Моски полягає в тому, що в усіх суспільствах існують два класи: клас, який управляє, і клас, яким управляють. Перший клас завжди складає незначну меншість суспільства. Він здійснює всі політичні функції, монополізує владу й користується притаманними їй привілеями, тоді як другий клас значно численніший управляється й регулюється першим. Влада завжди перебувала й повинна перебувати в руках меншості.* Коли вона переходить з одних рук в інші, то завжди переходить від однієї меншості до іншої, але ніколи - від меншості до більшості. Вчений вважав, що найважливішою здатністю меншості є здатність до управління іншими людьми, а також матеріальне, моральне та інтелектуальне переважання над ними. Г.Моска виокремив *дві тенденції у розвитку політичного класу*, який пізніше назвав аристократичною і демократичною. *Перша* проявляється у прагненні політичного класу стати спадковим якщо не юридично, то фактично - шляхом відтворення на власній основі, а *друга* - в оновленні складу політичного класу за

рахунок найбільш здібних до управління, активних представників нижчих верств суспільства. *Переважання аристократичної тенденції* веде до закриття і кристалізації політичного класу, його виродження, що, у свою чергу, призводить до суспільного застою та активізує боротьбу нових соціальних сил за здобуття панівних позицій у суспільстві. *Переважання демократичної тенденції* упереджує дегенерацію пануючого класу, робить його здатним до ефективного керівництва суспільством. *Найбільш бажаною для суспільства є рівновага між аристократичною і демократичною тенденціями, бо вона забезпечує як наступництво і стабільність у керівництві суспільством, так і якісне оновлення самого керівництва*[156].

В.Парето виходив з того, що *суспільством завжди правила й повинна правити вибрана, наділена особливими соціальними та психологічними властивостями, меншість - еліта*, її складають індивіди, які вирізняються високими показниками в тій чи іншій сфері діяльності, посідають найвище місце на шкалі таких соціальних цінностей, як влада, багатство чи знання. Він поділяє еліту на правлячу і неправлячу - контреліту. *Правляча еліта це всі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством. Контреліта - це люди, які наділені характерними для еліти психологічними властивостями, але внаслідок свого соціального статусу і різного роду бар'єрів не мають доступу до управління.*

Соціальна рівновага потребує постійного оновлення складу правлячої еліти шляхом введення до неї індивідів з елітарними властивостями з нижчих верств суспільства і вилучення тих, хто таких властивостей не має. Однак це не відбувається, оскільки правляча еліта прагне зберегти свої привілеї і передати їх у спадок особам з неелітарними індивідуальними властивостями. У результаті погіршується якісний склад правлячої еліти, вона вироджується, що спонукає кількісно зростаючу контреліту до боротьби за владу. Остання скидає правлячу еліту і встановлює власне панування. Так відбувається зміна правлячих еліт, яку В.Парето назвав "законом циркуляції еліт". Він вважав, що існують два головних типи еліт, які послідовно змінюють один одного: еліта "левів" та еліта "лисів".

Кожен тип еліти має певні переваги на тому чи іншому етапі суспільного розвитку, та з часом вони перестають відповідати потребам керівництва суспільством. Еліта вироджується й відповідно до закону циркуляції еліт поступається місцем контреліті, яка за допомогою мобілізованих нею невдоволених мас установлює своє політичне панування. Маси від такої зміни еліт нічого не вигра-

ють і залишаються об'єктом панування та експлуатації. Тому В.Парето зробив песимістичний висновок щодо масової циркуляції еліти або просто революції і стосовно демократії[157].

Роберт Міхельс вбачав причини елітарності в організаційній структурі суспільства. Він доводив, що суспільство не може функціонувати без великих організацій, а керівництво такими організаціями не можуть здійснювати всі їхні члени, більшість яких є некомпетентними, пасивними й байдужими як до повсякденної діяльності організацій, так і до політики в цілому. Ефективність функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка, маючи спеціальну освітньо-професійну підготовку, формулює програми, готує вибори і управляє фінансами тощо. Ця меншість поступово виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклуючись передусім про збереження свого привілейованого становища. Так з необхідністю "залізного закону олігархічних тенденцій" в організаціях і суспільстві в цілому виокремлюється керівна меншість - еліта. Будь-яким, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна елітарна група. Демократія як безпосередня влада мас неможлива суто технічно й недоцільна з огляду на некомпетентність мас і їх байдуже ставлення до політики. Р.Міхельс заперечував закон циркуляції еліт, вважаючи, що еліта виступає як єдина згуртована сила, бо різні її групи мають спільний інтерес - збереження свого панівного становища. Хоча між представниками еліти й точиться безперервна боротьба, для мас вона є прихованою. А тому потрібно говорити не про поділ еліти на правлячу й неправлячу, а про поділ суспільства на еліту як панівну привілейовану касту і маси як "демократичну декорацію".

Друга школа, заснована на ціннісному підході і склалася у США, досить поширена в суспільній і особливо індивідуальній свідомості. До неї належать концепції конкуруючих еліт Йозефа Шумпетера і вертикальної демократії Джованні Сарторі.

Йозеф Шумпетер виходив із того, що демократія як безпосереднє правління народу неможлива й недоцільна. Суть демократії полягає в здобутті влади елітами шляхом конкуренції. Правляча еліта необхідна для будь-якого суспільства, у тому числі й для демократичного, характерна риса якого - конкуренція еліт за позиції влади, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу, а значення електорату обмежується участю в оновленні та зміні еліти[158].

На думку Дж.Сартрі, демократія має горизонтальний і вертикальний виміри. У горизонтальному вимірі вона ґрунтується на принципі рівності й означає правління народу. У вертикальному вимірі демократія визнає рівність як рівність можливостей, ґрунтується на принципі свободи й означає владу множинних конкуруючих меншин, або поліархію. Особа не тому з'являється нагорі, що наділена владою, а навпаки: вона наділена владою й перебуває нагорі тому, що заслуговує на це. Критерій заслуги створює ціннісну опору для представницької демократії[159].

Автори концепцій множинності (плюралізму) еліт заперечують існування еліти як єдиної привілейованої і відносно згуртованої групи й доводять наявність багатьох еліт: політичної, економічної, наукової, художньої, релігійної та ін. Вплив кожної з них обмежений специфічною для неї сферою діяльності. Жодна з еліт не здатна домінувати в усіх сферах суспільного життя. Множинність еліт визначається суспільним поділом праці та багатоманітністю соціальної структури суспільства. Кожна з багатьох базисних соціальних груп - етнічних, демографічних, професійних, регіональних та інших - формує свою власну еліту, яка відображає її інтереси, захищає її цінності й активно впливає на розвиток групи. Відмінності між елітою і масою досить умовні. Вони ґрунтуються головним чином на неоднаковій зацікавленості у прийнятті рішень. У демократичній державі громадяни вільно можуть входити до складу еліти, причому доступ туди відкривають не тільки багатство й високий соціальний статус, а передусім особисті здібності, знання і активність. Влада розпорошена між багатоманітними суспільними групами та інститутами, які шляхом прямої участі або тиску можуть впливати на прийняття політичних рішень у своїх інтересах. За таких умов головними суб'єктами політики є не еліти, а групи інтересів. До того ж існує конкуренція еліт, яка відображає економічну й політичну конкуренцію в суспільстві. Конкуренція еліт також робить можливою підзвітність еліт масам, упереджує формування єдиної пануючої елітарної групи[160].

Хоча ці концепції є досить привабливими для сприйняття, в дійсності існує принципова відмінність між впливом у суспільстві політичної еліти, який ґрунтується на правових нормах і силі державного примусу й пов'язаний з розподілом ресурсів і цінностей, і інтелектуальної еліти, яка користується засобами ідейного впливу й залежить від політичної еліти. Крім того, найбільше привілеїв має саме політична еліта, бо вона встановлює їх сама для себе.

Дещо від неї перепадає представникам інших еліт, зокрема економічній та інтелектуальній, які матеріально та ідейно забезпечують її панування. Слід зауважити, що перераховані концепції теорії еліт західні соціологи і політологи сформулювали для стабільних суспільств. Для перехідних суспільств, зокрема і для України, такі визначення не зовсім придатні, бо ці країни перебувають у стані трансформації від тоталітарного через демократизацію до громадянського суспільства. Тут є своя специфіка і певна відмінність, пов'язана з багатьма чинниками: ментальністю, історичними традиціями, економічною політикою, станом розвитку демократії тощо. У пострадянських країнах процес трансформації та модернізації суспільства є досить складним. Наприклад, в Україні, виникає чимало проблем у здійсненні модернізаційних процесів, що пов'язано з втратою державності у минулому, нестатком традицій державотворення та психологією бездержавного народу, яка культивувала меншовартість та нерішучість у самостійних державотворчих процесах. На складність та проблемність груп, які належать до еліти у перехідних суспільствах теж звертають увагу зарубіжні дослідники. Німецький вчений У.Хоффман-Ланге стверджує, що "навряд чи має сенс надмірне розширення поняття еліти, використання його для характеристики індивідів або груп… Лідери рухів протесту, що виступали за скасування авторитарного режиму, не можуть бути віднесені до членів національної еліти, поки вони не досягнуть успіхів в інституціалізації свого політичного впливу, створивши стійкі організації, тобто політичні партії або групи тиску"[161].

Суттєвим внеском до теорії еліт є обґрунтування еліти відповідно до потреб національного державотворення, зроблене у свій час українським політологом В.Липинським. Його концепція "національної аристократії" полягає у тому, що ні етнографічна (етнічна) маса людей як така, ні мова, ні окрема територія автоматично не творять нації. Це здійснюється активною групою цієї нації, на ґрунті культурних, моральних і політичних цінностей якої й формується нація. Наявність еліти як духовно-органічної частини народу, що упредметнює засобами культури його духовні основи, формує концепцію національної самоідентичності, є невід'ємним фактором повноцінного життя нації. Через еліту суспільство усвідомлює себе нацією. Через еліту воно пізнає закони навколишнього світу, виробляє орієнтири в ньому, вивчає різні цивілізації, форми їх існування та суть, переваги і недоліки, знаходить у них своє місце.

Свою концепцію теорії еліт, придатну для новоствореної української держави, запропонував Д.Донцов. Поруч із В.Липинським Д.Донцов першим в українській політико-правовій думці підняв до того спорадичні елітистські ідеї до рівня цілісної теорії, синтезувавши вітчизняні доробки із західними концепціями. Його психологічно-волюнтаристичний підхід в теорії еліт спромігся перейти із розряду теорії в принцип національної політичної практики в 30-50 роки XX століття. На цьому європейському фоні українське суспільство не спромоглося вирішити жодного із завдань, поставлених часом: ані витворити власну творчу еліту, і внаслідок браку останньої, відновити державність. Причиною такого стану Д.Донцов бачить в орієнтаційних проблемах тогочасної демократичної еліти: замість консолідації нації у досягненні власної величі вона сама питала ради в народу що будувати, і якщо державу, то яку: "Тому, коли ці народолюбці стверджували, що не мав державницького інстинкту наш народ у цілості, … що це не лежало в його натурі, - то в тім було стільки правди, що не лежало це в натурі їх власній, в натурі підвладної верстви, якої нащадками умовими і духовими вважала себе інтелігенція"[162]. Психологічно-волюнтаристичний підхід Д.Донцова до розуміння еліти протиставляється її ліберальному розумінню: в еліту не можна обиратись, місце в ній не можна і купити, - нею можна лише стати. Д.Донцов визначає три базові психологічні риси еліти: шляхетність; мудрість - мета, яку вона має втілити у життя; мужність - сила волі у досягненні мети. Таким чином сполучення шляхетності та мудрості - жадання і потенції бути елітою разом зі стратегічним розумом творення бажаного "завтра" є іманентними рисами провідної верстви в концепції Д.Донцова. Але це не все: треба ще мати силу та мужність нею скористатися в разі потреби. Мужність має дві сторони: внутрішню, що визначає принциповість та безкомпромісність дотримання власного ідеалу. Д.Донцов вважав, що національна еліта повинна формуватись за принципом орденської організації. Наявність та дія орденської будови єдина здатна в умовах загальної дестабілізації та зневіреності подолати з одного боку внутрішню анархію та партикуляризм нації, а з іншого протиставити здорові сили суспільного організму усім шкідливим зовнішнім чинникам. Д.Донцов вважав, що завдання орденської елітної організації полягає в перевороті оточуючого невірного світу; безкомпромісність у досягненні мети; формування почуття власної не помилковості, яка базується на догматі віри, який сформований новою елітою.

Таким чином, теорія еліт Д.Донцова має радикально-оперований напрям, спрямований на подолання криз. Д.Донцов писав: "Помилка демократичної інтелігенції була в тім, що вона думала, що механічно можна набудувати… палаци, парламентарні будівлі, міністерські канцелярії, посадити в них… представників голоти, убраних у відповідні однострої: президента республіки, послів, сенаторів, … і думати, що під булавою цих людей, яких кругозір не виходив за межі вузького світу їхніх буденних інтересів, держава почне жити, дихати і діяти. Так не сталося: коли представники плебсу вносять у громадські справи тугу за задоволенням своїх або своєї кліки дрібних матеріальних інтересів, свої дрібні слабкості. Свій дух угодовства зі всякою силою чужою чи силою свого власного захланного плебса, свою трусість, свою тупість і брак всякої дисципліни, вносять як політично формуючі ідеї державної міри, нічого з цього не виходить. Подібна ігнорація основних законів функціонування суспільного організму допроваджувала, завдяки таким елітам, суспільність до розкладу. Роблячи з усього: з політичного служіння нації, політичних урядів, парламентів, церковних амвонів звичайний ґешефт, відскочню до особистої кар'єри, задоволення всіх тих дрібних потреб особистих, своєї родини, клану, або парафії, як вони звикли це робити у своєму містечку, така еліта забивала самий дух, яким живе всяка суспільність, робила з національного життя велику брехню, а з нації живий труп. "В які б пишні шати не вбиралися представники цієї плебейської еліти, на які б курульні крісла і трони не сідали, на яких прем'єрських фотелях не знаходили б собі місця… на які б церковні амвони не входили, - ніколи з них не виходили ні Наполеони, ні Бісмарки, ні Пітти, ні Ришельє, ні Клємансо, ні Мерсіє, ні Вишенські, ні Петри Могили, ні Хмельницькі, ні Київські Іларіони"[163].

Однією з найвпливовіших ідейних течій XX ст. став психоаналіз. Виникнувши в рамках психіатрії як своєрідний підхід до лікування неврозів, психоаналіз спочатку не претендував на роль філософського вчення, яке розкривало б та пояснювало поряд із механізмами функціонування людської психіки також і закономірності суспільного розвитку. Але з часом його теоретичні положення та установки почали застосовуватись у філософії для пояснення особистісних, культурних та соціальних феноменів. У психоаналізі як комплексі гіпотез та теорій, що пояснюють роль несвідомого в житті людини, слід виділяти три аспекти: пізнавальний, соціально-культурний та лікувально-практичний. З суспільно-політичної

точки зору цікавим є лише зміст першого та другого аспектів психоаналізу.

Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр Зігмунд Фрейд (1856-1939). Психоаналіз З.Фрейда був спробою синтезу двох напрямів дослідження природи людини: розкриття психічних поривань внутрішнього світу, смислу людської поведінки; аналізу впливу культурного та соціального середовища на формування психічного життя людини та її психічних реакцій. Головним у психоаналізі стало виявлення несвідомого, його філософське осмислення та тлумачення. З.Фрейд, висуваючи свою концепцію несвідомого, підкреслював, що воно не було предметом дослідження класичної філософії та психології, а причину цього вбачав у культі розуму та свідомості. Психіка ж людини, на його думку, роздвоюється на дві сфери: свідоме та несвідоме. Саме вони і визначають суттєві характеристики особистості. Психіка у З.Фрейда була представлена трьома інстанціями: несвідоме, передсвідоме і свідомість. Несвідоме - це та частина психіки, де концентруються несвідомі бажання та витіснені із свідомості ідеї. Передсвідоме - це зміст душевного життя, який у даний час не усвідомлюється, але легко може стати усвідомленим (пам'ять мислення та ін.). Свідомість З.Фрейд пов'язував в основному із сприйняттям зовнішнього світу. Пізніше він уточнює, що психічна діяльність несвідомого підкоряється принципу задоволення, а психічна діяльність передсвідомого - принципу реальності.

Теорія З.Фрейда про свідоме та несвідоме стала основою психоаналітичної системи. Важливим складовим елементом фрейдівського психоаналізу було уявлення про лібідо. Спираючись на дані природничих наук і дотримуючись біологічного стилю мислення, вчений головним рушієм поведінки людини вважав два інстинкти: самозбереження та сексуальний. Сексуальний інстинкт, лібідо, і став центральною ланкою психоаналізу. Проте З.Фрейд з цілого ряду причин змушений був коригувати свою систему. Труднощі, пов'язані зі зведенням усієї людської поведінки до проявів сексуальності, вплив подій першої світової війни (страждання людей, пов'язані не з сексуальними переживаннями, а з травмуючими їх випробуваннями війни), критика опонентів, змусили З.Фрейда дещо переглянути структуру інстинктів (воля до влади, сексуально-еротичний, інстинкти марнославства, агресивності та ін.).

Вчення З.Фрейда, не будучи філософським, містить у собі значний світоглядний потенціал, перш за все, завдяки специфічно-

му осмисленню сутності людини і культури. Продовжуючи психоаналітичну практику, він від дослідження індивідуальної поведінки звертається до соціальної. Всю історію людства, соціальні події, суспільне життя З.Фрейд намагається тлумачити з позицій власної теорії психоаналізу та біогенетичного закону. За такого підходу індивідуальний розвиток людини відтворює основні стадії розвитку людського роду. Перехід дитини від одного віку до іншого повторює ті основні етапи, які у своєму розвитку пройшло людство. Психіка, на думку З.Фрейда, - це засіб взаємозв'язку всіх епох. А соціокультурні стереотипи поведінки визначаються сімейно-сексуальними відносинами. При цьому буття людини тлумачиться як постійна боротьба між "інстинктом життя" (Еросом) та "інстинктом смерті" (Танатосом). Зводячи людське життя до "інстинктивних нахилів", З.Фрейд тим самим заперечує соціокультурні закономірності. Він вважає, що культура ґрунтується на відмові від задоволення бажань несвідомого й існує за рахунок сублімованої енергії лібідо. Маси людей мають бути об'єднані за допомогою лібідо. Сама по собі необхідність та переваги спільної праці не можуть утримати людей разом. Пояснюючи походження та сутність культури, З.Фрейд виходив із переконання в подібності закономірностей, індивідуальних та колективних психологічних явищ, а також із однаковості механізмів формування нормальних та патологічних виявів психіки. На цій підставі він зробив висновок, що релігію слід вважати загальнолюдським нав'язливим неврозом, аналогічним до відповідного дитячого неврозу укоріненого в комплексі Едіпа, це форма масового божевілля. Вражений крахом культурних цінностей та насильницькою смертю десятків тисяч людей в роки першої світової війни, З. Фрейд в останні роки свого життя піддає сумніву багато завоювань цивілізації. Підкреслюючи трагічність існування людини в суспільстві, попереджаючи про можливість катастрофічних ситуацій у розвитку людства, він проводить ідею культурної приреченості людської цивілізації. Він вважає, що людство розвивається неправильно, і тому не буде великої трагедії, якщо цивілізація загине. Психологічні та соціологічні погляди З. Фрейда вплинули на мистецтво, етнографію, психологію, на духовне життя західного суспільства в цілому.

Але З.Фрейд не зміг до кінця розкрити роль соціального фактора у формуванні і розвитку свідомості та психіки людини в цілому. Є в його концепції і такі положення, які з часом виявили свою обмеженість і практичну безперспективність. Одним із пер-

ших із критикою теорії психоаналізу З.Фрейда виступив швейцарський психіатр, культуролог, засновник аналітичної психології Карл Юнг (1875-1961). Основні розходження К.Юнга із З.Фрейдом стосувались двох основних моментів: ролі сексуальних потягів у психічному житті індивіда та тлумачення природи несвідомого. З точки зору К.Юнга, несвідоме включає в себе не лише суб'єктивне та індивідуальне, витіснене за поріг свідомості, а й колективний і безособовий зміст психічного, що походить із глибокої давнини. Особистісне несвідоме у З.Фрейда є результатом життя індивіда, а колективне несвідоме К.Юнга - результатом життя людського роду. Емпіричним підґрунтям для ідей "колективного несвідомого" стала подібність між міфологічними мотивами давнини, образами сновидінь у нормальних людей та фантазіями психічно хворих. Тенденції розвитку психоаналізу в сучасному світі суперечливі. Проте можна виділити деякі особливості сучасної психоаналітичної філософії. Це, по-перше, орієнтація на виявлення основ людського буття, структурних елементів психіки, мотивів поведінки особистості; по-друге, основним об'єктом дослідження є специфічна форма реальності - психічне, яке має свою власну природу і підкоряється особливим закономірностям розвитку. З якої б точки зору не піддавали критиці вчення З. Фрейда та його послідовників, воно знову й знову ставало предметом наукових дискусій, породжувало нові напрями, тому що в ньому знайшли відображення реальності психічного життя людини[164].

Критичний перегляд різноманітних положень фрейдівської теорії став поштовхом до виникнення в 30-х роках нового напрямку в психоаналізі - неофрейдизму, представники якого основну увагу приділяли дослідженню соціально-філософських проблем. Неофрейдизм представлений багатьма течіями. По-перше, це індивідуальна психологія А.Адлера (1870-1937). За цією концепцією, психічна хвороба є результатом неусвідомленого потягу до переваги, розпалюваного комплексом неповноцінності, що пов'язано з яким-небудь тілесним недоліком. Не погоджуючись із З.Фрейдом щодо перебільшення ролі сексуальності і несвідомого у поведінці людей, А.Адлер акцентував увагу на ролі соціальних чинників. З його точки зору, характер людини виростає з її "життєвого стилю", який є системою цілеспрямованих прагнень, що формується в дитинстві та реалізує потребу в перевазі, самоствердженні та компенсує комплексом неповноцінності[165].

По-друге, це сексуально-економічна теорія Вільгельма Райха (1897-1957). Вважаючи фрейдизм і марксизм взаємодопов-

нюючими, В.Райх намагався на основі психоаналізу інтерпретувати взаємовідносини між економічним базисом та ідеологією.

По-третє, теорія соціалізації і людської взаємодії Харрі Саллівана (1892-1949), згідно з концепцією міжособистісних відносин, яку він розвивав, у психіці людини нема нічого, крім відносин до інших осіб і об'єктів або зміни міжособистісних ситуацій. Без залишку розчиняючи індивіда в міжособистісному середовищі, Х.Салліван взагалі проголошував існування особистості чимось міфічним або ілюзорним, бо особистість постає у нього як сукупність певного ряду персоніфікацій, котрі сприймаються як викривлені образи, що виникають у процесі міжособистісного спілкування.

Ці течії, а також вчення Карена Хорні (1885-1952), Р.Мея поєднує прагнення вийти за рамки біологічних характеристик людини і знайти відповіді на питання про природу особистості у сфері соціальних явищ[166]. І нарешті, основним представником неофрейдизму був Еріх Фромм (1900-1980). Він першим вказав на нездатність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Е.Фромма не задовольняв біологізм та соціальний песимізм З.Фрейда, тому він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу в соціальну філософію. З цією метою він звернувся до попередньої філософської думки, а саме до поглядів Л.Фейербаха і особливо до праць К. Маркса, що дало йому змогу критично переосмислити фрейдівську точку зору на природу несвідомих потягів та на роль соціальних факторів у становленні особистості. Проте, вважаючи, що соціальна теорія К. Маркса недостатньо враховує роль психологічного фактора, Е.Фромм поставив за мету доповнити марксизм психоаналізом. Він був твердо переконаний, що критерієм соціального розвитку має бути самопочуття людини - психологічна вдоволеність чи невдоволеність загальною життєвою ситуацією. Е.Фромм прагнув з'ясувати, яку роль відіграють психологічні фактори в соціальному, намагався розкрити психологічний механізм суспільного розвитку. Тому в центр своєї соціально-філософської теорії він поставив психологічну модель людини, аналіз розгортання потенціальних людських якостей у процесі пристосування людини до конкретної соціально-економічної дійсності. Е.Фромм сконцентрував увагу на суперечливості людського існування, розрізняючи патріархальний та матріархальний принципи організації життя людей; авторитарну та гуманістичну свідомість; протилежні типи характеру; володіння та буття як два способи життєдіяльності індивіда. Його вчення стало синтезом пси-

хоаналітичних, екзистенціальних і марксистських ідей, через які він прагнув знайти способи вирішення суті людського існування.

Із суперечності між людиною і природою Е.Фромм виводить фундаментальні психологічні потреби, які підносить до статусу вічних, незмінних, позаісторичних за своїм походженням. З огляду на це, він обґрунтовує тезу про те, що людська природа як сукупність універсальних потреб у своєму історичному розвитку реалізується різними способами залежно від конкретних соціальних умов. Вона і зберігається, і в той же час постійно модифікується під впливом соціуму. Відкидаючи біологізм Е.Фрейда в трактуванні несвідомого, зміщуючи акцент із сексуальності на конфліктні ситуації, зумовлені соціокультурними причинами, Е.Фромм вводить поняття "соціальний характер" як взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери і соціоекономічної структури. З його точки зору, соціальний характер слід розглядати як активний психологічний фактор соціального процесу, що зміцнює функціонуюче суспільство.

Таким чином, згідно з концепцією Е.Фромма, не соціальна структура суспільства формує потреби людини, а антропологічна природа потреб визначає способи існування людини. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства. Е.Фромм виділив такі типи соціальних характерів: рецептивний, експлуататорський, нагромаджувальний, ринковий. В основі кожного соціального характеру лежить особливий психологічний механізм, через який індивіди вирішують проблеми людського існування: мазохістський, садистський, деструктивістський та конформістський. За умови дії мазохістського та садистського механізмів, вважає Е.Фромм, людина, добровільно підкоряючись кому-небудь або пануючи над ким-небудь, набуває ілюзії власної ідентичності. Людина змушена шукати шляхи вирішення проблем свого існування. Здебільшого ними стають: деструктивізм як прагнення індивіда знищувати, руйнувати все те, що поза ним, як зовнішню причину свого тривожного внутрішнього стану; конформізм як відмова людини від свого власного "Я" через розчинення себе в масі, в натовпі. Е.Фромм вважав їх універсальними, тому що соціальні умови, на його думку, завжди викликають панування того чи іншого типу соціальних характерів, властивих більшості членів даного суспільства. Але єдино правильним способом вирішення цих проблем, на думку Е.Фромма, є любов; саме вона служить критерієм буття як способу життєдіяльності. В процесі оволодіння мистецтвом любові відбувається зміна структури

характеру людини, в результаті чого повага до життя, почуття ідентичності, зацікавленість у єднанні зі світом стають пріоритетними, сприяючи переходу до гуманістичного духу.

Е.Фромм намагався показати дегуманізуючий вплив сучасного західного суспільства на людину. Він аналізує це суспільство крізь призму конфлікту двох орієнтацій характеру (ринкового і продуктивного), а також через суперечність двох способів існування людства - володіння та буття. Коли людина дотримується принципу володіння, ставлення її до світу виражається в прагненні зробити його об'єктом володіння, перетворити все і всіх на свою власність. Стосовно ж буття як способу існування, то, за Е.Фроммом, слід розрізняти дві його форми: перша характеризується життєлюбством, справжньою причетністю до світу; друга стосується істинної природи, істинної реальності особистості. Впевнений у тому, що багатство не робить людину щасливою, Е.Фромм закликає до створення нового ідеального суспільства, в якому орієнтація людини на володіння буде замінена орієнтацією на буття. Функція нового суспільства - сприяти виникненню нової людини, структурі характеру якої будуть властиві такі якості: готовність відмовитись від усіх форм володіння заради того, щоб повною мірою бути; відчуття себе на своєму місці в сфері свого буття; визнання всебічного розвитку людини та її близьких вищою метою життя; відчуття свого єднання з життям, відмова від підкорення будь-кому і будь-кого, від експлуатації, руйнування та виснаження природи, прагнення зрозуміти природу, жити в гармонії з нею. Аналізуючи праці Е.Фромма, можна простежити зв'язок концепції "соціального характеру" з теорією історичного розвитку. Розуміння історичного процесу у Е.Фромма ґрунтується, по-перше, на концепції людської природи, за допомогою якої він пояснює безперервність поступальних історичних змін; по-друге, на концепції "соціального характеру", за допомогою якої він намагається розкрити функціонування того чи іншого суспільства. Історичні зміни, за Е.Фроммом, породжуються суперечностями між потребами людської природи та способом їх задоволення в конкретному суспільстві. Визнаючи позитивну роль соціального характеру в історичному процесі, Е.Фромм вважає, що соціальну перспективу відкривають люди з продуктивним характером, життєвими принципами яких є гуманістичні норми, орієнтація на буття. Їхня історична роль зводиться до завдань моральної просвіти людей, що є, на думку Е.Фромма, голов-

ною умовою істинної революції, яка приведе людину до утвердження справжнього буття[167].

Постановка Е.Фроммом проблеми "соціального характеру" як певної психологічної структури особистості, спроба з'ясувати роль різних типів соціального характеру в суспільно-історичному розвитку, безумовно, слушні і заслуговують на увагу. Проте важко погодитись із ним у тому, що будь-яке конкретне суспільство формує переважно один соціальний характер, функція якого полягає в зміцненні та стабілізації існуючої соціальної системи.

За всіх часів, коли відбувалися важливі суспільні зміни, надзвичайно актуальною ставала проблема спрямованості та сутності соціально-політичного розвитку. Для його дослідження використовувалися різні підходи: цивілізаційний, формаційний, соціокультурний, функціональний та інші.

Еміль Дюркгейм (1858-1917), наприклад, вважав, що еволюція суспільства проходить від механічної до органічної солідарності. Ним було сформульоване телеологічне розуміння розвитку, згідно з яким суспільство рухається шляхом ускладнення цінностей. Соціальна солідарність, на думку вченого, ґрунтується на спільності моральних цінностей. Традиційне суспільство, зокрема, об'єднує "механічна солідарність" та одні й ті самі священні цінності. У сучасному суспільстві, де існує безліч різноманітних інтересів та цінностей, але бракує ресурсів, розвивається конкуренція між індивідами, виникають складні суспільні структури. Е.Дюркгейм вважав, що необхідна органічна солідарність, яка в такому складному світі може бути сформована лише системою освіти та виховання. Основним інститутом політичної соціалізації та досягнення суспільної згоди виступає школа, завданням якої є формування моралі нації, розвиток колективної свідомості та підтримання таким чином органічної солідарності[168].

Відомий американський учений Елсуорт Хантінгтон (1876-1947), розглядаючи проблему стабільності країн, що розвиваються, запропонував концепцію політичного розвитку в дусі поглядів М.Вебера. Він аналізує зв'язок між політичним розвитком та інституціалізацією. Для того, щоб не допустити хаосу та розпаду суспільства, стверджує Е.Хантінгтон, треба розвивати консервативну ідеологію, яка нагадує про необхідність існування певних інституцій та про їх важливість. Саме для попередження неконтрольованих соціальних змін, на думку автора, необхідні сильні політичні інститути, зокрема, дисципліновані партії, здатні контролювати

участь мас у політиці, сприяти стабілізації політичного устрою. Керуючись принципом веберівської формальної раціональності, бюрократія матиме достатню політичну владу для здійснення державної політики у загальнонаціональному масштабі. Ідеї Е.Хантінгтона відводять державі провідну роль у здійсненні суспільно-політичних перетворень. Стверджується, що політична організація відіграє більш важливу роль, ніж стихійні дії соціальних груп. Централізація урядової влади в контексті даної концепції більш важлива, ніж її поділ. Це мотивується тим, що в країнах, де відбуваються суттєві зміни, урядові потрібно більше влади, авторитету та можливості здійснювати контрольні функції. Тому успішний політичний розвиток потребує не структурної диференціації, а централізації політичної влади. Тільки сильні державні інститути здатні попередити соціальні конфлікти, забезпечити правонаступність влади, накопичення ресурсів, необхідних для здійснення урядових рішень, та контролювати наслідки швидких соціальних змін[169].

Дещо інше трактування проблеми суспільно-політичного розвитку пропонував Питирим Олександрович Сорокін (1889-1968). Він взагалі відкидав ідею цілеспрямованого поступу цивілізації та обґрунтовував ідею циклічності суспільної динаміки. У культурі людства П. Сорокін вбачав багато різноманітних за обсягом культурних систем: мову, філософію, релігію, мистецтво, етику, право. Вплив цих систем, на його думку, знаходить конкретне відображення в поведінці та способі життя конкретних народів. Сукупність цих культурних систем створює більш загальну культурну єдність, яку вчений називав соціокультурною суперсистемою. На його думку усі політичні, соціальні та інші події в житті соціуму потрібно розглядати в контексті зміни основних соціокультурних суперсистем: релігійної (ідейної), чуттєвої та інтегральної. П.Сорокін створив так званий "основний закон історії", відповідно до якого суспільний розвиток - це перманентна флуктуація (коливання) як соціокультурних суперсистем, так і конкретних сфер суспільства. Типи політичного устрою, зокрема, не є постійними та не розвиваються лінійно, а безперервно коливаються між полюсами тоталітаризму та свободи і демократії. Перехід до нового інтегрального циклу культури має забезпечити подолання основної суперечності сучасного суспільного розвитку - між небаченим розквітом науки, технологій, освіти та загостренням протиріч - війнами, конфліктами, терором та знеціненням людського життя.

При дослідженні владно-політичних відносин П.Сорокін виділяє соціокультурний аспект політичної поведінки індивідів та

стверджує соціокультурну обумовленість їх менталітету. На думку вченого, сутність владних структур та політичних відносин визначається культурою домінуючої суперсистеми. Тому неможливо штучно створити певні владні структури, керуючись лише окремими цінностями, нормами та критеріями справедливості. П.Сорокін формулює свою теорему флуктуації, за якою циклічні коливання суперсистем детермінують флуктуацію суспільств між прогресом та регресом, розвитком демократії та авторитаризмом. Зміни проходять як у кількісному, так і в якісному напрямках, поки не буде досягнуто "точки насичення". Подальші зміни відбуваються за інерцією або примусом. Вичерпується потенціал руху в одному напрямку, починається зворотній рух, хоча і на нових засадах[170].

Сучасні вчені дещо по різному пояснюють сутність та витоки політичних процесів, що визначають суспільний розвиток. Теоретики світ-системного аналізу Т.Хопкінс та І.Валлерстайн за результатами власних досліджень роблять висновок про поширення глобального системного хаосу суспільства. З цього хаосу, на їхню думку, має сформуватися новий світовий порядок, риси якого сьогодні ще тільки починають виявляти себе. На відміну від теорій класичного "лінійного" розвитку, представники світ-системного аналізу вважають, що держави, які перебувають на периферії світ-системи, навряд чи зможуть посісти гідне місце в системі капіталістичної світ-економіки. Це пов'язано з ієрархічно нерівним розподілом у межах капіталістичного виробництва. Такий економічний процес призводить до концентрації політичних, економічних, технологічних переваг в окремих центрах і пояснює величезну нерівність у добробуті як між державами світ-системи, так і в самих цих державах. На думку прибічників цієї концепції сучасний світ зазнає радикальних перетворень, які полягають у переході від капіталістичної світ-системи до якісно нової. Про це свідчить зміна в напрямку руху трьох взаємозалежних вікових трендів світ-системи. Їх висхідний розвиток змінився на спадний. Це стосується таких глобальних тенденцій, як централізація та посилення держави, секуляризація релігії та віра в науку, яка була політичним феноменом, оскільки ідеологія ліберального реформізму засновувалася на безмежній вірі у можливості людини[171]. В американській політології розвиток ототожнюється з політичною демократією та представницькими інститутами, які засновуються на принципі поділу функцій влади та парламентській системі, що спирається на партії та партійні коаліції. Недоліки такого підходу полягають в ігноруванні провідної ролі держави, відчуженні громадянського суспільства від прийняття рішень.

Свого розвитку набула в XIX ст. й загальна характеристика концепцій про сутність і соціальне призначення держави. Політико-правова свідомість людей є частиною загальнолюдської суспільної свідомості, що відображає різноманітні теорії про державу. Впродовж довгого історичного розвитку держав різних типів виникали та історично розвивалися теоретичні уявлення передових людей про покращення наявного становища, про підвищення місця й ролі людини в державі та суспільстві. Зараз у теорії держави і права існують різні класифікації концепцій про державу. Розглядають концепції, що пояснюють виникнення держави, її сутність і соціальне призначення. До основних сучасних концепцій соціологічного спрямування належать теорія солідарізму. Ця теорія поширилась у першій половині XX ст. Леон Дюгі (1858-1928), критикуючи марксизм на основі ідей французьких соціологів Огюста Конта (1798-1857), Л. Буржуа, Е.Дюркгейма, розвинув концепцію соціальної солідарності. Державу він вважав засобом забезпечення соціальної солідарності класів, організованою силою суспільства, яка встановлює взаємозалежність і спільність інтересів різних соціальних груп і класів. Л.Дюгі відкидав класові протиріччя, політичну боротьбу і соціалістичну революцію.

В основі цієї теорії держави загального благоденства лежать ідеї та соціологічні висновки. Розробив цю теорію англійський економіст Джон Кейс (1883-1946) у праці "Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей". Головний її зміст зводиться до того, що сучасна демократична держава втратила класовий характер і діє в інтересах усіх членів суспільства. Держава використовує такі економічні важелі, як політика цін, податки, інвестиції, державне замовлення, кредити, регулювання експорту та імпорту і цим впливає на приватний сектор, пристосовує його для блага всіх. Держава, реалізуючи функцію соціальних послуг (матеріальна допомога, поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати і пенсій, покращення житлових умов, охорони здоров'я, освіти), забезпечує більш високий рівень життя населення всієї країни. Постійно відмирає репресивно-каральна функція держави, звужується сфера державного примусу. Автор робить висновок, що розвиток змішаної економіки, активізація функції соціальних послуг, відмирання репресивно-каральної функції держави перетворює її з класово-антагоністичної на державу загального благоденства.

Теорія плюралістичної демократії також спирається на положення і висновки соціології, але використовується не сфера еконо-

мічної та соціальної діяльності держави, а її політична система. Представники цієї теорії Г.Ласкі, М.Дюверже, Р.Дарендорф, Р.Ален та інші вважають, що сучасна держава являє собою сукупність соціальних груп і прошарків, які виникають внаслідок певних інтересів. Для захисту своїх інтересів ці спільноти утворюють різні об'єднання громадян, які, своєю чергою, через свої "зацікавлені групи" чи "групи тиску" впливають на політичну владу, домагаючись реалізації своїх інтересів. Отже, соціальні групи і прошарки беруть участь у здійсненні політичної влади, а держава координує та узгоджує можливості всіх об'єднань громадян у реалізації державної влади.

Доктрини технократії посилилась під впливом науки і техніки на політичне життя в різних країнах, внаслідок зростання місця і ролі науково-технічних працівників у державному управлінні. Сутність цих теорій зводиться до того, що в політиці повинні управляти інженери, техніки, науковці, менеджери та інші керівники науки і виробництва, як це вони роблять в економіці. Представниками цієї теорії були Т.Веблен, Г.Скот, Ф.Тейлор, Г.Саймон, Д.Бел, Б.Беквіт, З.Бжезінський та інші.

До концепцій юридичного спрямування відносять теорії правової та соціальної держави. Правова держава - це така, в якій тільки юридичними засобами забезпечується верховенство права, реальне здійснення, гарантування, охорона, захист і поновлення порушених прав громадян, взаємна відповідальність держави та особи, контроль і нагляд за утворенням і здійсненням юридичних законів. Метою створення правової держави в Україні є забезпечення цивілізованого функціонування і розвитку громадянського суспільства. Основними рисами правової держави вважають: верховенство і панування правового закону; постійне утвердження суверенітету народу, як єдиного джерела державної влади; поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову; забезпечення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, виконання ними своїх обов'язків перед іншими людьми, державою і громадянським суспільством; урегулювання взаємовідносин між особою та державою на засадах дозволеності особі робити все, що прямо не заборонено законом, а державним органам - тільки те, що прямо дозволено законом; взаємну відповідальність особи й держави, відповідальність держави перед особою і громадянським суспільством за свою діяльність; ефективну організацію контролю та нагляду за здійсненням законів і режиму законності.

До основних напрямків формування правової держави в Україні слід віднести: необхідність зв'язати правом (загальносоціаль-

ним, що характеризується правами людини, народу, людства) діяльність держави та її органів; формування правового механізму, з допомогою якого можна подолати відчуження людини й громадянина від засобів виробництва, власності, від безпосередньої та представницької форм демократії; чітку роботу законодавчої влади на основі Конституції України та конституційних законів; створення системи незалежних судів загальної та спеціальної юрисдикції; формування в людей нового правового мислення, високого рівня правової культури, знань про життєво необхідні закони і вміння використовувати ці закони в повсякденному житті. Отже, правова держава - це така держава, в якій досягнуто пріоритет прав людини, де держава зв'язана саме цим правом і підкоряється йому, де законодавча, виконавча і судова гілки влади закріплюють, гарантують і забезпечують права людини, народу і людства в повсякденній своїй діяльності. Соціальна держава - це держава, в якій: громадянам забезпечується гідне людини життя в царині їх матеріальних статків і соціального захисту в цілому; громадянам гарантується особиста свобода; в суспільстві культивується і забезпечується цивілізованими засобами соціальна злагода, мирне вирішення протиріч, які виникають чи можуть виникнути. Метою соціальної держави є: досягнення соціальної демократії, що полягає в реалізації влади народу і забезпеченні людині та громадянинові всіх прав, свобод і законних інтересів та виконання всіма суб'єктами права своїх обов'язків; ліквідація всіх форм гноблення, дискримінації, расизму, експлуатації людини людиною; гарантування всім людям рівних умов вільного розвитку і розвитку кожної окремої особистості; досягнення цих та інших цілей у мирний спосіб, політичними методами; модернізація виробництва і поступовий перехід до ринкових відносин. Соціальна держава зобов'язує індивіда брати участь у вирішенні загальних завдань; є регулятором суспільного життя; здійснює контроль над діяльністю приватного власника та приватного капіталу; досягає дедалі більших успіхів у сфері соціального забезпечення свого народу; стверджує та розширює діяльність вільних профспілок і промислової демократії, здійснює чимало інших демократичних перетворень.

Сучасний анархізм поділяють на анархо-комунізм (повне заперечення всякої політичної влади) і анархо-синдикалізм (наявність політичної влади в руках профспілок). Протилежністю анархізму є теорії етатизму, тобто одержавлення всіх сфер суспільного життя. Етатизація суспільства веде до диктатури. Г.Мос-

ка різновидами диктатури вважав соціалізм і фашизм. Освальд Шпенглер (1880-1936) підкреслював, що соціалізм - це дисципліна і твердий державний порядок, ієрархія влади. Він ототожнював державу й суспільство. О.Шпенглер характеризував фашизм, як антилюдську, антигуманну ідеологію, що обґрунтовувала самоуправство, беззаконня, насильство, використовуючи найнижчі людські інстинкти. Це - реакція на гострі кризові явища в суспільстві. Підсумовуючи, слід зробити висновок про те, що держава як багатогранне явище у громадянському суспільстві виконує відповідні функції, має відповідні форму і механізм; у взаєминах з особою та об'єднаннями людей використовує правові, організаційні й виховні форми здійснення своїх повноважень; верховенство і пріоритет права й закону характеризує її як демократичну, правову, соціальну, що служить людині та громадянському суспільству.

Запитання для самоконтролю

1. Що собою становлять сучасні концепції "нації"?
2. У чому сутність комунікативної "теорії нації"?
3. У чому сутність "етатичної теорії націй"?
4. Які Ви знаєте сучасні новації в теорії еліт?
5. Що нового в "теорію еліт" внесли Д.Донцов і В.Липинський?
6. Яка сутність вчення про психоаналіз?
7. Які Ви знаєте течії в сучасному психоаналітичному вченні?
8. Яка сутність теорії "соціальної солідарності" Е.Дюркгейма?
9. У чому полягає відмінність суспільно-політичних ідей П.Сорокіна і Е.Хантінгтона?
10. Яка сутність теорії "світ-системного аналізу"?
11. Які Ви знаєте сучасні концепції соціального призначення держави?
12. Яка сутність теорії "плюралістичної демократії"?
13. Які Ви знаєте сучасні суспільно-політичні технократичні доктрини?
14. У чому полягає характерна особливість сучасних концепцій правової держави?
15. У чому полягає характерна особливість сучасних теорій верховенства права?
16. У чому полягає характерна особливість сучасних концепцій громадянського суспільства?
17. У чому полягає особливість сучасних теорій соціальної держави?
18. Які особливості сучасного анархізму?

ПІСЛЯМОВА

Враховуючи те, що цей навчальний посібник підготовлений як супутній матеріал до спеціальності "управління суспільним розвитком", в ньому сконцентрована увага на історії розвитку суспільно-політичних концепцій, які впливають на теорію і практику розвитку сучасних суспільних процесів. Зокрема:

• простежена еволюція суспільно-політичної та правової думки, яка стала світовим надбанням;

• проаналізована різноплановість ставлення мислителів минулого до держави, джерел її формування;

• висвітлені різноплановість взаємовідносин суспільства та держави;

• прослідковано еволюцію світової суспільно-політичної думки в питанні формування правових концепцій;

• виділено формування відокремлення понять "право" і "закон";

• охарактеризовано основні напрями суспільно-політичної думки в процесі її розвитку;

• окреслено основну мету, яку переслідували видатні мислителі в ракурсі суспільно-політичної думки;

• проілюстровані найбільш визначні суспільно-політичні та правові концепції.

Поза змістом навчального посібника залишилась характеристика суспільно-політичної ситуації, в умовах якої формувались ті чи інші суспільно-політичні та правові теорії та концепції. Це питання вимагає додаткового навчально-методичного забезпечення.

Запитання для самоконтролю

1. Особливість суспільно-політичної думки Стародавнього світу.
2. Які джерела формування держави виділяє всесвітня суспільно-політична думка?
3. Коли і чому філософи минулого почали розмежовувати поняття "суспільство" та "держава"?
4. Сутність концепції "позитивного" та "природного" права.
5. Яку мету переслідували видатні мислителі минулого в процесі формування власної суспільно-політичної концепції?
6. Еволюція теорії розподілу гілок влади.

7. Відмінність сутності “верховенства закону” і “верховенства права”.

8. Основна ідея марксистської суспільно-політичної концепції.

9. Основні концепції про революційний чи еволюційний характер суспільно-політичного розвитку.

10. Які суспільно-політичні концепції визнають перевагу суспільства над державою.

11. Досягнення суспільно-політичної та правової думки в Новий час.

12. Еволюція концепції громадянського суспільства.

13. Еволюція теорії правової держави.

14. Розкрийте діалектику взаємовідносин природи і людини в суспільно-політичній думці.

15. Мислителі минулого про фактори, які впливають на суспільний розвиток.

16. Ставлення марксистської ідеології до теорії розподілу влад.

17. Вплив етнічних питань на суспільний розвиток.

ДОДАТКИ
СУЧАСНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ

Представники сучасної американської суспільно-політичної думки[172]

Представник	Основні праці	Загальна характеристика внеску у розвиток політичної думки
1	2	3
Аренд Ханна 1906-1975	"Походження тоталітаризму", "Людський стан", "На революцію", "Між минулим і майбутнім".	Теоретик тоталітаризму. Дослідниця вбачала походження тоталітаризму у зламі класового суспільства і відсутності будь-якої класової структури Аргументувала існування ієрархії людської активності.
Белл Даніель 1919 р. н.	"Кінець ідеології", "Постіндустріальне суспільство".	Головною рушійною силою суспільства вважав науково-технічний прогрес. Поділив історію людства на до індустріальне, індустріальне, постіндустріальне суспільство. Один із провідних представників неоконсерватизму.
Бжезинський Збігнев 1928 р. н.	"Політична влада: США/СРСР" співав.), "Радянський блок: єдність та протиріччя", "Безперервна чистка: політика за радянського тоталітаризму", "Великий провал: народження та смерть комунізму у XX ст.".	Дослідник тоталітарних систем. Головною ознакою тоталітарної системи називав домінуючу роль ідеології. Провів порівняльний аналіз американської та радянської політики. Передбачав можливий розпад СРСР, визначив підстави краху комунізму. Проаналізував шляхи переходу від тоталітарної системи до демократичної.
Гелбрейт Джон Гелбрейт 1908 р. н.	"Анатомія могутності", "Нове індустріальне суспільство", "Природа масової злиденності", "Суспільство достатку", "Століття невизначенності".	Всебічно проаналізував політичну владу і обґрунтував доктрину неолібералізму. Активний учасник боротьби за ядерне роззброєння.
Дракер Пітер Фердінанд 1909 р. н.	"Пост капіталістичне суспільство", "Нові реалії".	Автор концепції подолання традиційного капіталізму. Вважав, що основний імпульс прогресу йде не від соціальної структури, а від активної особистості, адже сьогодення вимагає від кожної людини активних дій щодо удосконалення не тільки суспільства, але й самої себе.
Етціоні Амітаї 1929 р. н.	"Активне суспільство", "Моральний вибір", "Нове золоте правило: спільнота і моральність у демократичному суспільстві".	Розглядає проблему перегляду моральних норм в умовах сучасного розвинутого індустріального суспільства і формування нової моральної парадигми, яка відповідає вищому щабелю соціального прогресу.
Істон Девід 1917 р.н.	"Політична система", "Рамки політичного життя".	Заснував системний аналіз для вивчення явищ політичного життя суспільства, сформулював модель політичного життя суспільства. Головним завданням політології визначив вивчення обмінів між системою та її оточенням, чинники існування та функціонування політичної системи.
Кіссінджер Генрі Елфрід 1923 р. н.	"Ядерна зброя та зовнішня політика", "Необхідність вибору", "Роки зрушення", "Роки у Білому Домі".	Теоретик міжнародних відносин. Обґрунтував положення про те, що володіння ядерною зброєю, крім військового, дало ще й політичне значення, адже визначало місце країни на міжнародній арені.

1	2	3
Козер Люїс Альфред 1913 р. н.	“Функції соціального конфлікту”, “Продовження вивчення соціального конфлікту”.	Виклав схему виникнення та розвитку конфлікту. Визначив чинники, які визначають гостроту конфлікту. Дослідив суспільні функції конфліктів. З’ясував фактори, що сприяють припиненню конфлікту.
Ліпсет Сеймур Мартін 1922 р.н.	“Політична людина”, “Соціальна мобільність в індустріальному суспільстві”.	Вивчав існуючі форми влади, соціальну стратифікацію та мобільність, надавав великої уваги питанню легітимності влади, аналізу політичних конфліктів. Опрацював концепцію деідеологізації.
Мертон Роберт Кінг 1910 р.н.	“Соціальна теорія та соціальна структура”.	Дотримувався теорії структурно-функціонального аналізу. Ввів поняття “дисфункції”. Розробив теорію аномій. Розвинув ідеї “теоретичного плюралізму”, довів неминучість співіснування багатьох теорій. Звернув увагу на маніпулятивну функцію засобів масової інформації.
Тоффлер Олвін 1928 р.н.	“Футурошок”, “Третя хвиля”, “Зміщення влади”.	Аналізує наслідки переходу до інформаційного суспільства. Наголошує на новому ракурсі розуміння влади - знання, які стають могутнім інструментом влади. Поділив існуючі серед землян суспільства за критерієм здатності до навчання на “швидкі” та “повільні”.
Туроу Лестер 1938 р. н.	“Майбутнє капіталізму. Як економіка сьогодення формує завтрашній світ”.	Розглядає сучасні проблеми в контексті глобальних змін. Аналізує крах комуністичних режимів, демографічні зміни, глобалізацію, формування в розвинутих країнах економіки, заснованої на інформації та знаннях. Дає оцінку релігійному та етнічному фундаменталізму. Досліджує систему цінностей масового суспільства.
Хантінгтон Самюєль 1927 р.н.	“Третя хвиля: демократизація в кінці XX століття”, “Зіткнення цивілізацій і зміна світового ладу”.	З’ясовує співвідношення сил у сучасному світі. Спрогнозував зростання впливу на світову політику етнічних, релігійних, мовних та інших відмінностей. Формулює своє бачення поняття “цивілізація”.
Фром Еріх 1900-1980	“Втеча від свободи”, “Людина для самої себе”, “Здорове суспільство”, “Мати або бути?”, “Концепція людини у Маркса”.	Досліджував фашизм і більшовизм як суспільні явища. З’ясував, яку роль психологічні фактори виконують як активні сили суспільного прогресу. Класифікував потреби людини. З психологічної точки зору дослідив причини появи авторитаризму. Запропонував програму “Соціальної реконструкції суспільства”, Вивчав інструменти соціалізації як фактори стабілізації політичних режимів.
Фукуяма Френсіс 1952 р. н.	“Кінець історії”, “Кінець історії і остання людина”, “Великий крах”.	Розглядає перспективи розвитку індустріального суспільства в XXI ст. Досліджує поняття “довіра” і класифікує суспільства за критерієм розповсюдженості довіри. Аналізує трансформаційні процеси в постсоціалістичних державах.

Представники сучасної англійської суспільно-політичної думки[173]

Гідденс Ентоні 1938 р. н.	"Національна держава і насильство", "Соціологія", "Наслідки модерніті".	Аналізує проблему глобалізації. Започаткував поняття "модерніті", яке трактував як суспільну систему, що виникає разом з національною державою і капіталістичним виробництвом.
Гарольд Джозеф 1893-1950	"Граматика політики", "Демократія в книзі", "Держава в теорії та на практиці".	Розглядав державу як різновид суспільних організацій і не вважав її всемогутньою. Доводив, що індивід не зобов'язаний виконувати розпорядження держави, яка порушує закон чи громадянські права людей. З точки зору марксизму аналізував державу як механізм примусу.
Ласкі Гарольд 1893-1950	"Історія французької революції", "Минуле і сьогоднішнє".	Проповідував насильство, віру в суворого лідера. Не вірив в демократичні інститути.
Поппер Карл Раймонд 1902-1994	"Відкрите суспільство та його вороги", "Злиденність історизму".	Ввів категорії: "відкрите" і "закрите" суспільство. У "закритому" суспільстві держава бере на себе функції регулювання практично всього життя громадян, а у "відкритому" люди мають право на прояв індивідуальності, свідомо приймає рішення, вироблений механізм контролю за владою. Розробив концепцію "соціальної інженерії", суть якою полягає у формуванні інститутів з метою стримування, регулювання чи прискорення передбачуваного суспільного розвитку.
Рассел Бертран Артур 1872-1970	"Практика і теорія більшовизму", "Влада", "Авторитет і індивідуальність".	Характеризував більшовизм, який з'являється в кризових суспільствах. Розглядав владу як взаємовідносини між владою індивідуума і владою організації. Проаналізував потяги людей до влади.
Тойнбі Арнольд Джозеф 1889-1975	"Осягнення історії".	Приділяв увагу феномену цивілізації. Підкреслював провідну роль еліти та інертність маси. Управління вважав формою мистецтва. Характеризував владу як силу, яку важко втримати в певних межах, то коли ці межі зникали, управління перестає бути мистецтвом і вимагає якісно нових підходів.

Представники сучасної італійської суспільно-політичної думки[174]

Моска Гаетано 1858-1941	"Теорія урядів і парламентська система", "Сучасні конституції", "Основи політичної науки", "Історія політичних доктрин".	Був засновником теорії еліт. Еліта - правлячий клас, який управляє суспільством і тому користується привілеями. Політична стабільність неможлива без оновлення правлячої меншості, а тому консервація еліти є початком застою і виродження.
Парето Вільфредо 1848-1923.	"Перетворення демократії", "Трактат із загальної соціології".	Вказував на значення насильства у розвитку суспільства, і велику роль еліти в управлінні політичною системою. Ввів теорію соціальної стратифікації та циркуляції правлячих еліт. Сформулював власну концепцію про роль людських відчуттів, що приводять в рух суспільство.
Рокко Альфред 1875-1935	"Історична ґенеза фашизму".	Вважається засновником правового порядку фашистського режиму. Встановлення фашизму він вважав як правдиву революцію.

Представники сучасної німецької суспільно-політичної думки[175]

Вебер Макс 1864-1920	"Протестантська етика і дух капіталізму", "Політика як покликання і професія", "Господарство і суспільство".	Розвинув категорію "влада" і "панування". Розрізняв три типи панування: раціональне, традиційне і харизматичне. Політика - це прагнення впливати на розподіл влади. Автор теорії "раціональної бюрократії", "плебісцитної демократії".
Вунд Вільгельм Макс 1832-1920	"Психологія народів".	Один з перших розробив психологічний напрям у соціології, зокрема концепцію "Психології народів". Згідно з нею, основним суб'єктом історії є народ як уособлення "духу цілого".
Дарендорф Ральф 1929 р.н.	"Клас та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві".	Аналізував суспільство з позиції теорії конфліктів. Конфлікт - визначальний чинник будь-якого суспільного об'єднання, є джерелом суспільних змін.
Єлінек Георг 1851-1911	"Система суб'єктивного відкритого права", "Загальне вчення про державу".	Вбачав у державі явище суб'єктивної свідомості. Запропонував вивчати її як правовий феномен. Намагався психологічно інтерпретувати право. Державу утворюють вольові відносини панування, яке має населення певної території. Держава є втілення спільної мети усього суспільства. Модернізував теорію правової держави. Акцентував увагу на необхідності добровільного самообмеження державної влади.
Зомбарт Вернер 1863-1941	"Буржуа", "Сучасний капіталізм", "Ідеали соціальної політики".	Один з авторів теорії "організованого капіталізму". При аналізі нового капіталізму опирався на вивчення змін ментальності людей, психічних настанов, які разом творять "дух" певних епох.
Манхейм Карл 1893-1947	"Ідеологія і утопія", "Людина і суспільство в епоху перетворення", "Діагноз нашого часу: нариси військового часу, написані соціологом".	Зробив внесок у розробку теорії еліт. Головним критерієм належності до правлячої еліти є ініціативність, діловитість, високі моральні якості. Не погоджувався з думкою про виключно руйнівний характер мас. Ідеалом вважав "планове демократичне суспільство". Планування означає вміння ясно бачити і враховувати у своїх діях їх віддалені наслідки.
Міхельс Роберт 1876-1936	"До соціології партійності в сучасній демократії".	Вважав, що демократія має утопічний характер. Еліту класифікував як касту, а масу як "демократичну декорацію". Сформулював основний соціологічний закон про політичні партії та держави, як олігархічні об'єднання.
Хабермас Юрген 1929 р.н.	"Криза легітимності", "Проблеми легітимації в умовах пізнього капіталізму", "Теорія комунікативної дії".	Проаналізував кризу легітимності політичної влади, яка стала дезінтегратором суспільної системи. Перешкодою для "суспільної інтеграції".
Ясперс Карл 1883-1969	"Витоки історії та її мета".	Один із засновників екзистенціоналізму. Вважав, що в історії людства провідну роль відіграють духовні, а не економічні, але фундаментом соціуму є приватний інтерес ізольованого індивіда.

Представники сучасної російської суспільно-політичної думки[176]

Бердяєв Микола 1874-1948	“Філософія нерівності”, “Про рабство і свободу людини”, “Витоки і зміст російського комунізму”.	Підтримував ідеї оновлення суспільства, шляхом реформування православ’я і формування “нової елегійної свідомості”. Заперечував диктатуру пролетаріату. Комунізм як ідеологію вважав безперспективною.
Бухарін Микола 1888-1938	“Теорія пролетарської революції”, “Теорія історичного матеріалізму”, “Етюди”.	Теоретик марксизму. Виступав за безпосередню участь масових організацій в управлінні державою.
Ільїн Іван 1883-1954	“Поняття права і сили”, “Духовний сенс війни”, “Про суть правосвідомості””, “Про зопір злу силою”.	Сформулював власне бачення правової держави на нового справедливого суспільного ладу. Не виправдовував застосування сили і примусу. Розглядав монархію як ідеальний тип правової держави.
Кропоткін Петро 1842-1921	“Етика”, “Записки революціонера”, “Сучасна наука та анархізм”.	Теоретик анархізму. Критично ставився до появи законів. Обґрунтував закон взаємної допомоги та солідарності як всезагальний біосоціологічний закон. Бездержавне суспільство представляв у формі асоціації вільно об’єднаних комун.
Ленін Володимир 1870-1924	“Імперіалізм як вища стадія капіталізму”, “Держава і революція”, “Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції”.	Розробив концепцію соціалістичної революції. Розвинув концепцію диктатури пролетаріату. Дав визначення “клас”. Прихильник ідеї світової соціалістичної революції.
Сталін Йосиф 1879-1953	“Марксизм і національне питання”, “Про основи ленінізму”, “До питань ленінізму”.	Висунув тезу про загострення класової боротьби і посилення державної влади з розвитком соціалізму.
Струве Петро 1870-1944	“Інтеграція та революція”.	Вважав, що визначальну роль у суспільному розвитку відіграє обмін. Розглядав державу як понад класову силу. Яка інтегрує всі верстви і класи. Виступав за шанування права.
Чичерін Борис 1828-1904	“Історія політичних вчень”, “Власність і держава”, “Філософія права”.	Вважав державу і правові відносини рушійною силою історичного процесу. Надавав великого значення впливу географічного розташування, ландшафту на політичний лад, державний устрій та політичні інститути Сформулював концепцію індивідуального розвитку. Підкреслював значення громадянського суспільства.

Представники сучасної укрїнської суспільно-політичної думки[177]

Антонович Володимир 1830-1908	“Сповідь”.	Автор тези про провідну ідею нації, яку визначав як всяку групу, вироблену природою, а не державою.
Бачинський Юліан	“Україна Irredenta”.	Прибічник культурно-національної автономії.
Винниченко Володимир 1880-1951	“Відродження нації”, “Заповіт борцям за визволення”.	Сформулював етичну концепцію “чесності з собою” танового романтизованого соціально-філософського світогляду - конкордизму.
Дністрянський Станіслав 1870-1935	“Загальна наука права й політики”, “Нова держава”, “Погляд на теорії права та держави”.	Сформулював національно-державницьку концепцію, в основу якої поклав теорію суспільного зв’язку та своє розуміння національної ідеї. Прибічних національних автономій.
Донцов Дмитро 1883-1973	“Історія розвитку української державної ідеї”, “Підстави нашої політики”, “Націоналізм”, “Дух нашої давнини”.	Закликав до переорієнтації українства на захід. Ідеологічно обґрунтував українську самостійницьку політику та сформулював принципи нового українського націоналізму.
Левинський Володимир 1880-1953	“Народ, нація і народність”, “Марксизм”.	Виступав проти ототожнення понять “нація” і “раса”. Прибічних ідеї “культурно-національної автономії”. Розглядав поняття “націоналізм” як прагнення поневоленого народу до здобуття власної державності.
Левитський Кость 1854-1941	“Великий зрив”.	Описав еволюцію української національної ідеї. Прибічник національно-культурної автономії.
Липинський В’ячеслав	“Листи до братів-хліборобів”.	Сформулював доктрину українського консерватизму. Прихильник монархії. Охарактеризував новий політичний режим - класократію.

Представники сучасної французької суспільно-політичної думки[178]

Арон Раймонд 1905-1983	“Мир і війна”, “Основні течії соціологічної теорії”.	Заперечував принципи марксизму. Один з перших аналітиків індустріального суспільства. Аналізував типи політичних еліт. Вивчав значення політичного чинника у міжнародних відносинах.
Баррсес Мауріцій Огюст 1862-1923	“Вигнання”, “Звернення солдата”.	Теоретик французького націоналізму. Францію розглядав як роз’єднану і позбавлену мозкового центру, засобами спасіння, які він вбачав у колективізмі.
Дюверже Моріс 1917 р. н.	“Політичні партії”, “Вступ до політики”, “Соціологія політики”, “Демократія без народу”.	Запропонував класифікувати політичні партії на “кадрові” і “масові”. Вивчав питання суспільної та політичної інтеграції, взаємозв’язку регіональних політичних проблем з глобальними, міжнародними.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

[1] Воронкова В.Г., Беліченко А.Г., Попов О.М. та ін. Управління людськими ресурсами: філософські засади: Навч. посібник. - К., 2006. - С. 8.

[2] Політологія. Підручник // За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Харків, 2001. - С. 27-29.

[3] Там само.

[4] Мадіссон В.В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1996. - С. 5-9.

[5] Там само, с. 9-12.

[6] Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. - М., 1981.

[7] Політологія. Підручник // За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Харків, 2001. - С. 30-32.

[8] Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. - К.: Мауп, 2003. - С. 16.

[9] Мадіссон В.В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1996. - С. 11-13.

[10] Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: Монографія. - К.: МАУП, 2003. - С. 16.

[11] Політологія. Підручник // За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Харків, 2001. - С. 31-32.

[12] Нерсесянц В.С. Политические учения Древней Греции. - М., 1979. - С. 5.

[13] Там само. - С. 6.

[14] Там само. - С. 7.

[15] Там само. - С. 10.

[16] Там само.- С. 12-14.

[17] Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: Монографія. - К.: МАУП, 2003. - С. 19.

[18] Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии учения Древней Греции. - М., 1979. - С. 5.

[19] Там само. - С. 6.

. -М., 1966.-С. 32-36.

[20] Рахманин С. Используй то, что под рукой, и не ищи себе другое // Зеркало недели. 2006. - № 36. - С. 1.

[21] Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: Монографія. - К.: МАУП, 2003. - С. 21.

[22] Доватур А.И. Политика и полития Аристотеля. - М., 1965.

[23] Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: Монографія. - К.: Мауп, 2003. - С. 23.

[24] Нерсесянц В. С. Политические учения Древней Греции. - М., 1979. - С. 45-49.

[25] Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима: III-I вв. до н.э. - М., 1977. - С. 102-108.

[26] Там само. - С. 110.

[27] Там само.

[28] Там само. - С. 82-87.

[29] Мадіссон В.В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1996. - С. 42-46.

[30] Там само. - С. 48-50.

[31] Там само. - С. 52-59.

[32] Там само. - С. 61-66.

[33] Горфункель А.Х. Философия епохи Возрождения. - М., 1980. - С. 45-46.

[34] Бурлацкий Ф. Загадка и урок Никколо Макиавелли. - М., 1977. - С. 42-50.

[35] Там само. - С. 51.

[36] Макиавелли Н. Государь // Избр. произв. - М., 1982. - С. 42-45.

[37] Там само. - С. 51-59.

[38] Бурлацкий Ф. Загадка и урок Никколо Макиавелли. - М., 1977. - С. 70-72.

[39] Горфункель А.Х. Философия епохи Возрождения. - М., 1980. - С. 80-82.

[40] Там само. - С. 85-86.

[41] Там само. - С. 86-88.

[42] Мадіссон В. В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1996. - С. 72-77.

[43] Там само. - С. 80.

[44] Швидак О.М. Політологія. Практикум. Навч. посібник.К.: НМЦВО, 2001.-С. 17.

[45] Гоббс Т. Левиафан // Соч.: в 2 т.- М., 1990.

[46] Зайченко Г. А. Джон Локк. - М., 1973. - С. 32-60.

[47] Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К.,1986. - С. 57-72.

[48]Азаркиш Н. М. Монтескье. - М., 1988. - С. 45-65.

[49] Там само. - С. 67-77.

[50] Там само. - С. 80-85.

[51] История политических и правових учений. - М., 1988. - С. 79-82.

[52] Там само. - С. 84-89.

[53] Кант И. Ответ на вопрос: что такое просвещение? // Соч.: В 6 т. - М., 1965. - Т. 6. - С. 33.

[54] Там само. - С. 29.

[55] Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Соч.: В 6 т. - Т. 6. - С. 21.

[56] Мадіссон В.В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посіб. - К., 1996. - С. 83-89.

[57] Тарасенко Н.Ф. Методологические и методические основы обновлення философского образования в высшей школе. - К., 1991. - Ч. 1. - С. 3.

[58] История диалектики. Немецкая классическая философия. - М., 1978. - С. 307.

[59] Політологія / За ред. О.І.Семківа. - 2-ге вид. - Л., 1994. - С. 67-74; Основи політології: Навч. посіб. / Кер. авт. кол. Ф.М.Кирилюк. - К., 1995. - С. 31-33; Основи політології: Курс лекцій / Відп. ред. Б.Л.Кухта. - К., 1992. - Ч. 1. - С. 69-77; Мадіссон В.В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посіб. - К., 1996. - С. 57-72.

[60] Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2-х т. - М., 1955. - Т. 1. - С. 128.

[61] Аристотель. Политика // Соч.: В 4 т. - М., 1976. - Т. 4. - С. 86.

[62] Гелей С., Пастушенко Р., Рутар С. Українська політологія: Навч. посіб. - Л., 1995. - Ч. 1. - С. 17.

[63] Аренд Х. Традиции и современность: К истории политических идей // Государство и право. - 1991. - № 3. - С. 24.

[64] Там само. - С. 25.

[65] Там само. - С. 27.

[66] Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. - К., 1996. - С. 258.

[67] Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. - М., 1990. - С. 247.

[68] Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій. - К., 1996. - С. 24.

[69] Мадіссон В.В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посіб. - К., 1996. - С. 98-99.

[70] Там само. - С. 99.

[71] Там само. - С. 101-102.

[72] Там само. - С. 104.

[73] Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій. - К., 1996. - С. 28.

[74] Там само. - С. 29.

[75] Krasnodebski Z. Max Weber. - Warszawa: PW "Wiedza Powszechna", 1999. - S. 69.

[76] Там само. - S. 79.

[77] Bloom A. Umysl zamkniety. - Poznan: Wyd-wo Zysk i S-ka, 1987. - S. 253.

[78] Чилкот Р. Теории сравнительной политологии. - Москва: ИД "Весь Мир", 2001. - С. 149.

[79] Bloom A. Umysl zamkniety. - Poznan: Wyd-wo Zysk i S-ka, 1987. - С. 254.

[80] Weber M. Polityka jako zawod i powolanie. - Krakow: SIW Znak, 1998. - С. 58.

[81] Weber M. Protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus // Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1904-1905, Bd. 20 - 21.

[82] Simmel G. Philosophie des Geldes. Hamburg. 1900.

[83] Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій. - К., 1996. - С. 39.

[84] Рыбаков Б.А. Язычество древней Русм. М., 1987. - С. 412-454.

[85] Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Харків, 2001. - С. 92.

[86] Повесть временных лет: в 2 т. М., Л. 1950. - Т. 1. - С. 163.

[87] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Харків, 2001. - С. 95-96

[88] Повесть временных лет: В 2-х т. - М. - Л. 1950. - Т. 1. - С. 163.

[89] Філософія Відродження на Україні. - К., 1990. - С. 35-37.

[90] Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI-начале XII в. - К., 1988. - С. 182.

[91] Свободомыслие и атеизм в древности, средние века и в эпоху Возрождения. - М., 1986. - С. 243-252.

[92] Оріховський-Роксолан Ст. Про турецьку загрозу слово друге // Українська література XIY-XYI ст. - К., 1988. - С. 93, 99.

[93] Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. - К.: ПАРАПАН, 2002. - С. 37.

[94] Там само. - С. 40-41.

[95] Філософська думка в Україні. - К., 1992. - С. 17.

[96] Наливайко Д.С. Станіслав Оріховський як український латино мовний письменник Відродження // Українська література XYI-початку XVII ст. та інші слов'янські літератури. - К., 1984. - С. 184.

[97] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Харків, 2001. - С. 94-95.

[98] Там само. - С. 96.

[99] Там само. - С. 97.

[100] Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. - К.: ПАРАПАН, 2002. - С. 51.

[101] Там само. - С. 98.

[102] Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1986. - С. 80.

[103] Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник / За ред. М.Ф.Тарасенка. - К., 1997. - С. 193.

[104] Там само. - С. 85.

[105] Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Х., 2001. - С. 97.

[106] Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И.П.Еремина. - М.-Л., 1961. - С. 38, 40-41, 62, 89.

[107] Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1986. - С. 80.

[108] Там само. - С. 82.

[109] Орлик П. вивід прав України // Вивід прав України / М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. - Л., 1991. - С. 45-46.

[110] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Х., 2001. - С. 100.

[111] Там само. - С. 101-102.

[112] Козельський Я.П. Передмова до перекладу "Історії датської" Л. Голберга // Пам'ятки суспільної думки України (XYIII - перша половина XIX ст.): Хрестоматія.-Дніпропетровськ, 1995. - С. 181, 467-468, 470, 476, 486, 497, 500, 527, 540.

[113] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Х., 2001. - С. 103.

[114] Там само. - С. 104.

[115] Там само. - С. 104-105.

[116] Там само. - С. 107.

[117] Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. СПб, 1863. - Т. 1. - С. 6-24, 55-56.

[118] Костомаров Н.И. Две русских народности / Обраб. Текста и ред.. А.П.Ковалевой; Авт. Предислов. В.А.Дорошенко. - К., Х., 1991. - С. 63-64.

[119] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Харків, 2001. - С. 108.

[120] Сокуренко В.Г. Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О Терлецкий). - Л., 1966. - С. 52.

[121] Драгоманов М.П. Переднє слово до "Громади"// Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. - Прага-Ньо-Йорк, 1937. - С. 115.

[122] Довбишенко Я. Михайло Драгоманов. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність // Пам'яті Михайла Драгоманова. - Х., 1920. - С. 35.

[123] Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. - Т. 1 / Пер. з англ. У.Гаврішків, Я.Грицака. - К., 1994. - С. 302.

[124] Заславский Д. М.П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. - К., 1924. - С. 94.

[125] Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. - К., 1970. - Т. І. - С. 456-466.

[126] Драгоманов М. Рай і поступ. - Вінніпег, 1916. - С. 68.

[127] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Х., 2001. - С. 111.

[128] Сокуренко В.Г. Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О Терлецкий). - Л., 1966. - С. 73-74.

[129] Там само. - С. 154.

[130] Дмитриченко В.С. Соціалістична думка на Україні в 70-х - на початку 80-х років XIX ст. - К., 1977. - С. 190.

[131] Сокуренко В.Г. Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О Терлецкий). - Л., 1966. - С. 208.

[132] Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник / За ред. М.Ф.Тарасенка. - К., 1997. - С. 222-223.

[133] Там само. - С. 76.

[134] Франко І. Зібр. Тв. У 50 т.-К.: Наукова думка. -Т. 45. - С. 107-113.

[135] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Х., 2001. - С. 112.

[136] Там само.

[137] Брагінець А. Філософські і суспільно-поллітичні погляди Івана Франка. Львів, 1956. - С. 242.

[138] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Х., 2001. - С. 114.

[139] Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос. Заметки и статьи. - СПб., 1907. - С. 61, 88-89.

[140] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Харків, 2001. - С. 115.

[141] Бачинський Ю. Українська irredenta. - Берлін, 1924. - С. 41.

[142] Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. - К., 2001. - С. 62.

[143] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Х., 2001. - С. 118.

[144] Липинський В. Україна на переломі. Замітки до історії українського будівництва. Відень, 1920.-С. 56.

[145] Політологія. Підручник. За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Х., 2001. - С. 12-122.

[146] Там само. - С. 124.

[147] Там само. - С. 125.

[148] Там само. - С. 127-128.

[149] Там само. - С. 129.

[150] Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: Навч. посіб. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2004. - С. 63-64.

[151] Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: Навч. посіб. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2004. - С. 65.

[152] Там само.

[153] Weber M. Polityka jako zawod i powolanie. - Krakow: SIW Znak, 1998. - С. 62-64.

[154] Мадіссон В. В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1996. - С. 130-134.

[155] Там само. - С. 135.

[156] Там само. - С. 135-136.

[157] Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1986. - С. 93-94.

[158] Там само. - С. 95-97.

[159] Там само. - С. 99.

[160] Там само. - С. 100.

[161] Там само. - С.102.

[162] Хоффман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт // СОЦИС. - 1996, № 4. - С. 50-51.

[163] Донцов Д. "Підстави нашої політики", Відень. 1921. - С. 47.

[164] Донцов Д. "Партія чи орден", "ЛНВ", лютий 1933. - С. 73.

[165] Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1986. - С. 102-103.

[166] Там само. - С. 103.

[167] Там само. - С. 104.

[168] Там само. - С. 105-106.

[169] Мадіссон В.В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К., 1996. - С. 141-142.

[170] Там само. - С. 142.

[171] Там само. - С. 144.

[172] Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К. 1986. - С. 105.

[173] Політологія // Навч. словник-довідник для студентів / Уклали: В.М.Піча, Н.М.Хома. - К.: "Каравела", Л.: "Новий Світ 2000". - С. 132-135.

[174] Там само. - С. 136-138.

[175] Там само. - С. 139-141.

[176] Там само. - С. 142-146.

[177] Там само. - С. 147-149.

БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК

Алмонд Габріель (нар. 1911 р.) - американський політолог. У праці "Громадянська культура" разом із С. Вербою вперше в історії світової політичної думки розробив теорію політичної культури. Політична культура, на його думку, включає пізнавальні, емоційні, оціночні орієнтації, що виражають знання, почуття і дії стосовно політичної системи. Порівнюючи політичну культуру США, Англії, Італії, Німеччини, Мексики, Г.Алмонд і С.Верба вирізнили такі її типи: англо-американську, в якій переважають цінності свободи, індивідуалізму, пріоритету права і раціонального ставлення до влади; континентально-європейську, в якій універсальні цінності англо-американського типу співіснують із фрагментами різних субкультур (етнічних, релігійних); до індустріальної, в якій переплетено різні політичні субкультури, слабко виражені комунікативні та координуючі функції різних політичних спільнот; тоталітарну, в якій відсутні елементи громадянського суспільства, панують тотальна бюрократизація та ідеологізація суспільних відносин.

Андерсон Бенедикт (XX ст.) - американський соціолог. У праці "Уявні спільноти", розглядаючи націю перш за все як спільноту етнокультурну, вказував на необхідність з'ясовувати культурні передумови виникнення національних рухів - релігійну громаду і династичну державу. Націю, на думку Б.Андерсона, не можна зрозуміти через її зв'язок із політичними ідеологіями, бо в такому аспекті вона є спільнотою не більш ніж уявною.

Аренд Ханна (1906-1975) - німецько-американський політолог, дослідниця проблем тоталітаризму. У праці "Походження тоталітаризму" розкрила корені тоталітаризму в масовому суспільстві, де через відсутність класової структури атомізовані індивіди намагаються подолати свою відчуженість від суспільства через терористичні рухи на чолі з вождем. У праці "Людський стан" Х.Аренд доводила, що свобода людини може бути реалізована тільки в разі її активної участі у політичному житті.

Арістотель (384-322 рр. до н. є.) - давньогрецький мислитель. У праці "Політика" виклав основні проблеми суспільного й державного життя, розглядав людину як "політичну істоту", що прагне до державного об'єднання, розробив вчення про державу, визнаючи монархію, аристократію і політію як правильні, а тиранію, олігархію і демократію - як неправильні форми державного

правління. Найкращою формою держави Арістотель вважав політію - синтез кращих рис олігархії і демократії, що спирається на середній клас.

Арон Раймон (1905-1983) - французький соціолог та політолог, з 1955 р. завідував кафедрою соціології в Сорбонні. У праці "Демократія і тоталітаризм" дає тлумачення тоталітарного режиму порівняно з ліберальним. Основною ознакою тоталітарного режиму, на думку Р.Арона, є забезпечення монополії однієї партії на узаконену політичну діяльність, а ліберального або конституційно-плюралістичного - юридична організація мирної політичної конкуренції з метою завоювання влади. У праці "Правлячі кола чи правлячий клас" Р.Арон розробив плюралістичну концепцію еліт, згідно з якою в демократичному суспільстві не існує окремої правлячої групи, котра тривалий час здійснює єдиновладно керівництво державою, а відбувається постійна боротьба за владу між різними елітарними верствами.

Бальцерович Лєшик (нар. 1947 р.) - видатний польський реформатор, автор "шокової терапії" - найбільш радикальних заходів реформування економіки. Перебуваючи на посадах міністра фінансів, віце-прем'єра, голови Всепольського національного банку, зробив значний внесок у трансформацію польської посткомуністичної економіки в ринкову.

У своїй книзі "Свобода і розвиток" обґрунтував переваги ліберальної моделі суспільного розвитку, розкрив сукупність політичних засобів, за допомогою яких держава забезпечує економічне зростання і процвітання. До них він відносить: 1) макроекономічну стабільність, сутність якої полягає в досягненні твердого курсу національної валюти і низького рівня інфляції (в розвинутих країнах щорічний рівень інфляції становить 1-2%); 2) вільний ринок і конкуренцію, що ґрунтуються на широкому діапазоні економічної свободи, в межах якої можливий вільний розвиток підприємництва, без монополізму та державного протекціонізму; 3) перевагу приватного сектору економіки, який функціонує в найбільш сприятливому ліберальному режимі та забезпечує високу ініціативність, працьовитість і продуктивність праці; 4) орієнтацію на зовнішній світ, відкриту економіку, ефективне стимулювання експорту; 5) конкурентоспроможну систему фінансових інститутів (банків, інвестиційних фондів, бірж, цінних паперів), які функціонують у прозорому і відкритому для припливу інвестицій середовищі; 6) еластичний ринок праці, який передбачає зниження податкового тиску на

фонд оплати праці, спрощення процедури звільнення робітників, зниження впливу профспілок на кон'юнктуру заробітної плати; 7) достатньо низьку частку податків і бюджетних видатків у ВВП (наприклад, у країнах із високим ступенем лібералізації це співвідношення дорівнює 25-30% і 20-25%); 8) політичну стабільність, яка є необхідною умовою для закріплення позитивних досягнень і подальшого нарощування реформістських заходів.

Бендікс Рейнгард (XX ст.) - американський соціолог. Як представник історичної соціології Р.Бендікс виділяє такі ознаки сучасної держави: формування на окремій території центру, що починає об'єднувати населення в межах визнаних кордонів; проведення інституціалізації "державного простору", в якому управління поступово набуває самостійності; формування "типової структури" (постійна армія, королівські суди, податкова служба, які дають "центру" змогу поступово підпорядковувати "периферію"). У праці "Будівництво нації і громадянства" дав порівняльний аналіз процесу формування націй Західної Європи, Росії, Японії, Індії.

Берк Едмонд (1729-1797) - англійський політичний діяч, публіцист, теоретик консерватизму. У праці "Роздуми про французьку революцію" обґрунтував основні ідеї консерватизму, висунув кредо: "всі люди мають рівні права, але не одні й ті самі блага". Критикував Французьку революцію за те, що вона порвала з історичними традиціями і звичаями, насадила панування посередностей в ім'я рівності, нігілізм - в ім'я свободи.

Е.Берк виступав апологетом приватної власності, принципу "роби, що хочеш", обмеженого втручання держави в економічну і соціальну сфери; був прихильником монархії, церкви, аристократичної шляхетності. Дружба між народами, на його думку, ґрунтується на відповідності законів, звичаїв, способу життя.

Бернштейн Едуард (1850-1932) - німецький політичний діяч, ідеолог соціал-демократії. У працях "Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії", "Парламентаризм і соціал-демократія" сформулював концепцію соціал-демократії. Він розглядав соціалізм як гуманістичний рух, який парламентським шляхом буде здійснювати соціальні реформи і таким чином поліпшить становище робітничого класу. Е.Бернштейн відкинув основні постулати марксизму про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату як основні засоби розв'язання конфлікту між капіталом і найманою працею.

Бжезінський Збігнев (нар. 1928 р.) - американський політичний діяч, політолог. У праці "Тоталітарна диктатура та авто-

кратія" спільно з К.Фрідріхом охарактеризував основні риси тоталітарних режимів (фашистського та комуністичного): домінуючу роль ідеології, централізовану систему управління економікою, використання терору, обмеження доступу до правдивої інформації.

У праці "Великий провал": народження та смерть комунізму у XX ст. передбачив можливий розпад СРСР, підкреслив міжнародне значення утворення незалежної України. В останніх працях З.Бжезінський аналізує особливості переходу посткомуністичних країн до демократії, геополітичні орієнтири в пострадянський період. Так, у книзі "Велика шахівниця" розкриває зміст та основні напрямки геополітичної орієнтації США та країн Західної Європи щодо вестернізації євразійського простору. На його думку, демократична Україна, інтегрована до євроатлантичних структур, може відіграти основну роль у процесі обмеження можливостей Росії у створенні нової євразійської імперії.

Бірнбаум П'єр (XX ст.) - французький політолог. У праці "Керівний клас французького суспільства" поширив теорію еліт Р.Міллса на французьке суспільство, обґрунтував існування в ньому ендогенного елітарного, закритого прошарку, члени якого займають керівні позиції та передають свій статус із покоління в покоління. В основі однорідної еліти французького суспільства, на думку П.Бірнаума, лежать такі фактори: соціальне походження - апарат управління становлять вихідці з панівного класу; освіта - недоступність для дітей "середніх класів" здобути освіту правничо-політичного напрямку (на кшталт Національної школи адміністрації); культура - умова життя і манери елітних кіл різко відрізняються від інших прошарків суспільства.

Блау Пітер (нар. 1918 р.) - американський соціолог, професор Колумбійського та інших американських університетів. У праці "Обмін і влада в соціальному житті" концепцію обміну Дж.Хоманса намагається поєднати із соцієтальними факторами, розглядає обмінні процеси не тільки як міжперсональну взаємодію, а і як взаємодію соціальних структур. Соціолог розкрив діалектику взаємних впливів процесів обміну між індивідами та міжособовий, малих груп (родина, сусіди, колеги), макро-структурний.

Блумер Герберт (1900-1987) - американський соціолог. Посилив колективістську спрямованість інтеракціоністської парадигми Дж.Міда. Г.Блумер розумів суспільство як символічну взаємодію індивідів, груп і колективів, що включає: кооперацію, конфлікт, експлуатацію, байдуже ставлення один до одного. Щодо

речей люди діють на підставі смислів, якими вони наділяють ці речі (наприклад, папір сприймається людьми як річ, що на ній можна писати і т. ін.), а смисли вони черпають із взаємодії з іншими людьми. У такому випадку смисл не належить ні речі як такій, ні судженню індивіда, а є результатом соціальної взаємодії. Тому завдання соціології, на думку Г.Блумера, зводиться до дослідження способів тлумачення людьми смислу речей, тлумачення ситуації, що виникає в процесі людської взаємодії.

Боден Жан (1529-1596) - французький політичний діяч, юрист. У праці "Шість книг про республіку" розробив концепцію державного суверенітету, котрий розумів як неподільну владу монарха над своїми підданими. Найкращою формою правління вважав обмежену законом монархію, в якій суверенітет монарха міг би поєднуватися з аристократичними і демократичними принципами управління.

Бонетті М. (XX ст.) - французький правознавець, розробляв теоретичні проблеми соціальної держави.

Бочковський Ольгерд (1884-1939) - український соціолог, публіцист і політичний діяч, автор праць "Націологія і націографія", "Вступ до націології". Започаткував новий напрям наукових досліджень - націологію, до якої відніс історичну, або генетичну, націологію, націополітику, націодинаміку, характерологію, етнополітику, які, на його думку, вивчають відносини між нацією і державою. Значну увагу О.Бочковський приділяв вивченню націоналізму, який поділяв на демократичний (романтичний і гуманістичний), пов'язаний із зародженням нації, і паннаціоналістичний (антиліберальний, антираціональний), пов'язаний з утвердженням культу сили, принципу міжнаціональної ворожнечі.

Браун А. (XX ст.) - американський правознавець, розробляв теоретичні проблеми соціальної держави, що ґрунтується на принципах свободи і соціальної справедливості.

Брейлі Дж. (XX ст.) - англійський історик. У праці "Націоналізм і держава" доводив, що національні рухи зумовлені не стільки економічним гнобленням, виразом інтересів етносу чи інтересів класу, скільки задоволенням інтересів політичної опозиції, яка, вміло використовуючи різні дискримінації на етнонаціональному ґрунті, забезпечує собі шлях до влади.

Бурдьє П'єр (нар. 1930 р.) - французький соціолог, засновник Центру Європейської соціології, дійсний член французької Академії наук. У працях "Педагогічні взаємини і комунікації", "Ре-

месло соціолога", "Відповіді" заклав основи постмодерної парадигми. Вона передбачала дослідження реальності як трьох взаємопов'язаних факторів: поля - об'єктивних суспільних відносин, габітусу - ментального світу людей, що взаємодіють у цьому полі, і практики як опосередковуючої ланки між габітусом і полем, що одночасно виступає й результатом їх виникнення.

Вебер Макс (1864 -1920) - видатний німецький соціолог, засновник розуміючої соціології, сутність якої полягає в тому, що людські дії в силу їх цілераціональної мотивації можна зрозуміти. Вебер розмежував соціогуманітарні та природничі науки, що відрізняються як предметом, так і методами дослідження. У соціальній реальності на відміну від природної діють, на думку М.Вебера, не закони, які можна пояснити, а цінності, що для кожної епохи мають свій сенс і їх можна розкрити через ідеальні типи - логічні конструкції вчених, їх суб'єктивні узагальнення, віддалені від реальної дійсності. У працях "Протестантська етика і дух капіталізму", "Політика як покликання і професія" М.Вебер розробляє проблеми релігійних основ сучасного капіталістичного суспільства, бюрократії як професійної групи державних управлінців, парадигми легітимності державної влади, етики політичної діяльності.

Велькер К. (XX ст.) - німецький юрист, розробляв теоретичні проблеми правової держави та її понятійний апарат.

Верба Сідней (XX ст.) - американський соціолог. У праці "Громадянська культура" разом із Г.Алмондом досліджував політичну культуру. Виходячи з порівняльного аналізу різних політичних культур, виділив такі типи: "патріархальну", для якої характерні брак чітко виражених політичних ролей і зацікавленості підданих у функціонуванні політичної системи, їх орієнтація на вождів, шаманів, нерозчленованість політики, науки і релігії; "підданську" - що характеризується непомірною зацікавленістю членів суспільства результатами функціонування політичної системи, але низьким рівнем їх участі у політичному процесі; "активістську", яка відзначається високим рівнем участі громадян у політичному процесі, вагомим впливом їх на політику держави.

Винниченко Володимир (1880-1951) - український письменник, політичний діяч. У працях "Відродження нації", "Заповіт борцям за визволення" розкрив причини поразки національно-визвольної революції, які полягали у незрілості українського суспільства, невмінні української влади поєднувати вирішення національно-державних завдань із соціально-економічними. Гостро

критикував більшовицький режим за обмеження державно-політичних і національно-культурних прав українського народу. Майбутній суспільний лад В. Винниченко мислив як панування колективних форм власності - колектократію, що допускає існування трудової приватної власності без найманої праці.

Вишенський Іван (1550-1620) - український полеміст. Нещадно критикував католицьку церкву, обстоював слов'янську самобутність православ'я, доводив шкідливість поширення латинської культури в Україні. Як релігійний діяч І.Вишенський висунув концепцію соборності православної церкви, що ґрунтується на християнській ідеї рівності всіх людей (як мирян, так і кліру) перед Богом. Письменник заперечував абсолютизм влади як духовної, так і світської.

Володимир Мономах (1053-1125) - великий князь Київської Русі. У творі "Повчання дітям" сформулював основні принципи діяльності правителя, до яких відносив: відповідальність, справедливість, піклування про підданих, християнське милосердя, забезпечення злагоди, неприпустимість самовпевненості.

Вятр Єжі (XX ст.) - польський соціолог. У праці "Соціологія політичних відносин" з марксистських позицій аналізує такі проблеми політичної соціології, як її предмет, влада, співвідношення політики, економіки і культури, держава, політична поведінка, політична свідомість, еліта і лідерство.

Гаврилишин Богдан (XX ст.) - швейцарський і український економіст і футуролог, член Римського клубу. У праці "Дороговкази в майбутнє" дає характеристику різних типів суспільних систем, прогнозує тенденції їх розвитку в майбутньому. У структуру суспільної системи він включає цінності, політичне правління й економічну систему. Б.Гаврилишин виділяє такі типи економічних систем: вільного підприємництва, узгодженого вільного підприємництва, адміністративно-командну, розподільного соціалізму і ринкового соціалізму.

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770-1831) - німецький філософ. У працях "Енциклопедія філософських наук", "Філософія права" розглядав теоретичні проблеми держави, права і громадянського суспільства. Держава, за Г.В.Ф. Гегелем, - це втілення об'єктивного духу в історії, існувала у таких формах: східна теократія (вільним був тільки деспот); греко-римська демократія і аристократія (вільними були деякі), німецька монархія (вільними були всі). Право Гегель розумів у трьох значеннях: право як свобода

(ідея права), право як певний ступінь і форма свободи (“особливе право”) - право держави, право як закон (“позитивне право”). Громадянське суспільство філософ розглядав як систему установ, корпорацій, котрі через систему правосуддя захищали свободу і приватні інтереси громадян.

Гідденс Ентоні (нар. 1938 р.) - американський соціолог, автор фундаментального підручника з соціології, розробляє методологічні засади і перспективи соціологічної науки, проблеми етносоціології і соціально-класової структури. Розглядаючи перспективи розвитку майбутньої соціологічної науки, вчений вказує на такі її характерні ознаки, як відмова від монофакторних трактувань суспільного процесу (на кшталт біологічного, психологічного, економічного редукціонізмів); уніфікація мови теорії, синтез методологічних підходів, не виключаючи дискусії між вченими з приводу альтернативних концепцій; глибоке вивчення світової системи, зміщення акцентів дослідження з внутрішніх факторів на зовнішні; активна участь соціології у формуванні соціальної політики і проведенні реформ.

Гоббс Томас (1588-1679) - англійський філософ. У працях “Філософські основи вчення про громадянина”, “Левіафан” розробив учення про природний стан, суспільний договір, державу і громадянські права. Оскільки, на думку вченого, в природному стані тривала “війна всіх проти всіх”, люди вимушені були укласти суспільний договір з правителем, віддавши частину прав суверену в обмін на безпеку життя.

Правитель, у свою чергу, зобов’язаний бути гарантом безпечного життя підданих. Т.Гоббс обґрунтував також право на самозахист, припускав здійснення цього права навіть проти суверена, якщо той не здатний гарантувати безпечне життя своїм підданим.

Голль Шарль, де (1890-1970) - французький політичний діяч. Президент Франції (1959-1969). Створив систему голлізму, яка передбачала сильну, стабільну виконавчу владу, висунув ідею “Єдиної Європи - Європейських націй”.

Грушевський Михайло (1866-1934) - український історик, соціолог, політичний діяч, автор близько 2000 друкованих праць, серед яких найбільш відома десятитомна “Історія України-Русі”. Світогляд М.Грушевського еволюціонував від народницької концепції у бік державницької, від федералістичної до самостійницької.

М.Грушевський був організатором Українського соціологічного інституту у Відні (УСІ). Він обґрунтував неможливість

моністичного погляду на історію, застосування природничих законів до пізнання соціальної реальності. Його концепція ґрунтується на визнанні того, що соціальний прогрес зумовлений протистоянням двох протилежних принципів: колективізму (солідарності, альтруїзму), з одного боку, та індивідуалізму - з іншого. Головною думкою Грушевського як соціолога є розуміння історичного процесу як чергування різних чинників (економічних, психологічних, релігійних), тобто як "коливальної динаміки" суспільної еволюції.

Дайсі Ентоні (1835-1922) - англійський юрист. У праці "Вступ до вивчення конституційного права", аналізуючи з позиції юридичного позитивізму правову систему Англії, підкреслив її переваги над іншими правовими системами країн Європи, зокрема французькою, на підставі того, що в ній не було адміністративного права як неефективного засобу захисту прав громадян.

Даль Роберт (нар. 1915 р.) - американський політолог, професор Ієльського університету. У праці "Хто править" з позицій біхевіористської методології заклав основи плюралістичної теорії політичної діяльності. Досліджуючи функціонування влади на рівні міста, дійшов висновку, що вона проходить шлях від абсолютної олігархії (влади багатих і авторитетних людей) до функціональної поліархії (влади нижчих верств населення, які не є багатими, але мають високий соціальний престиж). Функціональна поліархія, на думку Р.Даля, передбачає розподіл сфер впливу між політичними й економічними елітами, прийняття рішення влади як результату угоди між конкурентами і спільниками, залежність успіху на виборах від здібностей і популярності лідера. Якщо в розвинутих країнах існує поліархія як розпорошеність влади між великою кількістю груп та інституцій, то в традиційних суспільствах, вважає політолог, існує нерівномірний розподіл влади: один і той самий клас монопольно володіє політичними, економічними та символічними засобами влади.

Дарендорф Ральф (нар. 1929 р.) - німецький соціолог, професор соціології Гамбурзького університету та Лондонської Вищої школи економіки і політичних наук. У праці "Клас та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві" розробив концепцію діалектичної конфліктології, яка пояснює, що розв'язання одних конфліктів створює ґрунт для наступних. Конфлікти, на думку Р.Дарендорфа, породжені не зіткненням несумісних класових інтересів, а боротьбою за владу в організаційних структурах - імперативно координованих асоціаціях (ІКА). Соціолог відкидає марксистське

розуміння конфлікту як класової боротьби і стверджує, що в умовах ліберальної демократії конфлікти стають "впорядкованими формами дискусій між класами".

Дашкевич Ярослав (нар. 1926 р.) - український історик, політолог. Керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства, завідувач кафедри сходознавства Львівського національного університету імені І. Франка, автор понад 900 наукових праць. Його політичні погляди знайшли найбільш повне відображення в таких працях, як "Державний устрій та форми правління в Україні" (1992); "Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе" (1993); "Липинський і українська революція" (1994); "Українська ідеологія - міф чи реальність?" (1995); "Український народ і комунізм" (1996) та ін.

На думку Я.Дашкевича, без ідеалу національної самостійності неможливо реалізувати ідеали політичної свободи і соціальної рівності. Він вважає позитивним фактором у розвитку української державності те, що Україна є своєрідним мостом між Європою і Азією, є прибічником добрих відносин, як з країнами Європи та Америки, так і з Росією.

Досліджуючи взаємопов'язаність історії та політики, Я.Дашкевич стверджує, що чим реальніше вивчена історія, тим ефективніша політика цього народу. Фальшиве знання історії, брак розуміння власного розвитку гальмує цей розвиток, калічить і науку, і політику. Недостача знання власної історії загрожує вільному існуванню народу, його держави.

Джентіле Джованні (1875-1944) - італійський мислитель, політичний діяч. Як теоретик фашистської ідеології визначив такі її основні ознаки: антиматеріалізм, заперечення детермінізму, домінування ідеології, яка підтримується силою віри та релігійністю; етатизм; культ вождя. Найбільш відомі його праці: "Вступ до філософії", "Реформа гегелівської діалектики".

Дністрянський Станіслав (1870-1935) - український правник, політолог, один із засновників Українського вільного інституту. У своїх працях "Загальна наука права й політики", "Нова держава" розробив національно-державницьку концепцію. Як теоретик соціологічної школи права розкривав вплив норм на розвиток соціальних зв'язків від найпростіших (родини) до найскладніших їх форм (нації і держави). Розглядаючи поняття "нація" і "держава", С.Дністрянський розкрив їх спільні та відмінні ознаки, а також обґрунтував принцип національного самовизначення українського народу.

Донцов Дмитро (1883-1973) - український політолог, громадсько-політичний діяч. У працях "Націоналізм", "Дух нашої давнини" та інших обґрунтував принципи українського інтегрального націоналізму, сутність якого полягає в тому, що український народ лише тоді може здобути незалежність, коли його національна еліта рішуче відмежується від орієнтації на Росію, а також позбудеться впливу ідеологій соціалізму, демократизму і лібералізму. Лише ідеологія націоналізму, яка, на думку Донцова, ґрунтується на волюнтаризмі, догматизмі й ілюзіонізмі, може забезпечити успіх у національно-визвольній боротьбі.

Драгоманов Михайло (1842-1895) - український мислитель, громадсько-політичний діяч. Соціологічні теорії вченого ґрунтувалися на засадах європейського позитивізму і лібералізму. Як автор методу "логічної семантики", тобто аналітичного синтезу суспільних явищ, виступав за багатофакторний підхід до вивчення рушійних сил історичного процесу, враховуючи економічні, політичні та культурні чинники в цьому процесі.

У працях "Лібералізм і земство в Росії", "Листи на Наддніпрянську Україну" обґрунтував головні засади російського конституціоналізму як утвердження громадянських прав і децентралізації Росії, а також ідеї про національно-культурний і національно-політичний розвиток українського народу.

Дрогобич (Котермак) Юрій (бл. 1450-1494) - доктор філософії та медицини Болонського університету, виходець з України. У праці "Прогностичні оцінки", займаючись політичним прогнозуванням, намагався передбачати політичні події у Священній Римській імперії за Фрідріха III. Він був прихильником сильної королівської влади, її пріоритету над церквою.

Дюверже Моріс (нар. 1917 р.) - французький соціолог, політолог. У праці "Політичні партії" М.Дюверже типологізує партії за способом їх утворення - парламентського і зовнішнього походження (профспілкового, професійного, релігійного), а також за організаційною структурою - масові та кадрові. Автор "Соціології політики", де розкриває "подвійне обличчя" влади, яке виражається в боротьбі індивідів, груп, з одного боку, за розподіл владних відносин, з іншого - за утвердження суспільного ладу і порядку, вигідних суспільству.

Дюркгейм Еміль (1858-1917) - французький соціолог позитивістського напрямку, фундатор концепції соціологізму, сутність якого полягає в тому, що суспільство як соціальна цінність є ви-

значальним щодо людини, соціальні факти існують незалежно від індивіда і мають примусову силу до нього. У працях "Правила соціологічного методу", "Самогубство" Е.Дюркгейм сформулював такі теоретичні проблеми, як об'єктивність соціологічного пізнання, співвідношення нормального і патологічного у соціальному житті, механічна й органічна солідарність, визначальна роль духовних факторів (релігії, моралі) щодо матеріальних (економіки, структури населення, тощо), причини суїцидів (егоїстичні, альтруїстичні, аномія) тощо.

Енгельс Фрідріх (1820-1895) - німецький мислитель і політичний діяч, один із основоположників "наукового" комунізму. У працях "Анти-Дюрінг", "Діалектика природи", "Походження сім'ї, приватної власності і держави" систематизував і доповнив положення К. Маркса про генезис таких інститутів, як сім'я, приватна власність і держава, розкрив такі ознаки держави, як територіальний поділ, публічна влада і податки, відчуженість від суспільства. Ф.Енгельс уперше вжив термін "історичний матеріалізм" і обґрунтував його ознаки.

Зіммель Георг (1858-1918) - видатний німецький соціолог, представник формальної соціології, яка вивчає форми (типові моделі) суспільних процесів та інститутів. Учений вважав, що форми міжособистісної взаємодії лежать в основі створення складних соціальних форм - соціопатій. Він виділяє такі типи соціопатій: соціальні процеси, які охоплюють поділ праці, підкорення, панування тощо; соціальні типи, які уособлюють характерні риси певного типу суспільства (наприклад, аристократ, король, священик, герой та ін.); моделі розвитку - універсальні закономірності суспільної еволюції, що виражаються в розширенні індивідуальної свободи та нарощуванні інтелекту.

Зіммель, розглядаючи проблему відчуження в контексті становлення ринкової економіки, раціоналізації суспільних відносин, наголошував на пріоритеті формально-професійних аспектів діяльності людини над її духовно-моральними.

Ієрінг Рудольф (1818-1892) - німецький юрист. У працях "Дух римського права на різних ступенях його розвитку", "Боротьба за право" розробив соціологічну теорію права. Держава, на думку вченого, - це соціальна організація примусової влади для забезпечення соціальних інтересів на противагу приватним. Р.Ієрінг був прихильником розширення функції держави у соціально-економічному житті. У праві виділяє два аспекти: формальний - сукупність

норм, забезпечених державним примусом; змістовий - сукупність загальних та індивідуальних інтересів. Отже, право, за Р.Ієрінгом, - це "юридично захищений інтерес".

Іларіон (XI ст.) - давньоруський діяч. У праці "Слово про Закон і Благодать" прославляє київського князя Володимира Великого, який уособлює хрещену Русь на противагу поганській Русі, порівнює його з Костянтином Великим. Іларіон вважав, що тільки сильна князівська влада, якій повинна служити церква, здатна забезпечити цілісність держави, припинити міжкнязівські чвари.

Істон Девід (нар. 1917 р.) - американський і канадський політолог, який у працях "Політична система", "Рамки політичного життя" розкрив сутність, структуру і функції політичної системи, котру слід розглядати як цілісну множину багатьох елементів, що самі мають складну структуру. Політична система є відкритою, динамічною, неврівноваженою; вона здатна до адаптації, модернізації, еклектизму, виживання; має вхід у вигляді вимог і підтримки, тобто звернення громадян до владних органів з приводу розподілу цінностей і вихід у вигляді прийняття політичних рішень.

Кампанелла Томмазо (1568-1639) - італійський мислитель. У творі "Місто сонця" висував ідеал суспільного ладу, що ґрунтується на рівності та суспільній власності. На чолі держави в такому суспільстві, за Т. Кампанеллою, стоять Верховний правитель - Метафізик - і три співправителі, яких називають відповідно до їхньої компетенції (Могутність, Мудрість і Любов).

Кант Іммануїл (1724-1804) - німецький філософ. У працях "До вічного миру", "Метафізичні початки вчення про право" обґрунтував ідею правової держави, вічного миру між народами. Виходячи з того, що людина є суб'єктом морального закону - "категоричного імперативу", - вона здатна у своїх вчинках керуватися внутрішніми мотивами. Але оскільки не всі люди керуються "категоричним імперативом", І.Кант обґрунтував необхідність права як зовнішнього регулятора вчинків людей. На його думку, держава має максимально відповідати принципам права. Він розрізняє держави історичні, метою яких є забезпечення підкорення народу, і раціональні, що ґрунтуються на суверенітеті народу і поділі влади.

Кейнс Джон Мейнард (1883-1932) - англійський економіст, представник кембриджської школи. У праці "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей" уперше довів необхідність державного регулювання ринкової економіки, насамперед ринку зайнятості. Дж.Кейнс рекомендував знизити рівень безробіття шляхом сти-

мулювання державою високого попиту на робочу силу за рахунок бюджетних видатків. Йому також належить теорія мультиплікатора, сутність якої полягає в тому, що збільшення видатків (витрат споживачів, інвестицій, уряду, частки експорту) приводить до зростання розмірів національного доходу.

Кельзен Ганс (1881-1973) - німецький юрист. У праці "Чиста теорія права" розробив нормативну теорію держави і права, сутність якої полягає в тому, що юридична наука має бути вільна від ідеологічних цінностей і обмежуватися тільки сферою формально-логічних моментів без взаємозв'язку з іншими сферами життя. Право як нормативна система має строгу ієрархію норм, в якій нижчі норми випливають із вищих: основна норма, конституція, закони та підзаконні акти й індивідуальні норми (рішення судів і органів управління в конкретних правових ситуаціях). Державу вчений розглядав як централізований правопорядок, суверенітет якої обмежений міжнародним правопорядком.

Кермон Жан-Луї (XX ст.) - французький політолог. Досліджував проблеми партології, а також адміністративного апарату. У праці "Адміністративний апарат держави" аналізує структуру, функції, способи комплектування адміністративних структур на державному, регіональному і місцевому рівнях.

Кістяківський Богдан (1868-1920) - російський та український соціолог, дійсний член Української академії наук. У працях "Суспільство і особистість", "Соціальні науки і право" розробив основні принципи методології соціального дослідження, визначив право як соціальне явище. Соціологія як наука, на думку Б.Кістяківського, передбачає такі умови дослідження: формування понять про суспільство, державу, право і культуру; виявлення причинно-наслідкових зв'язків у суспільній сфері та з'ясування природи цінностей, тобто певних уявлень людей про добро і зло. Щодо розуміння права вчений виділяє чотири підходи його аналізу: соціологічний, що розглядає соціальну зумовленість сутності права; психологічний - психічне ставлення людей до правових відносин, норм; догматичний - систему правових норм або правовий порядок у певних історичних умовах; нормативний - раціональну (прагнення до логічного завершення цілого) і етичну (втілення ідеї свободи і справедливості) сторони права.

Козачинський Михайло (1699-1755) - український письменник, філософ. У праці "Громадська політика" розробив питання природного права як складової людської природи, поділив закони на громадські та канонічні, вивчав проблеми військової політики.

Козер Льюїс (нар. 1913 р.) - американський соціолог, професор соціології Гарвардського і Нью-Йоркського університетів. У праці "Функції соціального конфлікту" Л.Козер протиставляв основні положення конфліктологічної парадигми структурно-функціональній парадигмі Т.Парсонса. Якщо Т.Парсонс стверджував, що соціальна система, основою якої є цінності й норми, ґрунтується на злагоді, постійно орієнтована на сталість, то Л.Козер виходив з того, що соціальна система ґрунтується на зіткненні групових інтересів, тяжіє до постійних змін. Він також обґрунтував позитивні аспекти конфлікту, які виявляються у збереженні й пристосуванні соціальної системи до нових умов, стимулюванні відкриттів в економічній і технологічній сферах.

Конт Огюст (1798-1857) - французький соціолог, філософ, який у праці "Курс позитивної філософії" заклав основи нової науки - соціології (соціальної фізики). Соціологія, на його думку, має бути вільна від метафізичних проблем, при дослідженні соціальної системи використовувати методи природничих наук. О.Конт розрізняє в соціології соціальну статику, або теорію суспільного порядку, що вивчає структуру соціальної системи, закони її функціонування, і соціальну динаміку (теорію суспільного прогресу), яка досліджує закони розвитку і зміни соціальних систем. Держава, за О.Контом, виступає органом соціальної солідарності, суспільного порядку.

Костомаров Микола (1817-1885) - відомий український історик, один із організаторів та ідеологів Кирило-Мефодіївського братства. У книзі "Закон Божий (Книга Буття українського народу)", що стала програмою Братства, заклав основи демократично-народницького напряму в українській політології, передбачаючи створення самостійної української республіки в рамках федерації слов'янських народів, знищення кріпацтва й утвердження демократичного суспільного ладу.

У праці "Две русские народности" М.Костомаров визначив типологічні риси українського і російського народів і на цій підставі довів, що українці схильні до особистої свободи, їхньому характеру відповідає федеративний державний устрій, а росіяни - до общинного життя, на основі якого виросла міцна монархічна держава.

Котце Д. (XX ст.) - американський соціолог. У праці "Націоналізм" доводить, що націоналізм ґрунтується на вірі у здобуття кращої долі спільно з "власним народом" у власній національній державі.

Крозьє Мішель (XX ст.) - французький соціолог, політолог. У праці "Індивід та система", розглядаючи проблему взаємодії інди-

віда і політичної системи, стверджує, що немає такого суспільства, де індивід міг би дійсно бути незалежним, він завжди є частиною співвідношення сил. Виходячи з розуміння влади як нестабільного співвідношення сил, політолог зазначає, що індивід буде мати тим більше влади, чим більше володіє ситуацією, натомість, коли інші індивіди перебувають у "стані невизначеності". М.Крозьє вважає, що для справжнього розуміння ролі індивіда у владних відносинах необхідно користуватися більш широким поняттям "влада", ніж поняттям "державна влада".

Куліш Пантелеймон (1819-1897) - український письменник, історик, літературний критик. У працях "Повесть об украинском народе", "Хмельниччина", "Виговщина", "Історія України" підкреслював сильні сторони українського державотворення, які виявилися у могутності Княжої Русі і Хмельниччини.

В інших творах, зокрема "Чорна Рада", "Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)", "История воссоединения Руси", П. Куліш критикував козаччину і гайдамаччину як вияв руйнівних антикультурних явищ українців, українську інтелігенцію за ідеалізацію негативних вчинків своїх предків, вихваляв ідею об'єднання України з Росією, а також цивілізаторську роль Польщі в українській історії.

Сьогодні стало можливим збагнути велич пророчих застережень письменника щодо уславлення "козацької вольниці", оцінити подвижницьку працю в справі збереження і розвитку української культури в межах тоталітарної Російської імперії.

Кульчицький Олександр (1895-1980) - український філософ, культуролог у західній діаспорі. У праці "Риси характерології українського народу" розкрив різноманітні аспекти (расовий, геопси-хічний, історичний, соціопсихічний, культурно-морфічний, глибинно-психічний) української ментальності.

Кучабський Василь (1895-1945) - український історик, політолог, публіцист, громадсько-політичний та військовий діяч, автор праць "Більшовизм і сучасне завдання українського заходу", "Українська дипломатія і держави Антанти в році 1918", "Україна і Польща", "Значіння ідей В'ячеслава Липинського", "Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом в 1918- 1923 рр." Розглянув проблеми українського державотворення 1917-1921 рр. у широкому контексті геополітичних факторів. Сповідуючи консервативні засади державотворення, В.Кучабський вважав єдино можливим і неминучим у здобутті незалежності народів абсолютизм, тобто ту чи іншу диктаторську форму правління.

Правда, він визнавав лише таку диктатуру, яка сама ставила собі межі й сама себе вважала тимчасовою. Тоді, коли достатньо зміцняться позитивно-творчі, консервативні сили в країні, диктатура повинна передати їм владу.

Інші типи диктатури, зокрема нівелюючі, егалітарні, централістичні, В.Кучабський рішуче відкидав, оскільки вважав їх нездатними здійснити глибокі політичні та економічні реформи.

Появу української еліти він пов'язував зі зміною духовної сутності народу. Щодо політичної еліти періоду визвольних змагань 1917-1921 рр., то її вчений охарактеризував як таку, що не володіла достатніми державно-владними навичками, схилялася до анархізму та відчуженості від народу. Аналізуючи проблему лідерства стосовно історичної ситуації і психічного стану нації, В.Кучабський виділив три типи лідерства: Богом натхненні постаті, реформаторські особистості, охлократи, що апелюють до інстинктів народу.

Лабанд Пауль (1838-1918) - німецький юрист. У праці "Державне право Німецької імперії" розглядає право з позиції юридичного позитивізму як автономну нормативну систему, встановлену державою, незалежну від різних ідеологічних систем (релігії та моралі). Держава, за П.Лабандом, трактується як "юридична організація народу".

Лазарсфельд Поль Фелікс (1901-1976) - американський соціолог. Обстоював принципи верифікації і деідеологізації соціологічної науки, розробляв емпіричні методи дослідження (панельний, шкалювання) виборчих кампаній. Найбільш відома його праця - "Якісний аналіз: історичне і критичне есе".

Лапаломбара Жозеф (XX ст.) - американський політолог. Як фахівець у галузі партології разом із Майнером Вейнером формулює дефініцію політичної партії за чотирма основними критеріями:

• життєздатна організація, тобто така, середня тривалість політичного життя якої довша за тривалість політичного життя її керівництва;

• місцева, добре впорядкована і життєздатна організація, що підтримує регулярні зв'язки з іншими організаціями;

• тверде бажання державних та місцевих керівників узяти владу, а не лише впливати на неї;

• прагнення здобути підтримку народу через вибори чи якимось іншим способом.

Лассвелл Гарольд (1902-1978) - американський політолог. З позицій біхевіоризму і психоаналізу вивчав політичну владу і

засоби масової комунікації. Політична наука, на його думку, - це засіб самопізнання і самовдосконалення людства у процесі загальнокосмічної еволюції. Розглядаючи владу як участь у прийнятті рішень, політолог проаналізував як сам процес прийняття рішень, так і суб'єктів цього процесу - політичні еліти різних режимів влади. Як прихильник соціального лібералізму, він стверджував, що політична влада, суб'єктами якої є "політики-аналітики", здатна приборкати ринкову стихію, подбати про інтереси громадян. Г.Лассуел є автором і співавтором таких праць, як "Структура і функції комунікації у науці", "Влада і суспільство".

Лащенко Ростислав (1878-1929) - український правознавець і громадський діяч. Наукове визнання здобув як систематизатор наукових досліджень з історії держави і права України. Досліджуючи Руську правду, Литовський статут, Березневі статті, шукав аргументи для обґрунтування історико-правових підстав формування української державності, розглядав майбутній федеративний союз із Росією на основі трьох принципів: добровільності, політичної самостійності й державності.

Леві-Строс Клод (нар. 1908 р.) - французький антрополог і соціолог, один із основоположників структуралізму. Спираючись на методологію структурної лінгвістики, К.Леві-Стросс вивчив первинні об'єктивні універсальні структури людського буття, які визначають цінності та норми людської поведінки. На противагу Т.Парсонсу французький соціолог вважав цінності й норми вторинними, похідними від об'єктивних структур. Виходячи з того, що міфи примітивних суспільств подібні, К.Леві-Стросс робив висновок про подібність інших систем комунікації, виховання, обміну, оскільки вони розвиваються за законами, властивими логічній структурі людського розуму. Найбільш відома його праця - "Структурна антропологія".

Лейпхарт Аренд (нар. 1935 р.) - американський політолог. У працях "Демократія в багатоскладових суспільствах", "Конституційні альтернативи для нових демократій" запропонував ще один підхід до типологізації політичних режимів, виходячи зі взаємодії типу виборчої системи і форми правління. Згідно з цим підходом він виділив чотири демократичні режими: президентсько-мажоритарний (США); парламентсько-мажоритарний (Велика Британія, Нова Зеландія, Австралія); парламентсько-пропорційний (Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Німеччина, Італія з 1896 р., Нідерланди, Норвегія, Швеція); президентсько-пропорційний

(країни Латинської Америки). На думку А.Лейпхарта, найвищі показники демократичності (представництво жінок, національних меншин у вищих органах влади, участь у голосуванні), економічного розвитку в країнах із парламентсько-пропорційним режимом, а найнижчі - за президентсько-пропорційних режимів.

Ленін (Ульянов) Володимир (1870-1924) - російський політичний діяч, теоретик марксизму. У працях "Що робити?", "Держава і революція", "Дитяча хвороба "лівизни" в комунізмі" доповнив і скоригував положення марксизму щодо революційної практики і будівництва більшовицької держави. Він розробив основні засади класової політики і національного питання, революційної ситуації, партії нового типу, а також стратегію будівництва пролетарської держави.

В.Ленін відмовився від деяких положень класичного марксизму щодо природно-історичного шляху розвитку суспільства, пріоритету економіки над політикою, тотального усуспільнення виробництва. На відміну від К.Маркса він вважав, що, захопивши політичну владу, можна створити передумови (які ще не визріли) для побудови нового соціалістичного суспільства; з тактичних міркувань допускав поєднання державної монополії з розвитком приватного підприємництва в умовах нової економічної політики (непу).

Липинський В'ячеслав (1882-1931) - видатний український історик, мислитель і громадсько-політичний діяч, засновник консервативного напрямку в українській політичній думці. У праці "Листи до братів-хліборобів" розробив основні положення соціологічної теорії про державу, націю, соціально-класову структуру, політичну еліту і лідерство. Найкращою формою правління для України вчений вважав трудову легітимну монархію, в якій спадковий монарх - символ нації, спирається на класократичний принцип правління - співпрацю "органічних", трудових класів (хліборобські верстви). Такий принцип, вважав В. Липинський, забезпечує громадську мораль, трудову активність, високий авторитет політичної еліти. Він рішуче відкидав такі форми правління, як демократія та олігархія, вважаючи їх режимами здекласованих, паразитичних верств населення.

Лисяк-Рудницький Іван (1919-1984) - український політолог, історик, професор університетів у Філадельфії та Вашингтоні (США), Альбертського університету в Едмонтоні (Канада). Його наукові праці присвячені аналізу української політичної думки XX ст. В її контексті він виділяє чотири політичних напрямки: народницький, інтегрально-націоналістичний, консервативний і

націонал-комуністичний. Вчений розглядає націоналізм у двох аспектах: у широкому - він асоціюється з патріотизмом і самостійництвом, а у вузькому - має вузькопартійне значення і позначається як "інтегральний націоналізм". Продовжуючи традиції державницького аналізу, вважав, що свобода українців можлива лише в рамках правової держави. Він висунув ідею про синтез антагоністичних напрямків української політичної думки з метою протистояння зовнішній небезпеці. Найвідоміші його праці - "Між історією і політикою", "Нариси з нової історії України". Найбільш повна збірка його праць поміщена у двотомнику "Історичні есе".

Ліпсет Сеймур (нар. 1922 р.) - американський соціолог і політолог. У працях "Політична людина", "Соціальна мобільність в індустріальному суспільстві" вивчає проблеми демократичних та недемократичних рухів у сучасному світі. Він вважає, що стабільність залежить від легітимності державної влади, тобто від переконання народних мас, що ця еліта є найкращою, і її ефективність залежить від задоволення більшості процесом управління. На думку політолога, цінності соціальної справедливості й рівності є більш прийнятними для бідних верств населення, і тому останні здебільшого тяжіють до фашистської і комуністичної ідеологій.

Локк Джон (1632-1704) - англійський філософ. У праці "Два трактати про правління" висунув ідеї про права людини, поділ влади і правову державу. Він вважав, що такі права, як право на життя, власність і свободу, є не відчуженими від людини і ніхто не повинен посягати на них. Суспільний договір між державою і людиною було укладено, на думку вченого, не внаслідок того, що в природному стані існувала ворожнеча, а тому, що права людей недостатньо захищені. Утворення держави не призведе до втрати індивідуумом своїх прав, а лише до передачі частини їх державі, зокрема таких, як творення законів, захист прав та свобод громадян. Дж.Локк розглянув проблему поділу влади на законодавчу, виконавчу і федеративну та механізм їх взаємного збалансування.

Мазлах Сергій (1878-1937) - фундатор націонал-комуністичного напрямку в українській політичній думці. У спільній з В. Шахраєм праці "До хвилі (що діється на Вкраїні і з Україною)" з позицій марксизму обґрунтував необхідність державної самостійності України як обов'язкової умови для перемоги соціалістичної революції. Поборюючи псевдоінтернаціоналізм РКП- КП(б)У, С.Мазлах заявив, що вони започатковують рід "комуністів-націоналістів", "комуністів-шовіністів", "комуністів-патріотів".

Макіавеллі Нікколо (1469-1529) - італійський політичний діяч, мислитель. У працях "Володар", "Міркування на першу декаду Тіта Лівія", "Історія Флоренції" обґрунтував світську концепцію політики, вільної від релігійних і моральних основ, як засобу реалізації соціальних інтересів. Філософ висунув гасло: "мета виправдовує засоби", яке означало, що правитель задля слави і могутності держави може порушувати закони моралі.

Ідеалом державного правління для Н.Макіавеллі була республіканська форма Стародавнього Риму за умов, що їй буде передувати одноособова диктатура. Мислитель обґрунтував основні принципи політики, якими повинен керуватися у своїй діяльності політичний і державний діяч.

Маккіндер Хелфорд Джон (1861-1941) - німецько-американський політолог. Вивчав проблеми геополітики, висунув ідею "Хартленду" - серця Землі, - тобто тих країн, які домінують на геополітичному просторі планети.

Маркс Карл (1818-1883) - німецький мислитель, економіст, політичний діяч. У працях "Маніфест Комуністичної партії", "Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта", "Капітал" разом з Ф.Енгельсом заклав основи нового соціологічного напрямку - "наукового" комунізму (марксизму). За К. Марксом, в основі суспільного розвитку лежить конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами, який призводить до класової боротьби. У суспільстві є прогресивні класи, що відображають передові тенденції, і реакційні класи, які захищають старі виробничі відносини. Антагоністичні суперечності між класами можна розв'язати тільки революційним шляхом, тобто шляхом насильницького повалення влади панівного класу (К. Маркс в окремих ситуаціях допускав і мирний розвиток революції). Він піддав нищівній критиці існуючий капіталістичний лад, намагався довести його безперспективність з огляду на неможливість розв'язати суперечність між усуспільненням виробництва і приватною формою власності. Новий комуністичний лад, на його думку, передбачає соціальну однорідність і народне самоврядування (такі інститути і соціальні групи класового суспільства, як сім'я, держава, класи і нації, зникнуть), здійснення принципу "від кожного за працею, кожному за потребами".

Менем Карлос (нар. 1930 р.) - аргентинський політичний діяч, колишній президент Аргентини, успішно здійснював неоліберальні реформи в країні.

Мертон Роберт (нар. 1910 р.) - американський соціолог. Сформулював комплекс цінностей, необхідних для соціологічної науки: універсалізм, суспільність, безкорисливість, організований скептицизм. Р.Мертон уточнив низку положень функціоналізму, а саме, що кожне явище має різні функції, одна і та сама функція може слугувати різним явищам. На противагу всеохоплюючій теорії Т.Парсонса висуває теорію середнього рівня, тобто теорію, яка оптимально співвідноситься з фактами. У праці "Соціальна структура і аномія" аналізує дисфункціональні явища, котрі в соціальній системі породжують типи девіації, такі як "інновація", "ритуалізм", "ретризм" і "бунт".

Местр Жозеф (1735-1821) - французький мислитель, політичний діяч. У праці "Папа" доводив необхідність домінування влади Папи Римського над світською владою, був прихильником збереження феодальних традицій, абсолютної монархії, релігійної віри, оскільки вважав їх цінностями, без яких суспільство не може існувати. Він рішуче засуджував Французьку революцію, просвітницький раціоналізм як явища, що підривають легітимний порядок суспільства.

Мід Джордж Герберт (1863-1931) - американський соціолог, засновник нової парадигми - символічного інтеракціонізму. Концептуальні положення вченого дійшли до сучасників завдяки конспектам його студентів. Сутність символічного інтеракціонізму полягає, на думку вченого, у тому, що люди взаємодіють між собою за допомогою певної системи смислових значень - символів (мови і жестів). У процесі взаємодії вони формують соціальні структури, які своєю чергою впливають на спосіб і характер людських стосунків. Сама ж людина, з одного боку, усвідомлює себе як соціальну істоту ("почути себе"), з іншого - вчиться розуміти суспільні правила гри ("узагальнений інший"). Особисте "Я" кожного індивіда складається з "І" - спонтанних бажань і потреб - та "М" - засвоєних групових норм.

Міллс Чарльз Райт (1916-1962) - американський соціолог. У праці "Соціальна фантазія" піддав критиці біхевіоризм, вказуючи на такі його недоліки:

• надмірне захоплення фактами в їх цифровому виразі, натомість проблеми, що не піддаються кількісному аналізу опускаються;

• фрагментарний аналіз фактів, що заважає виробленню глобальних підходів до проблеми;

• псевдополітизм, який полягає в самоусуненні біхевіористів від критики суспільних порядків і тим самим підсвідомому виправдовуванні їх існування;

• факти не є зрозумілими, а їх підбір залежить від робочої гіпотези вченого.

Соціолог вперше в СІЛА піддав критиці структурний функціоналізм за те, що той формує ілюзію гармонійності й стабільності суспільного життя. У праці "Владна еліта" він показав, що три групи американської еліти (політична, економічна і військова) об'єднані між собою спільними рисами, а саме спільністю шляхів досягнення соціального статусу, великою гнучкістю та можливістю "циркуляції", високим рівнем закритості.

Міхельс Роберт (1876-1936) - німецький соціолог. У праці "До соціології партійності в сучасній демократії" доводив наявність олігархічних тенденцій в демократичному суспільстві. Ці тенденції, на його думку, зумовлені професіоналізацією політики, яка передбачає наявність партійної бюрократії, що володіє владою над партійною масою. Він розробив "залізний закон" олігархії, згідно з яким у кожній організації є еліта - каста - і маса - демократична декорація.

Міхновський Микола (1873-1924) - український правник, громадсько-політичний діяч. У праці "Самостійна Україна" сформулював основні засади демократичного українського націоналізму. В основу його ідеологічних принципів лягли ідеї про відновлення самостійності України на підставі Переяславської угоди, порушеної російським царизмом, проголошення етнічного принципу формування української нації ("Україна для українців"). М.Міхновський є автором конституційного проекту, в якому вперше закладено принципи української самостійності, федеративної держави (передбачалося утворення 9 земель) у формі президентської республіки з двопалатним парламентом (радою представників і сенатом). Проект також передбачав широкі політичні й громадянські права, самоврядування, а також право набуття громадянства для інородців (росіян, поляків та ін.).

Моль Р. (XX ст.) - німецький юрист, розробляв теоретичні проблеми правової держави, а також категоріальний інструментарій.

Монтеск'є Шарль (1689-1755) - французький мислитель, письменник. У працях "Розвідки про причини величі і падіння римлян", "Про дух законів" охарактеризував основні форми правління: деспотію, монархію, демократію та аристократію, показав їх залежність від природних факторів, зокрема розміру території.

За Ш.Монтеск'є, кожна форма правління формувала певні психологічні риси людей: республіка - доброчесність; монархія - честь; деспотія - страх тощо. Він висунув ідею розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову - як необхідної умови рівноваги суспільних сил, здійснення політичної свободи, а також ідею стримувань і противаг гілок влади.

Мор Томас (1478-1535) - англійський політичний діяч, мислитель. У праці "Утопія" сформулював ідеал суспільного ладу (на кшталт комуністичного), за якого існують лише суспільна власність і рівність, жорстка регламентація суспільного життя. Народні збори і сенат обирали правителем одного з кандидатів, висунутих народом. Вищі посадові особи обиралися з числа вчених, які на відміну від інших членів суспільства мали право не працювати.

Моска Гаетано (1858-1941) - італійський соціолог, політолог. У працях "Основи політичної науки" та "Історія політичних доктрин" сформулював концепцію нового політичного класу - правлячої меншості, - що прагне узаконити і раціоналізувати своє панування. На думку вченого, є два типи панівної верхівки: аристократична, або закрита, еліта, яка чинить опір будь-яким змінам, і демократична, або відкрита, що допускає розширення своїх рядів за рахунок вихідців із низів. Політолог вважав, що еліти закритого і відкритого типів існують як у системі демократії, так і в системі диктатури.

Муссоліні Беніто (1883-1945) - італійський політичний діяч. У праці "Доктрина фашизму" сформулював основні засади фашистської ідеології: поділ людей на творчу меншість (еліту - касту) і маси (сирий матеріал); абсолютизація держави як найвищої етичної категорії, що активно втручається в усі сфери суспільного життя, прагне створити імперію; визначення католицької релігії як чинника формування сильної людини і народу; проголошення культу вождя; здійснення перманентної революції в чотирьох напрямах (ліквідація лібералізму в економічному і політичному житті, формування нового італійця, зменшення соціальних відмінностей, утвердження пріоритету людей праці, захист прав знедолених народів від плутократичних держав); антибільшовизм.

Нейрн Т. (XX ст.) - англійський соціолог. У праці "Розпад Британії: криза й неоколоніалізм" доповнив концепцію "внутрішнього колоніалізму" тим, що допускав конфлікт за перерозподіл матеріальних благ між високорозвинутою периферією у відсталих великих державах і центром.

Немирич Юрій (1612-1659) - український державний і політичний діяч, вчений. Він є автором проекту "Гадяцького трактату", що передбачив членство України як Великого князівства Руського у складі Речі Посполитої, куди на рівних правах входили також Польща і Литва. Трактат передбачав обрання трьома народами короля федеративної держави, рівність у правах православного і римо-католицького духовенства, вибори гетьмана України як військового і цивільного правителя трьома станами: козацтвом, міщанством і духовенством.

Нестор (після 1113) - монах, літописець часів Київської Русі. У праці "Повість временних літ" разом із монахом Сильвестром обґрунтував норманське походження державної влади у Київській Русі. Легітимність княжої влади ґрунтується, на думку Нестора, на договорі між Рюриком - правителем варязького походження - і представниками слов'янських племен. Нестор є також представником концепції "богоугодного володаря", суть якої полягає в тому, що князь повинен захищати православну віру, сприяти об'єднанню князів навколо церкви, а не навколо великого князівського престолу.

Ніцше Фрідріх (1844-1900) - німецький мислитель. У працях "Так казав Заратустра", "По той бік добра і зла" показав глибоку кризу європейської культури, яка виявилася у "повстанні мас", пануванні посередностей і загальному егалітаризмі. Врятувати людство від згубних наслідків демократизації, на його думку, зможе духовна еліта, яка має сильну волю і дух, вільна від пересудів міщанства і філістерства, здатна показати взірець мужності й відваги.

Оріховський (Роксолан) Станіслав (1515-1566) - польський і український мислитель. У працях "Про природне право", "Польські діалоги політичні" обстоював принципи права у християнській державі, невтручання церкви у державні справи. Пізніше зайняв полярну позицію щодо попередніх поглядів у суспільстві, гостро критикував іновірців.

Орлик Пилип (1672-1742) - український політичний діяч, ініціатор і співавтор угоди, що дістала назву "Пакти і Конституції законів та вільностей Війська Запорозького". Проект конституції передбачав визначення кордонів вільної Української держави, право запорожців на повернення колишніх козацьких земель, відновлення статусу православної церкви, розподіл влади між гетьманом як вищою виконавчою владою, Генеральною радою - вищим представницьким органом і генеральним суддею. Однак проект конституції мав феодально-становий характер, оскільки суб'єктом влади

визначалося тільки козацтво, а принципи громадянства і прав людини не було закріплено.

Орридж А. (XX ст.) - англійський соціолог. У праці "Нерівномірний розвиток і націоналізм", критикуючи концепцію "внутрішнього колоніалізму" за його абсолютизацію економічних чинників у виникненні національних рухів, підкреслює велику роль у цьому процесі таких етнокультурних явищ, як мова і релігія - ядро території. На думку Орриджа, хоч економічні чинники і викликають групову консолідацію, однак їй бракує культурної унікальності, необхідної для національної ідентичності.

Ортега-і-Гассет Хосе (1883-1955) - іспанський філософ. У праці "Бунт мас" розкрив суперечності й слабкі сторони ліберальної демократії. На його думку, ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізація можуть забезпечити високий рівень цивілізації і широкий доступ до її благ людей, маси. Однак масова людина виявилася морально й інтегрально не готовою розумно користуватися надбаннями цивілізації. Це неодмінно призведе до тотальної етатизації (одержавлення) всього суспільного життя, виникнення фашизму і більшовизму, що загрожують основам сучасної цивілізації. Появу фашизму філософ пояснював зневірою людей у старих ліберальних ідеалах, їх прагненням до твердої віри. Тому гору візьме той, хто відверто всім нехтує. Х. Ортега-і-Гассет розрізняв поняття "демократія", для якої істотною рисою є суб'єкт здійснення політичної влади, і "лібералізм", істотною ознакою якого є межі політичної влади.

Пай Люсіан (XX ст.) - американський соціолог. У праці "Незахідний політичний процес" дає характеристику основних рис політичного процесу незахідних суспільств, до яких відносить: відсутність інтеграції серед учасників політичного процесу, єдиної комунікативної системи; наявність різкої відмінності у світогляді поколінь; незначну роль групових інтересів у політиці, панування клік; претензії політичних партій на вираз світоглядних орієнтацій громадян; велику свободу дій керівництва політичними організаціями у визначенні політичної стратегії; високий ступінь поєднання і взаємозалежності політичних ролей; перевагу емоційних і символічних засобів над раціональними; інтенсивність дискусії, яка мало пов'язана з прийняттям рішень, і велику роль харизматичних лідерів.

Л.Пай разом із Г.Олмондом розробили критерії ефективності сучасної політичної системи - рівень культурної диференціації та

рівень "культурної секуляризації". На основі цих критеріїв зроблено такі висновки: раціональна, прагматична культура має перевагу над ідеологічною та афективною культурою; серед культурних типів можна виділити три типи:

• примітивний, що характеризується найпростішими політичними структурами, які поєднуються з місцевою закритою культурою (культурою "приходською", чи "парафіяльною");

• традиційний, що характеризується диференційованими політичними структурами і шанобливим ставленням до держави ("культура підданства");

• сучасний, що характеризується високим ступенем участі державних органів у політичному житті й активною участю в ньому громадян ("культура учасників").

Парето Вільфредо (1848-1923) - італійський соціолог. У праці "Трактат із загальної соціології" обґрунтував логіко-експериментальний метод соціологічних досліджень, критично виступав за звільнення соціології від ідеологічних і метафізичних спекуляцій, за експериментальне підтвердження логіко-теоретичних висновків.

В основі людської дії В.Парето бачив психічні незмінні - резидуї, - які він поділяє на такі класи: "комбінацій", "постійність агрегатів", "потреба передавати почуття у зовнішніх діях", "соціальності", "сексуальності". Ідеологічні доктрини соціолог називає деривація-ми, що слугують для маскування справжніх намірів людей.

В.Парето обґрунтував також закон циркуляції еліт, згідно з яким у суспільстві одна еліта змінює іншу (наприклад, еліта "левів", котра здобула владу силою, еліту "лисиць", влада якої трималася на переконанні).

Парсонс Толкотт (1902-1979) - видатний американський соціолог, фундатор структурно-функціональної парадигми. У працях "Структура соціальної дії", "Соціальна система", "Поняття культури і соціальної системи" Т. Парсонс, узагальнивши ідеї М. Вебера, В.Парето, Е.Дюркгейма, розробив теорію соціальної дії, соціальної системи, механізмів соціалізації та соціального контролю.

Структура індивідуальної дії, за Т.Парсонсом, складається з таких елементів: "актора" (дійової особи); мети, яку намагається реалізувати "актор"; засобів, котрими володіє "актор"; ситуаційних умов, з якими "актор" стикається в процесі дії; нормативних принципів, якими керується "актор", вибираючи мету і засоби її досягнення.

Соціальна система як сукупність взаємозв'язків між "акторами" включає такі підсистеми зі специфічними функціями:

органічну - виконує функцію адаптації соціуму до навколишнього середовища; соціальну - інтеграцію "акторів" у соціальні зв'язки; культурну - збереження взірців, відтворення особистості, яка відповідає соціальним вимогам; особистісну - досягнення мети, яку ставить перед собою особа. Класифікуючи соціальну систему за адаптивною здатністю, вчений виділяє такі її типи: примітивна, перехідна, сучасна.

Песес-Барба Мартінес Г. (XX ст.) - іспанський правознавець. Розробляючи теорію держави, вказував, що поняття "держава" означає не будь-яку форму політичної організації, а тільки ту, яка виникла у Новий час і має такі ознаки: суверенну владу, раціональну адміністрацію, державну власність, постійну армію, релігійний нейтралітет.

Платон (428-347 рр. до н. е.) - давньогрецький філософ. У працях "Держава", "Закони" сформулював концепцію про ідеальну і реальну держави. В ідеальній державі, за Платоном, мудреці-філософи керують, воїни охороняють кордони і безпеку громадян, ремісники, купці, хлібороби здобувають матеріальні засоби для існування.

У реальній державі мудрі закони заміняють мудрість філософів, і тому загибель чекає ту державу, вважав Платон, де закони не мають сили і перебувають під владою правителів. Платон виділяє форми держави за ступенем їхньої досконалості по низхідній лінії розвитку: аристократія, тимократія, олігархія, демократія, тиранія.

Полібій (бл. 200-118 рр. до н. е.) - римський історик. У своїй багатотомній праці "Загальна історія" обґрунтував циклічний принцип розвитку держави, згідно з яким вона зазнає в межах одного циклу зміну шести форм правління: монархії, аристократії, олігархії, демократії, тиранії, охлократії.

Полтава Петро (справжнє прізвище - Федун; 1919-1951) - український військовий і політичний діяч, публіцист, майор УПА. Розглядаючи український націоналізм як революційну силу, П.Полтава переносив ознаку революційності на провідну ідею ОУН. Підкреслюючи активний характер визвольних змагань за незалежність, він писав: "Український націоналістичний рух стоїть на становищі, що декларація всяких принципів не має вартості, якщо за цією декларацією не слідує активна дія, безпосередньою метою якої є здійснення декларованих принципів". Революційність ідеї національної держави П. Полтава розглядав не тільки у вузькополітичному сенсі, не тільки як "план знищення старого, реакційного укладу на Сході Європи". Логічним завершенням цього "знищення" мав стати новий суспільно-політичний лад в Україні, за

якого не існуватиме експлуатації людини людиною і буде побудовано безкласове суспільство. Суттєва відмінність цієї позиції від подібного декларування марксистів полягає в тому, що вчення про безкласове суспільство у П.Полтави, як і в програмних документах ОУН, спирається на національну ідею, а не на "класовий підхід". Для П.Полтави було очевидним, що "лише поділ на окремі національні держави назавжди унеможливить відродження найреакційнішого російського імперіалізму, який упродовж багатьох сторіч був найбільшою загрозою і ганьбою для світу". Носієві рабської психології, національно-несвідомому "малоросу", він протиставляв тип гарячого українського патріота, який знає славне минуле України, пишається ним і для якого "добро нації найвищий наказ". Єдиним шляхом формування такого типу П. Полтава вважає участь українських мас в антиокупаційній боротьбі.

У 1959 р. у Мюнхені вийшов "Збірник підпільних писань", в якому було вміщено праці П. Полтави "Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу" (1947), "Безпосередньо за що ведемо свій бій" (1949), "Чому СРСР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав всіх підсовєтських народів?" (1950).

Поппер Карл (1902-1991) - австрійський і англійський філософ. У праці "Відкрите суспільство і його вороги" намагався довести, що джерела тоталітаризму ґрунтуються на двох доктринах: "історизму", що розглядає суспільний розвиток як необхідну і послідовну зміну історичних етапів, і "утопізму", в якій передбачається створення ідеальної моделі суспільства через радикальну трансформацію старого порядку. Носіями цих доктрин він вважав таких мислителів, як Платон, Гегель, Маркс.

За К.Поппером, поняття "відкрите суспільство" включало афінську демократію і сучасні демократичні держави з такими ознаками: критицизм, індивідуалізм, раціоналізм, демократична форма правління. Закрите суспільство на відміну від відкритого має полярні ознаки: догматизм, колективізм, магізм і авторитарне правління.

Потульницький Володимир (нар. 1958 р.) - український історик, політолог. У працях "Історія української політології", "Теорія української політології", "Нариси з української політології" аналізує історичні аспекти української політичної думки. На підставі методології дослідження виділяє три напрямки політичної думки: народницький, консервативний і національно-державницький. Автор низки статей з проблем концептуалізації і пе-

ріодизації української політичної думки в англійських, німецьких і японських наукових виданнях.

Прокопович Феофан (1681-1736) - українсько-російський політичний і церковний діяч, філософ. У працях "Правда волі монаршої", "Духовний регламент" створив першу в Росії й Україні концепцію освіченого абсолютизму. Використовуючи думки Т.Гоббса та С.Пуфендорфа про природний стан, Ф. Прокопович сформулював тезу про те, що в додержавному стані існували як мир, любов, добро, так і війна, ненависть, зло. Тому народ для надійного захисту своїх прав передає їх у волю монарха. Він також обґрунтував необхідність підпорядкування духовної влади владі монарха.

Пуфендорф Самуель (1632-1694) - німецький юрист, просвітитель. Розглядає державу як верховну владу, що має необмежені повноваження і не несе відповідальності за свої вчинки. Згідно із суспільним договором, вважає мислитель, обраний народом правитель повинен дбати про суспільне благо, а громадянин - підпорядковуватися його владі. Однак держава, за С.Пуфендорфом, залишає за громадянами частину природних прав, зокрема право на власність.

Рассел Бертран (1872-1970) - англійський філософ, математик, громадський діяч. У працях "Практика і теорія більшовизму", "Влада" розглядав теоретичні проблеми влади як суспільного феномену. Більшовизм визначав як релігійний феномен, що виник в умовах злиденності промислового населення, як тип влади, що спирався на насильство і беззаконня. За Б.Расселом, влада має психологічну природу, що виявляється у прагненні індивіда до панування над кимсь або до підпорядкування комусь, опозиції, бунту, та інституціональну природу, притаманну організаціям, у яких є управлінці й підлеглі.

Ратцель Фрідріх (1844-1904) - німецький географ, соціолог. У праці "Політична географія" доводив, що основна функція держави як біологічного організму полягає у розширенні географічного простору. Він стверджував, що хліборобським націям притаманні слабкість, відсутність мужності, що породжує замкнутість і традиціоналізм, а державні нації з сильною централізованою державою виникають в умовах степового ландшафту.

Ребет Лев (1912-1957) - визначний український політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Автор праць, в яких ґрунтовно розробляв теоретичні засади українського демократичного націоналізму та розвинув концепцію формування української нації в сучасних умовах. Найважливіші з них: "Фор-

мування української нації" (1951), "Світло і тіні ОУН" (1954, 1964), "Теорія нації" (1956, 1997). У праці "Теорія нації" сформулював сучасну демократичну концепцію нації, як етнополітичної спільноти. До чинників, які впливають на формування нації, Л.Ребет відносив: політичні (державу, територію, населення - расу, родину, покоління); етнокультурні (мову, культуру і релігію); психологічні (колективну свідомість і волю). Л. Ребет розглядав націю як рушійну силу історичного процесу і виступав проти глобалізації світового порядку, який нівелює національні особливості на догоду великим державам.

Рісмен Давид (нар. 1909 р.) - американський соціолог, представник психологічної орієнтації, який приділив значну увагу дослідженням соціального характеру. Відповідно до типів суспільств він виділяє три типи соціальних характерів: 1) традиційно-орієнтований - функціонує в традиційному суспільстві; 2) внутрішньо-орієнтований - функціонує в індустріальному суспільстві, де люди діють згідно з вихованими принципами, частково поєднаними з традиціями; 3) зовнішньо-орієнтований - функціонує в суспільстві широкого споживання, де дія людей не пов'язана з традиційними принципами, а визначається соціальними зв'язками й авторитарною бюрократією.

Ріттер Герхад (нар. 1929 р.) - німецький історик, юрист. У праці "Робітничий рух, партії і парламентаризм" розкрив проблеми соціальної демократії, соціальної держави, показав вплив робітничого руху на процес розширення його соціальних прав.

Ротшильд Дж. (XX ст.) - американський соціолог. У праці "Етнополітика" пояснює причини національних рухів "політизацією етнічності", тобто перетворенням її з психологічної, культурної й соціальної величини у політичну з метою збереження специфічних етнокультурних рис в умовах модернізаційних процесів. На його думку, каталізатором цього процесу є еліта, здатна мобілізувати етнічну групу в організаційний рух, а також суперечність між елітами через обмежений доступ до розподілу матеріальних ресурсів, цінностей і влади в суспільстві.

Рудницький Степан (1877-1937) - фундатор української географічної науки. Такими працями, як "Українська справа зі становища політичної географії", "Огляд національної території України", "До основ українського націоналізму", "Галичина та Соборна Україна", зробив великий внесок у розвиток вітчизняної націології, визначив основні ознаки нації: 1) антропологічна расовість; 2) самостійні мова, література, наука; 3) питомі історичні традиції; 4) пито-

ма культура, як матеріальна, так і духовна; 5) питома національна територія, на якій є або може бути національна держава. С. Рудницький обстоював право кожного народу на самовизначення, передбачив розпад інтернаціональних держав, у тому числі й СРСР, висунув ідею про місце України в Балтійсько-Чорноморській федерації.

Рузвельт Франклін (1882-1945) - американський політичний діяч, 32-й президент США. Програма Ф.Рузвельта "Новий курс" передбачала контроль глави держави над банківською діяльністю, грошовою емісією і валютним обміном; надання кредитів фермерам, власникам будинків і підприємцям; регулювання монополізму і конкуренції; зниження на 15% заробітної плати усім державним чиновникам і пенсії ветеранам; право організовувати профспілки і підписання ними колективних угод; державне фінансування пенсій та допомог для безробітних, перестарілих, інвалідів та бідноти; наближення стилю діяльності глави держави до громадян (безпосереднє звернення до народу, систематичні прес-конференції); допомогу державам, які виступали проти фашизму. "Новий курс" Президента США започаткував ефективність державного регулювання економіки і соціальної сфери в умовах ринкової економіки.

Руссо Жан-Жак (1712-1778) - французький філософ, письменник. У праці "Про суспільний договір" сформулював концепцію народного суверенітету. Зважаючи на те, що в природному стані люди були вільними і щасливими, Ж.-Ж. Руссо доводив, що з виникненням майнової нерівності, а пізніше нерівності політичної, вони стали поневоленими. Тому необхідно укласти новий суспільний договір, за яким суверенітет належить не державі, а народові. Дотримуючись думки, що суверенітет народу виявляється у здійсненні ним законодавчої влади, Ж.-Ж.Руссо обстоював принцип прямої демократії. Ідеал народного суверенітету, на його думку, ґрунтувався на тотальній ідеї про загальну волю народу, не обмежену правами і свободами окремих громадян.

Сарторі Джованні (XX ст.) - італійський і американський політолог. У праці "Партії і партійні системи" досліджував проблеми партології, зокрема типологізації партій і партійних систем. Виділяв такі партійні системи: однопартійну, гегемоністську, систему з домінуванням однієї партії, двопартійну, обмеженого плюралізму, поляризованого плюралізму, атомізовану.

Сильвестр (?-1123) - монах-літописець. Разом із монахом Нестором обґрунтував ідею норманського походження княжої вла-

ди, її договірної сутності, а також різних аспектів її легітимності: "богообраності", "благословенності", "права на владу" за заповітом чи волею попереднього князя згідно з міжкнязівськими договорами, підтвердженими хресним цілуванням, і права на владу, отриманого згідно з народною волею, висловленою вічем.

Скарга Петро (1536-1612) - польський політичний діяч, монах-єзуїт. У книзі "Про єдність церкви Божої" критикував православну церкву за її відступництво від апостольського Риму, шлюби духовенства, вживання в літургії слов'янської мови, втручання світської влади в церковні справи і закликав до об'єднання церков. П.Скарга виступав на захист централізму в церковному житті, за обмежений доступ до розгляду питань віри світських осіб і нижчого духовенства.

Скінер Беррес Фредерік (1904-1990) - американський психолог і соціолог. У праці "По той бік свободи і гідності" обґрунтував засади біхевіористської соціології. Методи вивчення поведінки тварин соціолог переніс на соціальну сферу, висунув ідею "оперантної поведінки", тобто такої поведінки, яку можна запрограмувати шляхом багаторазового повторення певних дій (операцій). Основні положення біхевіористської соціології Б.Скінера такі:

• індивід прагне повторювати дії, які винагороджуються;

• якщо з'являються ті самі стимули, що й раніше, то поведінка буде такою самою, як і раніше;

• чим більше цінується дія, тим більше вона ймовірна;

• чим частіше дія винагороджується, тим менше вона цінується (насичення);

• якщо дія не отримує очікуваного стимулу, можливі прояви агресивності, якщо навпаки - то зацікавленості.

Сміт Ентоні (XX ст.) - англійський соціолог, історик. У працях "Теорія націоналізму", "Етнічне походження нації", "Національна ідентичність" розвивав етноцистську концепцію нації, сутність якої полягає в тому, що етнокультурні фактори (мова, релігія, історична пам'ять) є домінуючими в житті нації. Він розкрив історичні способи формування нації, дав характеристику типів націоналізму.

Соле К. (XX ст.) - іспанський правознавець, розробляв теоретичні проблеми соціальної держави.

Спенсер Герберт (1820-1903) - англійський філософ і соціолог. У п'ятнадцятитомній праці "Описова соціологія" розробив засади нової - органістичної - течії в соціології. Г.Спенсер стояв на позиціях еволюціонізму й органіцизму, тобто обстоював ідею поступового

розвитку суспільства без революційних катаклізмів (революції він вважав соціальними патологіями), і його подібності до функцій живого організму.

Еволюція, за Г.Спенсером, охоплювала такі стадії: гомогенну, диференціації і спеціалізації, інтеграції. Йому належить вчення про суспільні інститути, серед яких: інститути роду, розподілу (економіки і соціальної сфери) та контролю (держава і церква). Відповідно до еволюційного розвитку суспільства соціолог виділив два типи суспільства: військове (влада деспотична) та індустріальне (держава стає добровільною політичною асоціацією для взаємного захисту інтересів індивідів).

Старосольський Володимир (1878-1942) - український громадсько-політичний діяч, правник і соціолог, автор праць "Теорія нації", "Держава і політичне право". Досліджував співвідношення понять "нація" - "держава", "нація" - "раса", "нація" - "культура". Націю розумів як спільноту, що ґрунтується на ірраціональній, стихійній волі. Зародження нації В.Старосольський пов'язував із демократичним рухом за утвердження народного суверенітету в часи Великої французької революції. На його думку, нація зароджується на ґрунті волі до політичного самовизначення і перестає існувати, коли втрачає таку волю.

Стогділл Р. (XX ст.) - американський соціолог. У "Підручнику з лідерства" здійснив комплексний аналіз праць із проблем лідерства (опублікованих з 1904 по 1960 р.), на підставі якого виділив 40 якостей лідера. До цих якостей лідерів він відносив насамперед високий рівень інтелекту, продуктивність ідей, вміння розв'язувати конфлікти.

Сціборський Микола (1897-1941) - український політичний діяч, політолог. У праці "Націократія" обґрунтував основні ідеї нової доктрини націоналізму. За М. Сціборським, націократія - режим панування нації у власній державі, що спирається на організовану і солідарну працю всіх суспільно корисних верств, об'єднаних відповідно до їх суспільних функцій у представницьких органах влади. Націократія заперечувала принцип багатопартійності й ідеологічного плюралізму та передбачала принцип суспільної ієрархії на чолі з вождем нації.

Тард Габрієль (1843-1904) - французький соціолог. У праці "Закони наслідування" доводив, що наслідування в суспільстві має таке саме значення, як спадковість у біології. У традиційному суспільстві наслідування існує у формі звичаїв, у сучасному - моди.

Прогрес у всіх сферах суспільного життя відбувається, на думку вченого, через винаходи і відкриття. Винаходи, за Г.Тардом, проходять стадії повторення, опозиції й адаптації. Він розрізняв такі поняття, як "натовп" - спільнота, що не здатна мислити, піддається емоціям, і "публіка" - спільнота, яка більш раціонально осмислює події.

Томашівський Степан (1875-1930) - український історик, публіцист і політик. Будучи прихильником консервативної течії в політології, обстоював ідею творення української держави на засадах клерикальної монархії, в якій спадковий або вибраний на Державній раді монарх буде спиратися на представників місцевих органів влади у законодавчому органі й представників греко-католицької церкви у Державній раді.

Причини поразки визвольних змагань України С.Томашівський вбачав у відсутності єдиної національної ідеї, політичній, соціальній, етнокультурній фрагментарності національно-визвольних сил, а також у державотворчій неспроможності політичних лідерів, зокрема С. Петлюри, які здебільшого прагнули влади і слави.

Найбільш відомі праці С.Томашівського - "Матеріали до історії Хмельниччини", "Вступ до історії Церкви на Україні", "Під колесами історії", "Нариси і статті", "Про ідеї, героїв і політику".

Тоффлер Олвін (нар. 1928 р.) - американський публіцист і соціолог. У праці "Третя хвиля" сформулював концепцію про інформаційне суспільство, що характеризується визнанням плюралізму в усіх сферах суспільного життя, переходом наукової думки від аналізу до синтезу, суспільних відносин від централізації та ієрархії до децентралізації й незалежності.

Феодосій Печерський (XI ст.) - монах, церковний діяч Київської Русі. Сформулював концепцію "богоугодного" володаря, що ґрунтувалася на ідеях божественного походження влади, її обов'язку творити богоугодні справи, пріоритеті церковної (духовної) влади над князівською (світською), необхідності об'єднання князів навколо церкви, а не навколо великокняжого престолу, обов'язку княжої влади захищати і поширювати православ'я.

Філалет Христофор (кінець XVI ст. - поч. XVII ст.) - український письменник, полеміст. У праці "Апокрисис", ведучи полеміку з П.Скаргою, обстоював ідею демократизації церкви, право світських людей на участь у церковних справах, вибори духовної влади. Христофор Філалет, виходячи з договірної теорії походження держави, дотримувався думки, що король і піддані повинні суворо дотримуватися закону, бо свавілля з обох боків

підриває державу. Письменник-полеміст заперечував абсолютизм як монарха, так і Папи Римського.

Франко Іван (1856-1916) - український мислитель, письменник, громадсько-політичний діяч. У працях "Ukraina irreden'ta", "Поза межами можливого" сформулював концепцію політичної самостійності України, сутність якої полягає в тому, що без ідеалу національної самостійності неможливо реалізувати ідеали політичної й соціальної рівності. У площині соціальних питань І. Франко стояв на позиціях соціалізму драгоманівського напряму, котрий включав ідеї кооперації, соціальної взаємодопомоги, свободи й автономії між особою та громадою, громадами та народом, боротьби проти соціального гноблення. І. Франко відкидав марксистські ідеї економічного детермінізму та історичного фаталізму, диктатури пролетаріату і державної централізації суспільства.

Фрідман Мілтон (нар. 1912 р.) - американський економіст, представник Чиказької школи. Він є засновником монетаризму в економічній теорії, що ґрунтується на засадах здатності ринкової економіки до саморегулювання, провідної ролі грошового обігу в сфері зайнятості, цін і обсягів виробництва. М.Фрідман розробив теорію природного рівня безробіття, тобто оптимального резерву робочої сили, на яку не здатна впливати фінансово-бюджетна політика держави. Найбільш відомі його праці - "Капіталізм і свобода", "Гроші і економічний розвиток".

Фрідріх Карл (XX ст.) - американський політолог. У праці "Унікальний характер тоталітарного суспільства" К. Фрідріх доводив, що феномен тоталітаризму криється не в індивідуальному характері вождів і рисах національної культури, а в економічній кризі, породженій Першою світовою війною і Версальським миром, а також занепадом християнства.

Фуко Мішель (1926-1984) - французький соціолог, культуролог. У працях "Божевілля й цивілізація", "Дисципліна та покарання", "Історія сексуальності" послідовно обстоює принципи структуралізму, сутність яких виражається у вислові: "Важливе не те, про що людина могла думати, і не те, наскільки висловлене нею відображає її справжню думку, а те, що зумовлює систематизацію вимовленого у вихідній точці". Основні недоліки всіх наук про людину (передусім психології та психіатрії) М. Фуко вбачає у розділенні "розумного" і "божевільного", у підпорядкуванні моральним постулатам.

М.Фуко відмовляється визнавати свідому діяльність еліти як рушія суспільного прогресу, а пропонує розглядати історію як

процес переходу однієї системи владарювання до іншої на основі існування тріади факторів: "сила - знання - насолода". Саме науково вивчаючи закони сексу, на його думку, можна посилити владу над людьми.

Фухіморі Альберто (нар. 1938) - перуанський політичний діяч, колишній президент Перу, успішно здійснював неоліберальні реформи в країні. Його правління було припинено внаслідок масових антипрезидентських заворушень.

Хайєк Фрідріх (1899-1992) - австрійський та англійський економіст і політичний філософ. У працях "Дорога до рабства", "Конституція свободи", "Закони, законодавство і свобода" розробив основні положення неолібералізму. Порівнюючи соціалізм із лібералізмом, Ф.Хайєк показав їх спільні вихідні позиції - прагнення до рівності. Однак, якщо лібералізм вбачав це у правах людини, то соціалізм - у рабстві та примусі. Ф.Хайєк доводив, що колективізм, державне втручання в економічну і соціальну сфери несумісні з принципом свободи. А свобода, на його думку, можлива лише за умов ринку, який гармонізує інтереси індивідів, оскільки лише там вони дізнаються про дієвість або поразку своєї стратегії. Хайєк надавав перевагу "стихійному" розвитку суспільства над його штучною перебудовою за абстрактними схемами.

Хантінгтон Самуел (нар. 1927 р.) - американський соціолог, політолог. У працях "Політичний порядок в суспільствах, що змінюються", "Третя хвиля. Демократизація наприкінці XX ст." розробляв проблеми стабільності суспільств, які пов'язував зі ступенем інституціалізації суспільних відносин, охарактеризував три хвилі демократизації західного суспільства (1896-1926 рр. - перша хвиля, 1943-1962 рр. - друга хвиля, після 70-х років - третя хвиля). С. Хантінгтон, вивчаючи проблеми цивілізацій, виділив такі їх типи: західна, конфуціанська, японська, ісламська, слов'яно-православна, латиноамериканська й африканська.

Хвильовий Микола (1893-1933) - український письменник і публіцист. Дотримувався думки, що комунізм можна реалізувати на національному ґрунті, відкинувши "російський шлях" розвитку в культурній сфері. Для цього, вважав письменник, необхідно подолати "хохляцьку розляпаність", український просвітянський провінціалізм і орієнтуватися на ідеал європейської людини - громадянина, творця історії.

Хехтер М. (XX ст.) - американський історик, соціолог. У праці "Внутрішній колоніалізм: кельтська смуга в британському на-

ціональному розвиткові 1956-1966 рр." обґрунтував концепцію внутрішнього колоніалізму, згідно з якою націоналізм виникає там, де внаслідок нерівномірних темпів індустріалізації одна етнічна група має перевагу над іншою в доступі до матеріальних ресурсів. Домінуюча група в економіці, за М.Хехтером, уособлює центр, а обмежена в економічних ресурсах група - периферію. Пізніше соціолог, усвідомлюючи обмеженість своєї концепції, доповнює пояснення етнічних рухів іншими факторами (зокрема підкреслив, що перспективи для етнічного руху групової солідарності є вищими там, де люди стикаються з обмеженими матеріальними благами і їхні можливості приєднатися до інших груп зведені до мінімуму).

Хоманс Джордж (1910-1989) - американський соціолог. У працях "Природа соціальних наук", "Соціальна поведінка як обмін" запропонував свою концептуальну схему розвитку соціальних наук на біхевіористських принципах, заклав основи нової течії в соціології - соціального обміну. На думку Дж.Хоманса, особисті інтереси є універсальними рушійними силами суспільного розвитку, оскільки люди прагнуть отримати максимальне задоволення й уникнути страждання. Вступаючи в обмінні відносини в умовах вільного ринку, люди намагаються досягти найбільшої вигоди для себе за найменших затрат. Однак, оскільки цього прагнуть й інші люди, виникає потреба досягти збалансованості обмінних процесів.

Ціцерон Марк Туллій (106-43 рр. до н. е.) - римський політичний діяч, мислитель. У праці "Про державу" заклав основи юридичного розуміння держави не тільки як вияву суспільного інтересу всіх її вільних членів, а й передусім як узгодженого правом їхнього спілкування "загального правопорядку". Він обґрунтував республіканський принцип побудови держави *(res publicus* - справа суспільна). Ціцерон, як і Полібій, виступав за змішану форму держави за аналогією з державним устроєм Риму, в якому монархічна форма виявлялася в повноваженнях магістрату (влада консулів), аристократична - в повноваженнях сенату, демократична - в повноваженнях народних зборів і народних трибунів.

Челлен Рудольф (1864-1922) - шведський соціолог, політичний діяч, основоположник окремої політичної науки - геополітики. У праці "Держава як форма життя" обґрунтував ідею, згідно з якою сутність державного життя полягає в зовнішньополітичній експансії. Доля малих держав полягає, на його думку, в тому, щоб передати частину своїх територій сильнішим державам або ж повністю капітулювати перед ними. Майбутнє держави Р.Чел-

лен бачив у поверненні до імперії, з відмовою від права, з акцентом на "політичну доцільність".

Чиясевський Дмитро (1894-1977) - український філософ у західній діаспорі, автор понад 900 праць різними мовами, серед яких найвизначнішими є "Нариси з історії філософії" та "Культурно-історичні епохи". Д.Чижевський запропонував нову схему періодизації культурного розвитку, виділяючи такі культури: романську, готичну, ренесансу, бароко, просвітницьку, романтизму, реалізму та неоромантизму.

Шарло Жан (XX ст.) - французький політолог. Доповнив типологізацію М.Дюверже третім типом політичних партій - "партією виборців". Цей тип партії, за Ж.Шарло, з одного боку, характеризується виборчим прагматизмом, але не створює мережі організованих прихильників на кшталт кадрових партій, а з іншого - має централізовану масову організацію, проте не вимагає від своїх членів постійної участі в партійному житті.

Шатобріан Франсуа Рене (1768-1804) - французький письменник-романтик. Вперше вжив поняття "консерватизм" у праці "Геній християнства", намагався захистити християнське віровчення від сучасних йому критиків.

Шахрай Василь (1888-1919) - політичний діяч. Разом із С.Мазлахом розробив концепцію українського націонал-комунізму, критикував В.Леніна за нехтування національними особливостями, проводив роботу зі створення самостійної Української комуністичної партії (більшовиків).

Шелухін Сергій (1864-1938) - український історик, юрист, політичний діяч. У праці "Звідкіля походить Русь" намагався обґрунтувати теорію кельтського походження Русі. Українська держава, на його думку, має ґрунтуватися на принципах народоправства, народного суверенітету та територіальної цілісності. Виходячи із принципів державного права, вчений вважав, що державна організація охоплює три елементи: верховну владу, народ і територію. Майбутнє України він мислив у складі Чорноморсько-адріатичної федерації.

Шілз Едвард (XX ст.) - американський соціолог. Розглядаючи суспільство з позицій структурно-функціональної парадигми, визначав його як систему, що має здатність відновлювати "соціальний порядок". При типологізації суспільства він рекомендував враховувати співвідношення центру та периферії. Сучасне суспільство на відміну від попередніх, а також східного (де харизма

знаходилась у центрі), характеризується широким розподілом харизми. Е.Шілз запропонував нову класифікацію політичних режимів, до яких відносив п'ять типів: політичні демократії, опікунські демократії, модернізовані олігархії, тоталітарні олігархії, традиційні олігархії.

Шлемкевич Микола (1894-1966) - український філософ, публіцист у західній діаспорі. У працях "Загублена українська людина", "Галичанство" охарактеризував ментальні риси українського народу, розкрив шляхи та засоби формування національної свідомості українця.

Шмітт Карл (1888-1985) - німецький юрист, політик, соціолог. У працях "Поняття політики", "Політична теологія" обґрунтував концепцію тотальної держави як субстанціональної єдності апарату політичної влади і націй. Політика, за К.Шміттом, передбачає в першу чергу виявлення "ворога", "друга". Політичну спільноту він уявляв як сукупність трьох елементів - "держави", "руху", "народу".

Шпорлюк Роман (XX ст.) - американський історик та політолог українського походження рекомендує сучасним політикам з метою успішного формування політичної нації створити образ "спільного" минулого, прийнятний для всіх частин нації, навіть для тих, чиї предки спільної історії у минулих подіях не робили. Парадоксом українського відродження вчений назвав той факт, що та частина України, яка спочатку мала найкращі внутрішні передумови для розвитку, не могла їх реалізувати внаслідок втручання ззовні. Натомість одна з найвідсталіших земель завдяки зовнішнім стимулам упродовж декількох поколінь перетворилася на "український П'ємонт".

Збірку статей, есе, оглядів "Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі" (2000) Р. Шпорлюк присвятив актуальним проблемам держав, що утворилися на теренах колишнього СРСР. На його думку, національні процеси у розвалі обох "видань "Російської імперії" - петровсько-романського та радянського - мали вирішальну роль. Найбільшу активність у цьому процесі виявили поляки, українці та росіяни".

Юркевич Памфіл (1826-1874) - український філософ, розвивав християнське вчення про серце як найглибшу основу людського існування і духовно-моральне джерело душевної діяльності. На думку П.Юркевича, індивідуальність людини виявляється не через розум, а через серце, тобто почуття, переживання. Найбільш значна його праця - "Вибрані твори: ідея - серце - розум - досвід".

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Абрамов ЮЖ., Зубков В.М.* Партии и исполнительная власть в США (70-80-е годы). - М., 1990.

2. *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии // Полит. исслед. - 1992. - № 4.

3. *Арановский К.В.* Государственное право зарубежных стран: Учеб. для вузов. - М., 1998.

4. *Ардан Ф.* Франция: государственная система: Пер. с фр. - М., 1994.

5. *Азаркиш Н. М.* Монтескье. - М., 1988.

6. *Аренд Х.* Традиции и современность: К истории политических идей // Государство и право. - 1991. - № 3.

7. *Арістотель.* Политика // Соч.: В 4 т. - М., 1976. - Т. 4.

8. *Арістотель.* Сочинения: В 4 т. - М., 1983. - Т. 1-4.

9. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. - М., 1993.

10. *Бабеф Г.* Сочинения: В 4 т. - М., 1981-1982. - Т. 1-4.

11. *Багряний І.* Публіцистика. - К., 1996.

12. *Бебик В.Н.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. - К., 2000.

13. *Бебик В.* Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному олімпі. - К., 1993.

14. *Вебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало ВА.* Політична культура сучасної молоді. - К., 1996.

15. *Бачинський Ю.* Українська irredenta. - Берлін, 1924.

16. *Бегей І.* Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. - К., 2001.

17. *Бергер А. К.* Политическая мысль древнегреческой демократии. - М., 1966.

18. *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма. - М., 1990.

19. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. - М., 1999.

20. *Білоус А.О.* Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посіб. - К., 1997.

21. *Білоус А.* Політичні об'єднання України. - К., 1993.

22. *Білорус О., Лук'яненко Д.* та ін. Глобальні трансформації і стратегії розвитку. - К., 1998.

23. *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. - М., 1992.

24. *Бодуен Ж.* Вступ до політології. - К., 1995.

25. *Борисов В.К.* Теория политических систем. - М., 1991.
26. *Брагінець А.* Філософські і суспільно-поллітичні погляди Івана Франка. Львів, 1956.
27. *Бурдерон Р.* Фашизм: идеология и политика. - М., 1983.
28. *Бурдье П.* Социология политики. - М., 1993.
29. *Бурлацкий Ф.* Загадка и урок Никколо Макиавелли. - М., 1977.
30. *Васильева-Чеколенко Л.* Україна в міжнародних відносинах (1944-1996 рр.). - К., 1998.
31. *Выдрин Д.* Очерки практической политологии. - К., 1991.
32. *Винниченко В.* Відродження нації: У 3 ч. - К., 1990-1991. - Ч. 1-3.
33. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. - К., 1991.
34. *Винниченко В., Хорошковський В.* Український шлях. Начерки: геополітичне становище та національні інтереси України. - К., 1997.
35. *Гаврилишин Б.* Дороговкази в майбутнє. Доповідь Римському клубові. - К., 1993.
36. *Гаджиев К.С.* Американская нация: национальное самосознание и культура. - М., 1990.
37. *Гаджиев К.С.* Политическая наука. - М., 1996.
38. *Гаевский Б.* Философия политики. - К., 1993.
39. *Гаевсъкий Б.* Українська політологія. - К., 1995.
40. *Гегель Г.В.Ф.* Политические произведения. - М., 1978.
41. *Гелбрейт Дж.К.* Новое индустриальное общество. - М., 1978.
42. *Гелей С.* Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна політологічна думка першої половини XX ст. - Л., 1998.
43. *Гелей С.* Консервативна течія в політичній думці України XIX ст. - Л., 1996.
44. *Гелей С, Пастушенко Р., Рутар С.* Українська політологія: Навч. посіб. - Л., 1995. - Ч. 1.
45. *Гелей* С, *Пастушенко Р., Рутар С.* Українська політологія: Навч. посіб. - Л., 1996. - Ч. 2.
46. *Гелей С.* Консервативно-політологічна концепція державотворення. Василь Кучабський. - Л., 1997.
47. *Гелей С, Рутар* С. Політологія: Навч. посіб. - 5-те вид., перероб. і доп. - К.: Знання, 2004. - 645 с.
48. *Геллер Э.* Нации и национализм. - М., 1991.
49. *Георгіца А.* Конституційно-правові інститути зарубіжних країн. - Чернівці, 1994.

50. *Георгіца А.З.* Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. - Чернівці, 1998.

51. *Гоббс Т.* Философские основания учения о гражданине. - М., 1974.

52. *Голосов Г.* Сравнительная политология. - М., 1995.

53. *Грінченко Б., Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу. - К., 1994.

54. *Горбик В.О.* Британія: суперечності і проблеми. - К., 1980.

55. *Горский В.С.* Философские идеи в культуре Киевской Руси XI-начале XII в. - К., 1988.

56. *Горфункель А.Х.* Философия епохи Возрождения. - М., 1980.

57. *Грушевський М.* На порозі нової України. - К., 1918.

58. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991.

59. *Гузар І.* Україна в орбіті європейської думки. - Торонто; Л., 1995.

60. *Гумилев Л.* От Руси к России. - М., 1992.

61. *Гунчак Т.* Україна. Перша половина XX століття: нариси політичної історії. - К., 1993.

62. *Давид Р.* Основные правовые системы современности. - М., 1988.

63. *Даниленко М., Касьянов Г., Кулъчицъкий С.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991.

64. *Данилов С.* Двухпартийная система Канады: тенденции развития. - М., 1992.

65. *Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія. - Львів; Краків; Париж, 1993.

66. *Дергачев В.* Геополитика. - К., 2000.

67. Диктаторы и тираны: Энциклопедический справочник. - Смоленск, 1997. - Т. 1-2.

68. *Дмитриченко В.С.* Соціалістична думка на Україні в 70-х - на початку 80-х років XIX ст. - К., 1977.

69. *Доватур А.И.* Политика и полития Аристотеля. - М., 1965.

70. *Довбишенко Я.* Михайло Драгоманов. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність // Пам'яті Михайла Драгоманова. - Харків, 1920.

71. Документи українського комунізму. - Нью-Йорк, 1962.

72. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. - К., 1991.

73. *Донцов Д.* Українська державна думка і Європа. - Л., 1919.
74. *Донцов Д.* Дві концепції української політичної думки: Вячеслав Липинський - Дмитро Донцов. - Нью-Йорк, 1990.
75. *Донченко Е.* Соціетальна психіка. - К., 1994.
76. *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів світової війни. - Прага, 1936.
77. *Драгоманов М.* Вибране. - К., 1991.
78. *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - К., 1970.
79. *Ентин Л.* Разделение властей: опыт современных государств. - М., 1995.
80. Енциклопедія меншин Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. - К., 1994.
81. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. - К., 1993.
82. *Івченко О.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. - К., 1997.
83. *Желев Ж.* Фашизм: Тоталитарное государство. - М., 1991.
84. *Жискар д'Эстен В.* Власть и жизнь. - М., 1990.
85. *Житенев В.* Политическая культура: опыт формирования и проблемы. - М., 1990.
86. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст. - К., 1993.
87. *Зайченко Г. А.* Джон Локк. - М., 1973.
88. *Заславский Д.* М.П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. - К., 1924.
89. *Зайчук О.В.* Правовая система США: Историко-теоретический анализ. - К., 1992.
90. *Заславский Д.* М.П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. - К., 1924.
91. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи. - К., 1995.
92. *Зіллер Ж.* Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. - К., 1996.
93. *Зимичев А.* Психология политической борьбы. - К., 1992.
94. *Иванов В.* Политическая психология. - М., 1990.
95. Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій. - К., 1996.
96. Історія філософії України: Хрестоматія. - К., 1993.
97. *Камінський А.* Вступ до міжнародних відносин. - Л., 1995.

98. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. Санкт-Петербург, 1863. - Т. 1.

99. История диалектики. Немецкая классическая философия. - М., 1978.

100. История политических и правових учений. - М., 1988.

101. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. - К.,1986.

102. *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Соч. в 6-ти т. - Т. 6. - М., 1965.

103. *Кант И.* Ответ на вопрос: что такое просвещение? // Сочинения: В 6-ти т. - Т. 6. - М., 1965.

104. *Козельський Я.П.* Передмова до перекладу "Історії датської" Л. Голберга// Пам'ятки суспільної думки України (XVIII - перша половина XIX ст.): Хрестоматія.-Дніпропетровськ, 1995.

105. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. - К., 1995.

106. Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. - К., 1990. - Т. 1-3.

107. *Киссинджер Г.* Дипломатия. - М., 1996.

108. *Козельський Я.П.* Передмова до перекладу "Історії датської" Л. Голберга// Пам'ятки суспільної думки України (XVIII - перша половина XIX ст.): Хрестоматія. - Дніпропетровськ, 1995.

109. *Колодій А.* Політологія. Політика і суспільство. Держава і суспільство: Підруч. для ВНЗ. - К., 2000.

110. *Коломієць Ю.М.* Інститут глави держави в системі органів влади й управління зарубжних країн. - Х., 1998.

111. *Конисський Г.* Філософські твори: В 2 т. - К., 1990. - Т. 1-2.

112. *Кононенко П.* Українознавство. - К., 1994.

113. Конституции государств Европейского Союза. - М., 1999.

114. Конституции государств Центральной и Восточной Европы / Под ред. Н.В.Варламова. - М., 1997.

115. Конституционное право: Учеб. / Под ред. В.В. Лазарева. - М., 1998.

116. Конституционное право зарубежных стран: Учеб. для вузов / Под общ. ред. М.В.Баглая, Ю.И.Лейбо, Л.М.Энтина. - М., 1999.

117. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб. для студ. юрид. вузов. - М., 1998.

118. Конституційні акти України 1917-1920. - К., 1992.

119. Конституція України: Офіційне видання. - К., 1996.

120. *Копиленко О.Л.* Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І.Франка в сучасній ідеологічній боротьбі. - К., 1990.

121. *Костомаров Н.И.* Черты народной южнорусской истории. - К., 1990.

122. *Красівський О.* Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. - Л., 2000.

123. *Кресіна І.О., Кресін О.В.* Гетьман Пилип Орлик та його конституція. - К., 1993.

124. *Кузьо Т.* Національна безпека України. - К., 1994.

125. *Кухта Б.* З історії української політичної думки. - К., 1994.

126. *Кухта Б.* З історії української політичної думки першої половини XX ст. - Л.,1999.

127. *Кухта Б.* Основи політичної науки: Підручник для ВНЗ. - Т. 4. - К., 2000.

128. *Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідерство. - Л., 1995.

129. *Лазоренко О.В., Лазоренко О.О.* Теорія політології. - К., 1996.

130. *Лебон Г.* Психология народов и масс. - СПб., 1995.

131. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848- 1914.- Л., 1926.

132. *Липа Ю.* Призначення України. - Л., 1992.

133. *Липинсъкий В.* Листи до братів-хліборобів. - Відень, 1926.

134. *Липинський В.* Україна на переломі: 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. - Філадельфія, 1991.

135. *Липинський В.* Україна на переломі. Замітки до історії українського будівництва. - Відень, 1920

136. *Лисяк-Рудницький І.* Драгоманов як політичний теретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. - Т.1 / Пер. з англ. У.Гаврішків, Я.Грицака.- К., 1994.

137. *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи і виконавці. - К., 1994.

138. *Лісничий В.В.* Політико-адміністративні системи зарубіжних країн. - Х., 2001.

139. *Лозінський К.* Пекло червоних імператорів: Китай і права людини. - Л., 1997.

140. *Лысенко В.И.* Выборы и представительные органы в новой Европе: политологический опыт и тенденции 80-90-х гг. - М., 1994.

141. *Локк Дж.* Избранные философские произведения. - М., 1960.

142. *Маддіссон В., Шахов В.* Політологія міжнародних відносин. - К., 1997.

143. *Майборода А.Н.* Теория этнополитики в западном обществоведении. - К., 1993.

144. *Макиавелли Н.* Избранные произведения. - М., 1982.

145. Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю.Римаренка. - К., 1997.

146. *Малишко М.* Конституції зарубіжних країн та України. - К., 2000.

147. *Марченко М.* Политическая теория и политическая практика развитых стран. - М., 1992.

148. *Матвеев Р.* Теоретическая и практическая политология. - М., 1994. *Матвиенко В.* Социологический анализ в политике. - К., 1995. *Миллс Р.* Властвующая элита. - М., 1978.

149. Мир политики. Суждения и оценки западных политологов. - М., 1992. *Міхновський М.* Самостійна Україна. - К.; Л., 1991.

150. *Мишин АА.* Конституционное право зарубежных стран: Учебник. - 6-е изд. - М., 1999.

151. *Мурадян А.* Двуликий Янус. Введение в политологию. - М., 1994.

152. Наукові студії з політичної психології. - К., 1995.

153. *Наливайко Д.С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження// Українська література XVI-початку XVII ст.. та інші слов'янські літератури. - К., 1984.

154. Нариси з історії українського національного руху / За ред. В.Г.Сарбея. - К., 1994.

155. *Нерсесянц В. С.* Политические учения Древней Греции. - М., 1979.

156. *Никонов ВА.* Республиканцы: от Никсона к Рейгану. - М., 1988.

157. *Огієнко І.* Українська культура. - К., 1992.

158. *Огородник І.В., Русин М.Ю.* Українська філософія в іменах: Навч. посібник / За ред. М.Ф.Тарасенка.-К., 1997.

159. *Оріховський-Роксолан Ст.* Про турецьку загрозу слово друге // Українська література XIV-XVI ст. - К., 1988.

160. *Орлик П.* вивід прав України // Вивід прав України / М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. - Л., 1991.

161. Основи політології: Навч. Посібник / Кер. авт. кол. Ф.М.Кирилюк. - К., 1995.

162. Основи політології: Курс лекцій / Відп. ред. Б.Л.Кухта. - К., 1992. - Ч. 1.

163. Основи політичної науки: Курс лекцій. - Ч. 1:3 історії політичної думки: від стародавності до наших днів / За ред. Б. Кухти. - Л., 1996.

164. Основи політології: Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей. - Л., 1994. - Ч. 1-2.

165. Основы политологии / Под ред. А. Боднара. - К., 1991.

166. *Охримович Ю.* Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. - К., 1918. - Ч. 17.

167. *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки: від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова. - Нью-Йорк, 1965.

168. *Павленко Ю., Храмов Д.* Українська державність у 1917-1919 роках. - К., 1995.

169. Парламенты мира. - М., 1991. - Ч. 1-2.

170. *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. - М., 1981.

171. *Пирожков С., Губський Б., Сухаруков А.., Бурмістров М.., Шестопалов Г.* Українсько-російські відносини: економічний аспект. - К., 1999.

172. *Платон.* Сочинения. - М., 1972. - Т. 1-3.

173. Повесть временных лет: В 2 т. - М., Л. 1950. - Т. 1.

174. *Погорілий О.* Соціологічна думка XX століття. - К., 1996.

175. Политические партии и право в современном государстве. - М., 1998.

176. Політичні структури та процеси в сучасній Україні / За ред. Ф.М.Рудича. - К., 1995.

177. Політологічний енциклопедичний словник. - К., 1997. Політологія. - К., 1993.

178. Політологія // Навч. словник-довідник для студентів / Уклали: В.М.Піча, Н.М.Хома. - К.: "Каравела", Л.: "Новий Світ 2000".

179. Політологія. Підручник // За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. - Х., 2001.

180. Політологія / За ред. О.Семківа. - Л., 1994.

181. Політологія (кінець XIX - перша половина XX ст.) / За ред. О.І.Семківа. - Л., 1996.

182. Політологія: Підручник / За ред. Ю.С.Шемчушенка, В.Д.Бабкіна, І.С.Дзюбка. - К., 1997.

183. Політологія. Підручник / За заг. ред. І.Дзюбка, К.Левківського. - К., 1998.

184. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств. - К., 1995.

185. *Попович М.* Національна культура і культура нації. - К., 1991.

186. *Потулъницъкий В.* Історія української політології. - К., 1992.

187. *Потульницький В.* Нариси з української політології (1819-1991). - К., 1994.

188. *Потульницький В.* Теорія української політології: Курс лекцій. - К., 1993.

189. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги: В 2 т. - К., 1994. - Т. 1-2.

190. Порівняння економічних систем. - К., 1997.

191. *Почепцов Г.Г.* Как становятся президентами: Избирательные технологии XX века. - К., 1999.

192. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. - К., 1995.

193. *Прокопович Ф.* Сочинения / Под ред. И.П.Еремина.-М. - Л., 1961.

194. *Пугачев В.П.* Введение в политологию: Учеб. для вузов. - М., 2000.

195. *Рассел Б.* Практика и теория большевизма. - М., 1991.

196. Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки: Матеріали Міжнар. наук. конф., Чернівці, 18-19 вересня 2000 р. - Чернівці, 2000.

197. *Римаренко Ю.* Національний розвій України. - К., 1995.

198. *Рыбаков Б.А.* Язычество древней Русм. М., 1987.

199. *Рябов С.* Політологічна теорія держави. - К., 1996.

200. *Рябов С.* Політологія: Словник термінів і понять. - К., 1996.

201. *Сакс Д., Пивоварський О.* Економіка перехідного періоду (Урок про Україну). - К., 1996.

202. *Салтовський О.І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки.- К.: ПАРАПАН, 2002.

203. Світова та європейська інтеграція: організаційні засади / За заг. ред. Я.Малика та М.Мальського. - Л., 2001.

204. Свободомыслие и атеизм в древности, средние века и в эпоху Возрождения.-М., 1986.

205. *Сєбайн Дж., Торсон Т.* Історія політичної думки. - К., 1996.

206. *Скакун О.* Прогресивна політико-правова думка на Україні: IX ст. - 1917 р. - К., 1990.

207. *Скиба В., Горбатенко В., Туренко В.* Вступ до політології. - К., 1996. *Смігп Е.* Національна ідентичність. - К., 1994.

208. *Сніжко В.* Микола Міхновський та його "Самостійна Україна". - К., 1996.

209. Современная западная социология. - М., 1990.

210. Современный консерватизм. - М., 1994.

211. *Сокуренко В.Г.* Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С.Подолинский, О Терлецкий). - Л., 1966.

212. *Сорокин П.* Человек, общество, цивилизация. - М., 1992.

213. Соціологія: Матеріали до лекційного курсу / За ред. В. Пічі. - К., 1996.

214. *Старосольський В.* Теорія нації. - Відень, 1992.

215. Страны мира: Краткий политико-экономический справочник. - М., 1991.

216. *Тарасенко Н.Ф.* Методологические и методические основы обновлення философского образования в высшей школе. - К., 1991, - Ч.1.

217. *Ткаченко В., Реєнт О.* Україна на межі цивілізації: історико-політичні розвідки. - К., 1995.

218. *Тойнбі А.* Дослідження історії: У 2 т. - К., 1995.

219. *Токвиллъ А.* О демократии в Америке. - М., 1987.

220. *Троян С.* Вступ до теорії міжнародних відносин. - К., 2000.

221. *Трохимчук С.* Політична географія з основами геополітики. - Л., 1997.

222. Україна - 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку. - К., 1999.

223. Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1931 - 1995 рр.: У 2 кн. - К., 1998.

224. Українська державність у XX столітті. - К., 1996.

225. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. - Нью-Йорк, 1983.

226. Українська суспільно-політична думка у XX ст.: документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Солчаник. - К., 1994.

227. Українська політологія: витоки та еволюція: Навч. посіб. / За ред. Ф.М.Кирилюка. - К., 1995.

228. *Утченко С. Л.* Политические учения Древнего Рима: III-I вв. до н. э. - М., 1977.

229. *Фейербах Л.* Избранные философские произведения: В 2 т. - М., 1955.-Т.1.

230. Філософія Відродження на Україні.-К., 1990.

231. Філософська думка в Україні.-К., 1992.

232. *Франко І.* Про соціалізм і марксизм: Рецензії і статті. 1897-1906. - К., 1966.

233. *Фромм Э.* Бегство от свободы. - М., 1990.

234. *Хайек Ф.А.* Общество свободных. - Лондон, 1990.

235. *Хоффман-Ланге У.* Элиты и демократизация: германский опыт // СОЦИС. - 1996. - № 4.

236. Хто є хто в європейській та американській політології / За ред. Б.Кухти, А.Романюка, М.Поліщука. - Л., 1995.

237. Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник. - 2-ге вид., перероб. і доп. - Л., 1997.

238. *Цимбалистий Б.* Тавро бездержавності. Політична культура українців. - К., 1994.

239. *Чилкот Р.* Теории сравнительной политологии. - Москва: ИД "Весь Мир", 2001.

240. *Шаповал В.* Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. - К., 1995.

241. *Шаповал В.* Державний лад країн світу. - К., 1999.

242. *Шаповал В.* Зарубіжний парламентаризм. - К., 1993.

243. *Шаповал В.* Конституційне право зарубіжних країн: Підруч. для студ. юрид. закл. - К., 1997.

244. *Шаповал Ю.* Людина і система: штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. - К., 1991.

245. *Швидак О.М.* Політологія. Практикум. Навч. посібник. - К.: НМЦВО, 2001.

246. *Шевчук В.* Економічні реформи у Латинській Америці: від фінансової стабілізації до стійкого економічного зростання. - Л., 1999.

247. *Шергін С.О.* Азіатсько-тихоокеанський регіон: історія і сучасність: Навч. посіб. для студ. вузів. - К., 1993.

248. Шлях до перемоги: технологія виборчої стратегії. - К., 1993.

249. *Шумпетер Й.А.* Капіталізм, соціалізм, демократія. - К., 1995.

250. *Чиркин В.* Конституционное право зарубежных стран: Учебник. - М., 1997.

251. Юридична енциклопедія. - К., 1998.

252. *Bloom A.* Umysl zamkniety. - Poznan: Wyd-wo Zysk i S-ka, 1987.

253. *Krasnodebski Z.* Max Weber. - Warszawa: PW "Wiedza Powszechna", 1999.

254. *Simmel G.* Philosophie des Geldes. Hamburg. 1900.

255. *Weber M.* Polityka jako zawod i powolanie. - Krakow: SIW Znak, 1998.

256. *Weber M.* Protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus // Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik,1904-1905.

ЗМІСТ

Вступ 3
Розділ 1. Політичні знання в країнах Стародавнього Сходу 7
Розділ 2. Суспільно-політична думка в античні часи 14
Розділ 3. Християнська модель організації суспільства в середньовічній філософії 27
Розділ 4. Суспільно-політичне світобачення в епоху Відродження і Реформації 32
Розділ 5. Суспільно-політичні концепції Нового часу 43
Розділ 6. Суспільно-політичні концепції німецької класичної філософії XVIII-XIX ст. 54
Розділ 7. Політико-правове вчення марксизму 59
Розділ 8. Ідеологія анархізму 64
Розділ 9. Становлення соціології як науки 69
Розділ 10. Суспільно-політична думка в Україні 77
10.1. Суспільно-політична думка в Київській Русі 78
10.2. Українська суспільно-політична думка періоду формування гуманістичних і реформаторських ідей (XVI-XVII ст.) 80
10.3. Просвітництво та суспільно-політичні ідеї кінця XVII-XVIII ст. 85
10.4. Основні напрями і тенденції розвитку суспільно-політичної думки в XIX - на початку XX ст. 92
10.5. Українська суспільно-політична думка в 10-30-ті рр. XX ст. 103
Розділ 11. Сучасні світові суспільно-політичні концепції 113
Післямова 137
Додатки 139
Список бібліографічних посилань 145
Біографічний довідник 152
Бібліографія 192

Навчальне видання

Михненко Анатолій Михайлович
Бакуменко Валерій Данилович
Борисевич Сергій Олександрович

Історичний нарис: проблеми управління суспільним розвитком

Навчальний посібник

Київ, видавництво НАДУ

Відповідальний за випуск *В.А.Дон*
Коректор *Н.Ю.Комар*
Комп'ютерна верстка *О.Г.Сальнікова*

Підписано до друку 23.05.2007р.
Формат 60×84 $^{1}/_{16}$. Тираж 100 пр. Обл.-вид. арк. 11,2.
Ум. друк. арк. 11,47.

Видавництво Національної академії державного управління
при Президентові України.
03057, Київ-57, вул. Ежена Потьє, 20, тел. 456-94-36.
E-mail:vydav@academy.kiev.ua

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003 р.

Видруковано з оригінал-макета у видавництві
Національної академії державного управління
при Президентові України.
03057, Київ-57, вул. Ежена Потьє, 20.